

**МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
НАБЕРЕЖНОЧЕЛНИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**Институт дополнительного профессионального образования
Кафедра русского языка как иностранного и
межкультурной коммуникации**

ВОПРОСЫ ТЮРКСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Материалы Международной научно-практической конференции
«Галимжан Ибраһимов ижатында тел, әдәбият һәм тарих
(Язык, литература и история в творчестве Галимджана
Ибрагимова)», приуроченной к 135-летию со дня рождения
Галимджана Ибрагимова

**НАБЕРЕЖНЫЕ ЧЕЛНЫ
2022**

УДК 81:82
ББК 81:83
В 74

Печатается по решению кафедры русского языка как иностранного и межкультурной коммуникации ФГБОУ ВО «Набережночелнинский государственный педагогический университет»

Рецензенты

Галиуллин Т. Н., доктор филол. наук, профессор, член-корреспондент Академии наук РТ (Казань, Россия)

Насипов И. С., доктор филол. наук, профессор, заведующий кафедрой татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы (Уфа, Россия)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор – **Калинин К. А.**

(канд. филол. наук, и. о. заведующего кафедрой РКИ и МК)

Балтабаева Н. С. (канд. филол. наук, доцент), **Бражник Л. М.** (канд. филол. наук, доцент), **Галиева А. Р.** (зав. сектором ИДПО), **Галиуллин Р. Р.** (канд. филол. наук, доцент), **Закиров Р. А.** (канд. филол. наук, доцент), **Тарасов А. М.** (канд. филол. наук, доцент), **Сафина З. М.** (методист ИДПО), **Сонькин В. А.** (преп.), **Шакирова Л. Р.** (директор ИДПО), **Юлдашев М. М.** (доктор филол. наук, проф.)

ВОПРОСЫ ТЮРКСКОЙ ФИЛОЛОГИИ. История и современность:

В 74 Материалы Международной научно-практической конференции, приуроченной к 135-летию со дня рождения Г. Ибрагимова / под общ. ред. К. А. Калинина. – Набережные Челны: НГПУ, 2022. – 202 с.

ISBN 978-5-98452-216-8

Настоящий сборник статей подготовлен к началу работы Международной научно-практической конференции «Галимжан Ибрагимов ижатында тел, әдәбият һәм тарих (Язык, литература и история в творчестве Галимджана Ибрагимова)» в Набережночелнинском государственном педагогическом университете. Проведение научно-практической конференции приурочено к 135-летию со дня рождения писателя, учёного, государственного деятеля, Героя Труда Галимджана Ибрагимова.

В сборнике представлены статьи исследователей из России (Симферополь, Набережные Челны, Нижнекамск, Кукмор, Кульбаево-Мараса), Казахстана (Алматы, Актобе), Узбекистана (Ташкент, Нукус, Навои) на русском, татарском, казахском, узбекском, каракалпакском, крымскотатарском языках. Материалы сборника входят в базу данных РИНЦ.

ISBN 978-5-98452-216-8

© Коллектив авторов, 2022
© ФГБОУ ВО «НГПУ», 2022

**ПРИВЕТСТВИЕ УЧАСТНИКАМ
МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
РЕКТОРА НАБЕРЕЖНОЧЕЛНИНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ГАЛИАКБЕРОВОЙ АЛЬФИНУР
АЗАТОВНЫ**

Уважаемые участники конференции – преподаватели и исследователи родного языка и литературы!

2022 год объявлен в Российской Федерации Годом народного искусства и нематериального культурного наследия народов. К числу важнейших духовных ценностей относится область словесного искусства – наш язык и литература. Человека, не знающего и не ценящего свой язык, нельзя назвать культурным человеком, ведь он помогает понять прошлое, увидеть своё место в духовном контексте истории своего народа. Поэтому задачи, связанные с изучением, сохранением и распространением родного языка и литературы, можно считать приоритетными для научной и образовательной общественности.

В Набережночелнинском государственном педагогическом университете созданы условия для проведения исследований в области филологии и оказания научно-методической поддержки педагогам образовательных организаций. Преподаватели и студенты НГПУ реализуют научно-экспериментальные проекты и гранты, ведут просветительскую работу, направленную на изучение родного языка и литературы, организуют встречи с региональными писателями и деятелями искусства. Всё это формирует культурный кругозор и развивает чувство национального достоинства.

Среди остальных задач в этой области особое внимание, на мой взгляд, следует уделить подготовке новых педагогов родного языка и литературы, которые завтра войдут в школьный класс и будут воспитывать в наших детях любовь и уважение к тому, что составляет духовную часть жизни каждого народа. На уроках языка и литературы ученик не только получает знания, но формируется как личность.

В этот раз наша конференция приурочена к 135-летию со дня рождения писателя, учёного, государственного деятеля, Героя Труда Галимджана Ибрагимова, роль которого в становлении современной татарской культуры переоценить невозможно. Изучение его наследия является важной задачей лингвистов, литературоведов, историков, общественных деятелей. Полагаю, что нам следует переосмыслить его произведения в контексте современных общественных реалий и достижений науки. Его идеи не перестают быть актуальными в любую эпоху. Полагаю, что обращение к литературному наследию Галимджана Ибрагимова в рамках конференции поможет укрепить связь поколений.

Многое уже сделано в области изучения и сохранения родных языков и литератур, но многое ещё предстоит осуществить. Желаю, чтобы наша конференция стала важным шагом в обсуждении и поиске путей для решения важнейших задач, стоящих перед филологами средней и высшей школы.

Надеюсь на продуктивное сотрудничество!

**ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ ИЖАТЫНДА
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ**

**ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА И ИСТОРИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА**

УДК 821.512.145

ДРУЖБА ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА И ГОМЕРА ГАЛИ

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ ҺӘМ ГОМӘР ГАЛИ ДУСЛЫГЫ

Ахметгалиева Айгуль Габдулловна

руководитель литературно-драматической части ГАУК РТ

«Набережночелнинский государственный драматический театр имени

Аяза Гилязова», лауреат Международной премии имени Махмута

Кашгари, лауреат премии имени Ильдара Юзеева, Набережные Челны,

Россия

Әдәбиятыбыз тарихында кадерле исемнәр шактый күп. Шуларның берсе, һичшиксез – Галимжан Ибраһимов. Зур язучы, классик; аның зурлыгын һәм әдәби кыйммәтен үз вакытында аңлаган икенче галим – Гомәр Гали – публицист, сәләтле тәнкыйтьче, Татарстан Язучылар берлеген оештыручыларның берсе. Икесенең дә язмышы фажигале рәвештә тәмамланган. Икесе дә озак еллар буге “халык дошманы” дип аталып, билгеле бер чорга кадәр томан пәрдәсе артында кала биргәннәр. Язада алып барачак сүзөбез күренекеле шәхес Рафаэль Мостафин эзләнүләренә, аның хезмәтләренә нигезләнгән.

Билгеле булганча, 1927-1937 еллар арасында Г.Ибраһимов, көчәеп киткән үпкә авыруы аркасында, даими рәвештә Кырымда, Ялтада яши. Авыруының торган саен житди төс ала баруына карамастан, ул гомеренең соңгы көннәренә кадәр әдәби һәм фәнни эшчәнлеген дәвам итә. Татарстан белән дә араны өзми, татар язучылары белән туктаусыз язышып тора. Шушы элементләр, аралашулар, әдип турында әйтелгән фикерләр, Г.Ибраһимов “халык дошманы” дип кулга алынганнан соң күпләрнең

язмышына кара тамга суга. Ул елларда күпме атаклы язучы-шагыйрьләр кулга алынган, юкка чыгарылган. Әйттик, Ялтага барып, Г.Ибраһимов белән күрешкәне өчен Ибраһим Салахов гомерең ун елын Колымада үткәрә.

Күренекле шагыйрь Хәсән Туфан: “Галимжан Ибраһимов әдәбиятыбызның президенты, рухи житәкчесе булса, Гомәр Гали әдәбиятыбызның баш министры иде”, - дип яза.

Чыннан да, 1920-1930 елларда Г.Ибраһимов татар әдәбиятында житәкче ролен уйный. Казаннан киткәч тә, ул ижтимагый һәм әдәби мәсьәләләргә битараф булып калмый. Үзенә хатлары, файдалы киңәшләре белән тиешле юнәлеш бирергә тели, әдәби хәрәкәтнең үзгендә кала. Һәм бу эштә ул Гомәр Галигә таяна, аны үзенә варисы дип саный. Ни өчен нәкъ менә Гомәр Галигә? Г.Ибраһимов тарафыннан яна әдәби журнал – “Безнең юл” оештырылгач, әдип журналга әдәби хезмәткәр итеп Гомәр Галине ала. Берничә ел алар бергә эшлиләр. 1925-1927 елларда Гомәр Гали журналның баш мөхәррире булып кала.

1925 елда Г.Галине, Г.Ибраһимов тәкъдиме буенча, Париждагы сәнгать күргәзмәсен карап кайтырга жибәрәләр. Ул чорда Г.Гали чит илгә чыгучы татар совет язучыларының беренчесе була

Гомәр Гали остазы белән 1926 елда хатлар языша башлый. Г.Ибраһимов 1928 елда аңа 15 хат яза. Олуг әдип хатларда әсәрләрен бастырып чыгару турында кайгырта, акча жибәрүне тизләтүләрен сорый.

Әдип үзенә бер хатында Г. Галине гаиләсе белән Ялтага чакыра, үзгә туктарга тәкъдим итә. Хат саен диарлек ул Гомәр Галигә аны кайгыртып, булышып торуы өчен рәхмәтен белдерә.

1929 елда Г.Гали Г.Ибраһимовтан унөч хат алган. Бу хатлардан без олы әдипнең Гоголь әсәрләрен өйрәнүен күрәбез.

1930 елда унжиде озын хат язылган. Г.Ибраһимов аларның күбесендә Казандагы язучылар арасында барган низаглар турында борчылып яза, мондый үзара талашуларны ничек тә бетерергә кирәк иде, ди.

1931 елда Г.Ибраһимов Г.Галигә 24 хат язган. Бер хатыннан шунысы билгеле була: Тажи Гыйззәт аның “Тирән тамырлар” романын сәхнәләштерергә теләгән икән.

Иң күп хат алышкан ел – 1932 ел. Бу елда Г.Гали әдиптән 29 хат алган. Шул елда Казанда Г.Ибраһимовның күптомлыгы чыга. Әлеге уңай белән ул үзенә киңәшләрен яза, кулъязма, гранкаларын жиберә. Нәшрият эшчеләре зарлангапч, Г.Ибраһимов Лев Толстой мисалын китерә. Рус язучысы атаклы “Сугыш һәм солык” романын тугыз кат яңабаштан күчереп чыккан, ди.

Г.Ибраһимовның 1933 елда язылган 28 хаты теркәлгән. Хатларда язучылардан иң еш телгә алынучы – Кави Нәжми. Г.Ибраһимов аңа Гомәр Гали аша иң җаваплы эшләренә тапшыра, күптомлыгын чыгаруда да аның белән киңәш тотып эшли.

Ә кулга алынган, бу хатлар тикшерүчеләргә элгеп, алар өчен “шаһит” ролен үти. Тикшерүче: “Кыскасы, Галимжан Ибраһимов белән Гомәр Гали үзара дус булып кына калмыйлар, гаиләләре белән дә дуслашып, якин туганнарча яшиләр”, - дип беркетмә төзи.

Шунысын искәртү мөһим: бу хатларның берсе дә сакланмаган. НКВД хезмәткәрләре 144 хатның бары тик кыскача эчтәлеген теркәп куйганнар. Хатларны русчага Таһиров дигән кеше тәржемә иткән. Ни өчен кирәк булган НКВД хезмәткәрләренә алты көн буе Галимжан Ибраһимов хатларын укып, сүзгә-сүз тәржемә итеп, аларның эчтәлеген теркәп бару? – Әдипне кулга алу планы күптән үк эзерләнгән булган, шуна да “гаепләүче фактлар”ны туплап, нигез корырга ниятләннәр, мөгаен. Гомәр Галине кулга алу сәбәпләренә берсе дә шул булырга мөмкин.

Гомәр Галине 1937 елның 10 март төнөндә кулга алалар. Бу хәбәр күпләренә борчый, аның “халык дошманы” булуына ышанмыйлар. Татарның бер мәкале бар: “Сүзгә көмеш булса, эндәшмәвәң алтын”. Тәнкыйтьче Г.Галине кулга алган, Хәсән Туфан фатирында мәҗлес барганда, шагыйрь Фатих Кәрим, Гомәр Галинең тизрәк котылып, исән-сау әйләнеп кайтуы өчен тост күтәргән, аның гаепле булуына ышанмавын әйткән. Нәтиҗәдә 1937 елның 29 декабрәдә кунакта әйтелгән саксыз сүзләре өчен Фатих Кәримне дә кулга алалар. “Фаш ителгән халык дошманы, троцкийчы Г.Галине яклавы” аның төп гаепләреннән берсе булып кәгазгә теркәлә...

Г.Галигә: “Галимжан Ибраһимов белән багланышларыгыз турында сөйләгез”, - дигән сорау бирелгәч, ул: “Г.Ибраһимов Кырымга китеп барган, мин аның белән хатлар алышып тордым. Минем Г.Ибраһимов

белән булган элементларем көндәлек диярлек иде. Мин язучыга дарулар, йорт кирәк-яраклары һәм әдәбият жибәрәп тордым. Аның эсәрләрен нәшер итү мәсьәләсе буенча хатлар алыштым. Мин Г.Ибраһимов белән контрреволюцион сурәттәге сүзләр алып бармадым, һәм ул миңа контрреволюцион төсмердәге бернинди дә бурычлар бирмәде”, - дип җавап бирә. Ләкин беркетмәләр барыбер төзелә. Г.Галине ун елга төрмәгә ябарга һәм тагын биш елга хокукларыннан мәхрүм итәргә дип хөкем карары чыгаралар. Шуны да истә тотарга кирәк: тикшерү материалларыннан күрәнгәнчә, Гомәр Гали үзенә гаепләрен танымаган һәм бер генә “тарафдарының” да исемен атамаган.

Рафаэль Мостафин эзләнүләрендә 1937 елның 17 февралендә сәясәт эшлеклесе Миңлегәрәй Сәгыйдуллиннан сорау алу беркетмәсе дә игътибарга лаек. Тикшерүче аннан: “Сезгә Г.Галиев белән Г.Ибраһимов арасындагы элементлар билгеләме?” дип сорый. М.Сәгыйдуллин җавабы: “Сәяси яктан да, әдәби юнәлештән дә Г.Гали Г.Ибраһимовның тарафдары булды. Г.Ибраһимовның Кыргызга күчеп яши башлавы эшнә үзгәртмәде: Г.Галиев, әдәбиятта Г.Ибраһимовның теләктәше буларак. аңа Татарстандагы сәяси хәлләр, татар эшлеклеләре арасындагы эчке хәрәкәтләр, төркемнәр көрәше барышы хакында даими хәбәрләр биреп барды. Шушындый хәл-әхвәл нигезендә Г.Ибраһимов көн кадагына караган мөкаләләрен Казан матбугатына жибәрә, хатлардан чыгып, кайбер хезмәткәрләргә киңәшен биреп тора”.

“Гомәр Галинең сәяси характеристикасы нинди?” – дигән сорауга яңгыраган җавап: “Үзенә сәяси мөкаләләрендә ул эз-мәз һәм бик яссы идеяләренә үткәрә: татарлар мәдәни яктан үсәргә тиеш. Аның өчен алар барча нигезләрдән - марксизмнан да, Каюм Насыйридан да һәм аеруча мөгаллим, ягъни Галимжан Ибраһимовтан да файдалана алалар... Г.Ибраһимовның 25 еллык әдәби эшчәнлеген бәйрәм иткәндә, Гомәр Гали башлап йөрүчеләрдән булды һәм Ибраһимов турында күтәрәнке, юбиллярны эсерлардан “ортодоксаль марксист”ка әйләндереп, күләмле мактау мөкаләсе язды”.

1937 елның көзүндә, Г.Ибраһимов та, кулга алынып, Казанга кайтарыла. Ул чорда “троцкийчы-зиновьевчы-бухаринчы блок” “фаш ителгәч”, Татарстанның НКВД органнары бездә дә әлегә “оешманың” тармакларын эзлиләр. Мәскәүдәгә зур дәүләт эшлеклеләренә тиг

булырлык иң күренекле шәхесләрдән “оешма” төзиләр. Алар арасында атаклы галимнәр, язучылар, сәнгать эшлеклеләре була. Мөнәрләгән кешене эченә алган шушы “оешмага” житди “идеолог” та кирәк була. Һәм бу вазыйфаны Ялтада үлем белән тарткалшып яткан Г.Ибраһимов өстенә “йөклиләр”. Чөнки аның кандидатурасы бөтен яктан да туры килә: исән чагында ук классик дәрәжәсенә күтәрелгән язучы, ил күләмендә танылган галим, зур жәмәгать эшлеклесе. Икенчедән, кайчандыр сул эсәр булган кеше. Билгеле булганча, башка партия эгъзаларын, бигрәк тә эсәрларны, Сталин токымына кадәр үк юк итәргә куша. Өченчедән, Г.Ибраһимов – латин әлифбасын кертүгә каршы чыккан кеше. Димәк, “буржуаз-милләтче”, “реакцион пантюркист”.

Яңа табылган документлар нигезендә, Г.Ибраһимовның үлгән көнен 1938 елның 21 гыйнвары дип күрсәтәләр. Бөек әдип үлгән көнне төрмәнең шул ук больницасында тагын жиде кеше жан биргән. Аларны подвалда жыйнап барып, утыз-кырыклап мәет жыелгач, өсте ябык йөк машинасына төяп, Архангел зиратына илтеп күмгәннәр.

Гомәр Гали исә башта Владимир, Орел төрмәләрендә утыра. 1947 елның 10 мартында аны азат итәләр. Әмма кырыгынчы елларның ахырында тоткынлыктан исән кайтучыларны тагын кулга ала башлыйлар. Гомәр Галине дә 1949 елның 23 июнендә алып китәләр. Махсус кинәшмә аны мәңгелек сөргенгә хөкем итә. Сөргендә яшәгәндә ул фажигале төстә үтерелә. Бүрөбай атлы үзбәк кешесе балта белән вәхшиләрчә аның башын чаба, аннары гәүдәсен идән астына ташлый.

Күргәнебезчә, ике зур галимнең фажигале язмышы репрессия елларында кылынган вәхшилекнең бер тамчысы гына. Ә мондый язмышка дучар булганнарның санын архивларда сакланган документлар һәм тарих кына белә. Ул елларда, дус дип йөргәннәрнең дә, газаплауларга түзә алмыйча, ялган документларга кул куюлары мәгълүм. Ә бу ике әдип – Галимжан Ибраһимов һәм Гомәр Гали – бер-берсенә яла якмыйча, пычрак атмыйча, намусларын сатмыйча калган шәхесләр.

Статья основывается на исследованиях и трудах известного татарского писателя и литературоведа Р. Мустафина и посвящена дружбе и трагической судьбе двух великих деятелей литературы Г. Ибрагимов и Г. Гали. Писатели пронесли дружбу через годы суровых испытаний, сохранив честь и достоинство, верность идеалам и избранному пути.

Ключевые слова: жизнь и творчество Г. Ибрагимова и Г. Гали, Р. Мустафин, дружба Г. Ибрагимова и Г. Гали, татарская литература, репрессии.

FRIENDSHIP OF GALIMJAN IBRAGIMOV AND HOMER GALI

A. G. Akhmetgalieva

The article is based on the research and writings of the famous Tatar writer and literary critic R. Mustafin and is dedicated to the friendship and tragic fate of two great literary figures G. Ibragimov and G. Gali. The writers carried friendship through the years of severe trials, preserving honor and dignity, loyalty to ideals and the chosen path.

Key words: life and work of G. Ibragimov and G. Gali, R. Mustafin, friendship between G. Ibragimov and G. Gali, Tatar literature, repressions.

СРАВНЕНИЯ В РАССКАЗЕ Г. ИБРАГИМОВА «ЧУБАРЫЙ» («АЛМАЧУАР»)

Габдуллина Кадрия Тимерьяновна

учитель родного (татарского) языка и литературы МБОУ «СОШ № 27
с углубленным изучением отдельных предметов», Нижнекамск, Россия
gabdullina-1968@mail.ru

Укучыларда туган телгә мэхэббэт тәрбияләү үз халкынның мәдәниятен, горел-гадәтләрен, иң күркәм йолаларын, халкыбызның тарихын хөрмәт итәргә өйрәтү, аның әдәбият, сәнгать әһелләре турында мәгълүмат бирү, әсәрләре белән таныштыру, ихтирам хисе тәрбияләүгә юнәлеш бирү аша тормышка ашырыла. Әдәбият дәресендә өйрәнелә торган һәр әсәр үзенчәлекле, кабатланмас сюжетлы. Татар әдипләренә тормыш юлын укучылар белән жентекләп өйрәнәбез һәм әсәрнең язылу тарихын да ачыклайбыз.

Танылган язучы, галим, сәясәтче һәм педагог Галимжан Ибраһимов татар халкына бик күп игелекле эшләр башкарды. Китаплары менә бер гасырдан артык милләттәшләребез тарафыннан яратып укыла, чөнки аларда мәңгелек темалар һәм проблемалар чагыла. “Г. Ибраһимов әсәрләренә битараф калып булмый. Алардагы тормышчанлык, көнкүреш детальләре, романтик төсмерләр тудырган бизәклелек, илаһи сихри дөньяга алып китә торган тирән, нечкә лиризм һәм башка беркемнеке белән дә бугап булмый торган, төгәл, матур, тормышның бөтен буяуларын үзенә жыйган гаять бай һәм халыкчан тел үзенә тартып тора” [1, 145–146 б.].

Галимжан Ибраһимов балалар өчен дә, өлкәннәр өчен дә бик матур әсәрләр ижат итте.

Шундый матур әсәрләрнең берсе – “Алмачуар” хикәясе. Бу искиткеч матур әсәр 1922 нче елның февралендә, моннан нәкъ йөз ел элек Казанда, “ижатта кайнаган” [7, 43 б.] чагында язылган.

“Алмачуар” романтик стильдә ижат ителгән. Илдә социалистик революция булган, татар авылларында да яна тормыш төзү башланган.

Галимжан Ибраһимов, минемчә, Октябрь инкыйлабына кадәр булган авылыны сагына, үткәндәге татар тормышын берәз идеаллаштыра да төсле. “Алмачуар”ның төп герое – ат яратучы крестьян малае Закир. Автор реаль тормышта булган кешеләрне һәм вакыйгаларны эсәрәнә нигез итеп алган, бу турыда Башкортостанның Авыргазы районы Солтанморат урта мәктәбе укытучысы Әминә Шәйдуллина мәкаләсендә язылган [8, 63-64 б.]. Укытучы Ә. Шәйдуллина язуы буенча, чыннан да, Солтанморат авылында Закир исемле малай яши, әтисе дә Хафис исемле була. Г.Ибраһимовның әтисе Гыйрфан мулла чабышкы атлар үрчетә, ә кечкенә Галимжан төннәрен иптәшләре белән Гәрәй тугаенда атлар саклый. Димәк, язучы балачактагы хатирәләрен эсәргә нигез итеп сала.

Хикәя гажәеп матур тел белән язылган. Язучы халкыбызның мәкаль-әйтемнәреннән, фразеологизмнардан оста файдаланган, чагыштыруларны бик урынлы кулланган. Троплар эсәрдәге образларны тулырак итеп күзаллауга ярдәм итә, аларның теге яки бу сыйфатын төгәлрәк ачыкларга булыша, табигать күренешләрен сурәтләүдә дә аларны куллану бик отышлы. Шулай итеп, чагыштырулар куллану эсәрнең тел-стилен матурлый, баета.

Закирның әтисе Хафиз – тирә-якта танылган көрәшче, авылдашлары аның белән чын мәгънәсендә горуруланалар. Яшьрәк чакта әтисе *имән кебек таза, лачын кебек үткен, арыслан кебек гайрәтле*” [2, 5б] булган. Шуңа күрә ул сабан туендагы көрәшләрдә һәрвакыт жиңеп чыккан. “Безнең эткәй чыккан бер баһадирны аз-маз шаярта да чөеп үк ташлый” [2, 5б.]. Әлемгол исемле башкорт авылынан килгән көрәшче белән бил алышулары да чагыштырулар кулланып сурәтләнгән: “*Ал аякларын бер-берсенә сыртларына салган арыслан белән юлбарыс кебек, ике ир каһарман ярты сәгать буенча, бер-берсенә билләреннән алган хәлдә, мәйданны урап йөриләр*” [2, 6 б.].

Хикәядә *арыслан кебек* чагыштыруы тагын бер тапкыр кулланыла эле. Закир яңа туган колын янына барырга тели, әмма әнисе бурлы бия беркемне дә якын китерми: “...ул *баласын бирмәскә тырышкан ана арыслан кебек*, әллә нинди яшел тавыш белән чинап, эткәй өстенә ташланмакчы булды” [2, 21 б.].

Автор Алмачуарны сурәтләүгә кат-кат әйләненп кайта. Барлык үзгәрешләр, яңалыклар Закир тарафыннан сөйләнсә дә, алар бик матур

чагыштырулар белән баетылган. “Туры бурлы булып туган кайбер колыннарның сабыйлык йоны берездан соң, жир өстенә сибелгән *ак чәчәкләр яисә ак йөзгә чыккан матур кара миңнәр кебек, тәңкә-тәңкә булып чуарлана башлый*” [2, 3 б.] икәнлеген малай инде күптән хәтеренә салып куйган була.

Бурлы бияне колыны белән бергә өйләренә алып кайткач, “*бер самавыр кайнарлык вакыт үтмәгәндер*” [2, 23 б.], бала-чага Алмачуарны күрергә дип жыела башлый. Алмачуар, чыннан да, башка колыннарга охшамаган, “*әйтерсең, ходалың үз кулы белән, фәрештәләрнең ярдәме белән тигезләп, матур итеп, коелып ясалган. Шундый сылу, шундый асыл сөяк булып яратылган*” [2, 23 б.]. “*Әле яна гына кибеп килә торган койрыгы белән ялы, әз генә, кыска гына булсалар да, озаклап үреп, кабартып ясаган ефәк бәйләме кебек үзеннән үзе дулкынланып торалар. Түм-түгәрәк сырты өстеннән, нәкъ арка үзәк турынан, бармак калыңлыгы кара тасма кебек булып, койрыктан ялга житкәнче, кара ефәк йон сузылган*” [2, 21 б.].

Закирның шатлыгы эченә сыймый: аның колыны бар, ул тирә-якта дан тоткан ике агасы кебек чабышкы булачак! Малайның бөтен шатлыклары, кайгылары шушы колын белән бәйле, иртүк тору белән, тизрәк аның янына ашыга. Алмачуар, “*әкияттәге баһадир кебек, ай үсәсен көн үсә, үзе көннән-көн матурлана, асыллана бара*” [2, 25 б.]. Закир уйлавынча, Алмачуарга тиндәш булырлык бер колын күренми дә, ишетелми дә.

Алга таба малайларның ат сакларга йөрүләре, колынны чабарга өйрәтү, сабан туена әзерләү күренешләре жентекләп сурәтләнә. Язучы боларның матурлыгына укучыны да ышандыра: колын Закирның яшәү максатына әйләнә.

Икенче яшкә чыкканда, Закир Алмачуарның ялын, койрыгын да үзенчә кистерә. “*Алдан караганда, рус боярларының матур кызлары кебек*”, “*койрыкны да бүтән кешеләрнеке төсле кәбестә күчәне кебек, ялангач беләк кебек*” иттерми, матурлап, түгәрәкләп кистерә [2, 28 б.]. Авылдагы кырыкмыш тайлар “*йолыккан карга кебек*” йөргәндә, Закирның Алмачуары “*кунакка барырга ясанган бояр егете кебек чибәр*” була [2, 28 б.].

Бурлы бияне сурэтлэгэндә дә автор чагыштырулар куллана: “*бура кебек таза, калын булып симереп китте*” [2, 30 б.].

Закирның эчке кичерешләрэн, хис-тойгыларын сурэтлөүдә чагыштырулар автор тарафыннан оста файдаланылган. “Шатлыгым йөрәгемнән тулып таша. Жире-күге, бөтен дөнъясы *минем шатлыгымнан һәммәсе бишләр кебек* тоела” [2, 32 б.].

Сабан туе – татар халкының көтеп алган иң күңелле бәйрәмнәренен берсе. Бәйрәмгә алдан ук эзерләнәләр, киёмнәренен яңасын, яңасы булмаса, яхшырагын киеп барганнар. Сабан туе буласы көнне өйдә тәмле ризыклар эзерләнгән, кунаклар килгән.

Бәйрәм буласы мәйданга алдан ук, гадел хөкем итәр өчен, авылның хөрмәткә лаек кешеләрен сайлаганнар. Элек-электән төрле ярышлар оештырылган: колгага менү, бүрәнә өстендә капчык белән алышу, кашыкка йомырка куеп йөгөрү, сулы чиләкләр белән узышу. Балалар өчен капчык киеп йөгөрү, сикерү, йөгөрү кебек ярышлар үткәргәннәр. Бәйрәмнең иң кызыклы ярышлары – көрәш һәм ат чабышы. “Алмачуар” хикәясендә дә халыкның мул тормышта яшәве, бәйрәмнәренә матур эзерлек белән каршылавы, сабан туе оста итеп сурәтләнгән. Бер якта “аллы-гөлле, кызыллы-яшелле чүпрәк дингезе” [2, 38 б.] дип хатын-кызлар жыелган урынны, ирләр бер түгәрәк булып, көрәш караганны, алардан читтәрәк сатучылар, ат, арба һәм барчасы “*кара болыт кебек*” [2, 39 б.] булган төркемнәренә күрергә мөмкин.

Сабантуйга хәзерләнгән эпизодларда автор Алмачурның портретын чагыштырулар кулланып сурәтлэгән. Эсәренен кульминациясе – ат чабышы алдыннан Алмачуарның эче “*каеш белән тарттырган кебек, нечкәрәп, тип-тигез булып*” [2, 36 б.]. кала, аяк атлаулары да шундый жинеләя, “*әйтәрсең ул жүргә басмый, бәлки, күзгә күренми торган канатлары белән очып кына бара*” [2, 36 б.].

Башка чабышкы атларны да ярышка озак эзерлэгәннәр, чөнки жиңүче булу өчен бик тырышырга туры килә. Атларны дөрес итеп тәрбияләү, азыкны да сайлап кына бирү, көн саен берничә чакрым чабыштырып кайту – болар барысы да эзерлек эшләре. Шуңа күрә, сабан туена килгән атлар барысы да – “сөлек кебек маллар” [2, 39 б.].

Көтелгән мизгел житә, ат чабышы башлана. Менә кайда тел-сурәтлөү чаралары актив кулланыла! Тизлекне нинди матур

чагыштырулар белән оста әйткән автор: “*яшен кебек үтеп киткән булабыз*”, “*очкан кошлар кебек ... өчәү килеп кердек*” [2, 42 б.]. Алмачуар белән күк бия ярыша, кем уза, кем жиңә?

Алмачуар беренче булып килсә дә, әллә ялгышып, әллә юри, беренче урынны күк биягә бирәләр. Закир, ачуыннан, старостага камчы белән селти. Соңыннан, староста, малай алдына килеп, ялгышын таний, гафу үтенә. Дөнья шулай корылган, һәркем ялгышырга мөмкин, ләкин үз ялгышыңны вакытыңда төзәтә белергә кирәк. Автор, минемчә, балаларга менә шул фикерне житкерергә тели.

Закир, үзенң максатына ирешеп, “дөнья минеке иде” дип шатланса да, сөенечә зур кайгыга әверелә. Чабышта беренче килгән Алмачуар жан бирә. Малайның йөрәгә “*таш булып ката*” [2, 46 б.].

Хикәялүченең әсәрне тәмамлаган соңгы сүзләре яшүсмер малайныкы түгел, гомер кичергән өлкән кешенекә булып аңлашыла. Ул малай белән колын арасындагы мөнәсәбәтләрне мэхәббәт тарихы кебек бәяли. Шушы мөнәсәбәтләрнең матурлыгын, самимилеген күрсәтә [5, 86 б.].

Галимжан Ибраһимов әсәрләре халыкчанлыгы белән дә, сурәтләү чараларына бай булуы белән аерылып тора. Бер дә юкка аны “милләтнең алтын баганасы” дип атамаганнардыр [4, 3б.]. Аның ижаты бәяләп бетерә алмаслык әһәмияткә ия. Алда әйтәләр үтелгәнчә, язучы ижат эше белән генә шөгыйльләнмәгән, аның фәнни хезмәтләре, төрле газета һәм журналларда басылган рецензияләре күп. “Милләт язмышы өчен эчтән борчылу, ихласлылык, халыкчан гуманизм” [6, 3 б.] аның бөтен ижат юлында дөвам итә. Ул заман белән бергә атлаган, ил-көндә булган барлык вакыйгалардан хәбәрдар булган, үзенң фикерен ачык итеп белдерергә тырышкан.

Милләтебез яшәгәндә, классик язучыбыз әсәрләре тагын басылып чыгар, үзенң укучысын табар дип уйлыйм. Быел дөнья күргән 15 томлык “Әсәрләре” нәкъ менә шуны дәлилли дә [3, 4 б.].

ЛИТЕРАТУРА

1. Закиржанов Ә. Милләт каһарманы // Казан утлары. – 2012. – № 3. – Б. 145–146.
2. Ибраһимов Г. Алмачуар. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1990.

3. Мөбәрәкшина З. 15 томлыкта яңалыklar бихисап // Мәдәни жомга”. – 2022.– № 11. – Б. 4.
4. Поварисов С. Милләтнең алтын баганасы // Кызыл таң (Башкортостан) . – 2000.– 10 март. – Б. 3.
5. Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2017. – 5 т. – Б. 86.
6. Хафизов С. Әдип гомерендә гүзәл дәвер // Кызыл таң (Башкортостан) . – 1996.– 12 март. – Б. 3.
7. Хәмидуллин Л.Олы юлның сикәлтәләре // Сөембикә. – 2022.– № 3. – Б. 43.
8. Шәйдуллина Ә. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә жирле материал куллану// Башкортостан укытучысы. – 2007. – № 3. – Б. 64.

В статье анализируется стиль прозы Г. Ибрагимова. Для подробного анализа рассматриваются сравнения как художественное средство в рассказе «Чубарый» («Алмачуар»). Уместное использование сравнений в произведении помогает читателям представить героев более интересно, язык произведения становится выразительнее. Сравнения – сопоставление изображаемого предмета или явления с другим предметом по общему их признаку – одна из составляющих стиля Г. Ибрагимова.

Ключевые слова: язык и стиль произведения, художественные средства описания, сравнения, мастерство писателя.

COMPARISONS IN THE STORY OF G. IBRAGIMOV “CHUBARY” (“ALMACHUAR”)

K. T. Gabdullina

The style of G. Ibragimov's prose is analyzed in this article. For a detailed analysis, comparisons are considered as artistic means in the story "Chubary" ("Almachuar"). The appropriate usage of comparisons in the story helps readers to present the characters more interesting, the language of the work becomes more expressive. The comparison of the depicted object or phenomenon with another object according to their common feature is one of the components of G. Ibragimov's style.

Keywords: language and style of the work, artistic means of description, comparison, skill of the writer.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОМАНА Г. ИБРАГИМОВА
«ГЛУБОКИЕ КОРНИ»**

**Г. ИБРАГИМОВНЫҢ “ТИРЭН ТАМЫРЛАР” РОМАНЫН
ИНТЕРПРЕТЦИЯЛӘУ**

Галиуллин Радик Рамилевич

канд. филол. наук, доцент, доцент кафедры русской и татарской
филологии, заведующий подготовительным отделением ИДПО НГПУ,
Набережные Челны, Россия
r.galiullin@mail.ru

Галиуллина Марьям Мажитовна

магистр, учитель начальных классов МБОУ «Адымнар-Чаллы»,
Набережные Челны, Россия
maryam.galiullina@gmail.com

Дөнья әдәбиятында, белгәнәбезчә, детектив әсәрләргә карата укучы кызыксынуы XX гасыр буенча кимеми, ә киресенчә, үсә генә бара. Россиядә инкыйлаб булган чорда Европа илләрендә андый дәрәжәдә зур тетрәнүләр күзәтелми. Димәк, әдәбият та үзенең социаль, сәяси карашларын кискен үзгәртми. Совет илендә исә без күзәткән детектив әсәрләр сәясәткә бәйлә үзгәрешләргә дучар булалар. Беренче планга шәхес мәнфәгатьләре түгел, ә сыйнфый каршылык чыга. Россиядә һәм СССРда детектив махсус совет детективы рәвешендә булдырыла, алга таба ул башка социалистик илләрдә тарала [3]. Аларда яхшылык белән начарлык конфликты антогонистик сыйныфлар кысаларында карала, ә соңрак дөүләт идеологиясе тарафыннан билгеләнгән социалистик һәм антисоциалистик конфликтка трансформацияләнә [2].

Кайбер галимнәрнең совет детективына карата фикерләре үтә кискен, алар аны форма буларак бөтенләй танымыйлар. Руднев В.П. шундыйлардан: «Совет детективы бөтенләй юк иде, чөнки совет чынбарлыгында шәхси шымчылык институтлары булмады һәм шәхси

инициатива рәвешендә хакыйкатъне эзләү идеясе юк иде, моннан башка чын детектив юк, була да алмый.» – дип әйтә ул [8, б. 223].

Ләкин мондый очракта совет чорында ижәт ителгән эсәрләрне кайсы жанр формасы кысаларында карарга соң дигән сорау туа. Алар үзләрнен төп характеристикалары, үзенчәлекләре буенча детективка тиң бит. Безнеңчә, алар һичшиксез детектив эсәрләр, соцреализм, совет чынбарлыгын үзләрненә сендергән, трансформацияләнгән детектив эсәрләр кебек өйрәнелергә лаек.

Совет чоры татар әдәбиятының башлангыч чорын, 1920 – 1930 еллар әдәбиятын күзәтсәк, галим, язучы Галимжан Ибраһимов ижәты беренче сафларда тикшерелә. Үзенең эсәрләрнендә ул революция вакыйгаларын, ялкынлы революционерларның аяусыз көрәшен, яшь совет хөкүмәтенен аякка басуын һ.б. сурәтли.

Безне кызыксындырган детектив эсәрнен совет чоры әдәбиятында беренче үрнәге дә нәкъ менә Г. Ибраһимов исеме белән бәйле. «Революциядән соңгы әдәбиятыбызда детектив сюжет алымнарына беренчеләрдән булып Г. Ибраһимов үзенең “Тирән тамырлар” романында мөрәжәгать итә»[5, б.250]. Ф.Хатипов та бу романның детективка якын булуын әйтә: «Автор биредә детектив материал белән эш итә» [12, б.11].

Романының беренче битендә үк укучы Фәхриненң үле гәүдәсенә тап була. Автор аның үз үлеме белән үлмәвен дә әйтеп бирә. «*Фәхрине үтереп ташладылар*» [4, б.137]. Фәхриненң үле гәүдәсе натуралистик, реалистик, хәтта физиологик нечкәлекләр белән сурәтләнә. «*Аның йөзе изелеп, канга баткан, баш сөяге ватылган, маңгае, чигәләре буй-буй җимерелгән, мие сары аксылланып тышка актарылган, муены, сул як кулбашы канлы туфрак белән укмашып беткән иде. Янында ук зур, калын тимер кендек тә табылды. Моның нечкә башы бөтенләй кара канланып каткан иде*» [4, б.138]. «Натуралистик тасвирлар Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романында да очрый. Монда натурализмның ике төре дә чагылыш таба. Әдип үзе ачып бирә торган вакыйгаларны натуралистик сурәتلәр чолганышында тасвирлый. Язучы биредә натурализмның биологик төрен кулланып, физиологик күренешнен фаҗига дәншәтен тулы итеп укучы күз алдына китерсен өчен натуралистик мотивларга мөрәжәгать итә» [10, б.166].

Әйткәнебезчә совет чорында детектив әсәр трансформация кичерә, шулай булгач шәхси мөнәсәбәтләр сыйнфый позициягә күчә, ягъни теге яки бу шәхеснең кайсы катламга, сыйныфка бәйлә булуынан гыйбарәт. Ф.Хатипов шул ук фикерне әйтә: «Традицион жинаять һәм жәза сюжетын Г.Ибраһимов капма-каршы торучы көчләрнең социаль тамырларын ачып, кешеләрнең бу көрәшкә катнашу психологиясен ачыклау өчен куллана» [13, б.20]. Кеше гомере, кеше каны соңгы планда, баштан жәмгыять, хужалык, сәясәт.

«Тирән тамырлар»дагы геройларның барысын да тискәре һәм уңай персонажларга жіңел итеп бүлеп була, Г. Ибраһимовның үз геройларына карата симпатиясе дә сизелә. Ләкин монда да шул ук сыйнфый күзлектән бүленеш күзәтелә. «Тирән тамырлар»да персонажның ниндилеге бер үлчәм белән – революциягә, гражданныр сугышына мөнәсәбәте, катнашы белән билгеләнә» [12, б.12].

Большевиклар, партия әһелләре, комсомоллар, гади крестьян халкы (Фәхри, Садык, Шәнгәрәй, Рәгия һ.б.) – уңай; байлар, кулаklar, ярдәмчеләре, сатлыкжанныр (Вәли, Гыймади, Салахияев, Иванов һ.б.) – тискәре персонажлар.

Шулай да автор советларны бары тик уңай яктан гына гәүдәләндерми. Романда моңа берничә мисал очратырга мөмкин: Садыкның Зирекледәге «кара көчләр»гә каршы көрәше, аның боерыгы нигезендә ишан аттырылу шундыйлардан. *«Унтугызынчы елда, Колчакның кара дулкыны, хәзерге Татарстан жәмһүриятенә күп туфрагын басып кереп, Казан шәһәренә якыная башлаган көннәрдә, фронт авызында халыкка дин исемненән Садык Миңлебаев бу ишанны аттырды»* [4, б.153]. Әсәр ахырында автор бу хәлләрне яңадан искә төшерә, Садыкның сүзләрен жентекләп укучыга житкәрә: *«–Син Шәмси, – диде, – мылтыкы, патронлы ике кызылармеец иярт тә, – диде, – менә Шәрәфиләр белән бергә Зирекле авылына бар. Анда ниндидер кара көчләр кайнаштыра. Күрәсен күрерсең. Атарлык булса, безгә хәбәр итәрсең, – диде»*[4, б.355]. Ләкин авторның кулланган чагыштыруларына күз салсаң, көчләрнең кайсысы чынлап кара, кайсысы ак дигән икеләнүле сорау туарга мөмкин. *«Чәүкә көтүенә лачын сугылды. Яисә сарыклар өстенә көтелмәгән арыслан сикереп төште. Ишанның бөтен йорты, өйләре, кешеләре, бөтен Зирекле авылы менә шулай кайный башлады»* [4, б.355].

Шәрәфинен якин тирә авыл кешеләренен хөрмәтенә ия булган, бер гаепсез 70 яшьлек ишанны советларга каршы халыкны котыртучы кара көч дип атуы да – тетрәндергеч хәл. Автор укучыга совет хөкүмәте исемле тәңкәнен ике ягын да күрсәтергә тели кебек. *«Ишан соңгы сүзен әйтеп бетерә алмады, үзалдына дулкынланып торган халык диңгезе өстеннән бөтен тирә-якны гөрелдәтеп каты мылтык ату тавышы шартлады. Гәүдә чалма-чапаны белән жиргә ауды. Уң кулы белән йөрәген тотты. Ләкин үлмәгән иде. Егет ишанның маңгаена төзәп тагын берне атты. Шуның белән тыны кысылды»*[4, б.359].

Бу унайдан үзенен мәкаләсендә Ф. Хатипов түбәндәгеләрне яза, аның фикерләре белән килешми булмый: «Шулай итеп, кеше гомерен кою бер очракта жинаять санала, бөтен роман шуның тамырларын юллауга багышлана, икенче мәлдә үзенә күрә бер егетлек кебегрәк итеп бирелә, аның өчен берәүне дә хөкем каршына китереп бастырмыйлар. Бу жәмгыятьтә, әсәрдән аңлашылганча, төрле кешенен кадере төрлечә булып чыга» [12, б.11].

Рәгыянен хатыннар белән талашып, сугышып йөрүләре дә укучыда унай тәэсир калдырмый. *«Орыш вакытында үзен-үзе белмичә, жәнләнә башлый, кисәү агачы белән бәрәп, бер хатынның күзен чыгара. Аерырга, туктатырга килгән яшь киленнен бер уч чәчен йолкып ала, битләрен, иреннәрен тырнап, канга батырып ташлый»* [4, б.266].

Хөкемнен чишелешенә янадан сыйнфыйлык эз сала. Гыймади, Әхми, Салахияев белән Ивановларга – *«өч ел – алты ел арасындагы зинданнарның бәхет санады»*, Вәли байга исә: *«– Ижтимагый саклау чараларының иң югарысы!»* [4, б.386]. Гәрчә ул турыдан-туры үтерүче булмаса да (Фәхрине фактик яктан Әхми үтерә), Вәли Хәсәнов үзенен сыйнфый чыгышы белән гаепле булып чыга. Роман финалы совет чынбарлыгына тиң – кеше каны аркылы якты киләчәккә юл тоту. Бу әсәренен соңгы битләрендә ачык чагылыш тапкан: *«Вәли Хәсәнов караңгы төндә урманга чыгарылып атылды. Киң Идел өстендә, нуры белән дөньяны балкытып, якты кояш күтәрелде»* [4, б.386].

Детектив романның төп юнәлеше – жинаятьне ачу. Бу моментны мөмкин кадәр тоткарлап калу өчен, автор сюжетны ялган, бутаучы эпизодлар белән баета. «Тирән тамырлар»да Г. Ибраһимов сәяси моментлар, хужалык проблемаларына мөрәжәгать итә, революция,

гражданнар сугышы елларын сурәтләү-бәяләүне кертәп, сюжетны чуарландыра. «...Детектив моменттан башланган роман тора-бара бөтен заманны, аның төп үсеш тенденцияләрен гәүдәләндергән киң полотнога әверелә. Фәхринең үтерелү сәбәпләрен тулырак күз алдына китерү өчен авторга үткәнгә – империалистик сугыш, Февраль һәм Октябрь революциясе, гражданнар сугышы елларына да мөрәжәгать итәргә туры килә. Болар барысы ахыр чиктә Фәхри биографиясенә турыдан-туры халык тарихы белән бәйләнгән булуын ачуга, ә аның үлемен яңа тормыш төзү өчен көрәштә зур югалтуның берсе итеп күрсәтүгә китерә» [6, б.251]. Традицион рәвештә тышкы һәм эчке сюжетларны аерып була. Беренчесен Паларусов алып барса, икенчесе Вәли Хәсәнов һәм иптәшләре кулында. Монда да сыйнфый аспект өстенлек итә: Паларусов – коммунист, Хәсәнов – «контра бабай».

«Тирән тамырлар»да өч төп персонажны аерып күрсәтергә мөмкин: корбан – Фәхри, жинаятьчене ачкан кеше – Паларусов, жинаятьче – Вәли Хәсәнов. Жинаять эше роман дәвамында алып барылса да, Вәли бай белән, иптәшләре белән укучы эсәр башында ук таныштырыла.

Совет чорындагы детектив эсәрләренң сере бары тик бер юл белән чишелгәнә факт – жинаятьне ачкан кеше хокук саклау оешмасыннан гына була ала. Бу да, билгеле, сәясәткә бәйле. Үзлектән эшләүче детектив жинаятькә, жинаятьчегә, корбанга сыйнфый күзлектән карамаска да, партия сызыгын якламаска да мөмкин. Милиция, прокуратура хезмәткәрләре исә совет идеологиясен яклап, сыйнфый күзлектән чыгып хөкем чыгара, жәза бирә.

Паларусов сыйнфый яктан характерлана – коммунист, революционер һ.б. «Паларусов үтерелгән Фәхри белән яхшы таныш иде. Алар теге авыр, кытлык елларда бергә эшләделәр... ачлыкка, үлемгә каршы фронтта бергә көрәштеләр. Фәхри волбашикармада рәис иде. Паларусов ул чакта үзәкнең агенты иде. Киңәшмәләрдә, жыйылышларда еш-еш очрашырга туры килде» [4, б.151].

Паларусов жанр формасы таләпләренә нигезләнәп, акыллы, зирәк, хәйләкәр итеп сурәтләнә. «...Тикшерүче Паларусов Фәхрине үтерүчене табар өчен бик күп нәрсәне өйрәнергә, белергә кирәк икәнән аңлый. Нәтижәдә әлегә жинаятьнең серен ачу эсәрдә катлаулы һәм көрәшле чорны киң колачлап, төрле яклап күзаллауны сорый» [6, б. 251].

Вәли Хәсәнов «Тирән тамырлар» сюжетында төп урынның берсен алып тора. Бу образ автор тарафыннан каршылыклы итеп бирелә. Сыйнфый яктан күпчелек роман персонажларына ул дошман, ләкин кеше буларак Вәли бай күпне күргән, күпне кичкән. Гомер буге үзенә тире, каны белән жыйган малларын, кибет-йортларын яңа хөкүмәт тартып ала. Болар турында ул жаны әрнеп сөйли. *«Советтан тире заводын алды. Ел ярым шунда эт булып эшләдем. Алты мең акча тыктым. Нәтижә чыкты? Совнархозга кереп карадым. Анда аякланып кына барганда, конкурентларым ектылар. (...) Бездә нәрсә генә юк иде. Һәммәсе очты бит! (...) Бер өңдә балалар – бакчасы, бер өңдә – техникум, бер өңдә диспансер түгелме? Магазиннар кая? Берсендә – Татурман, икенчесендә – Татмашина, өченчесендә Таткитан хужалык итә түгелме? Менә шулай икән дөнъясы!»* [4, б.235].

Барыр чамасы калмагач, совет хөкүмәтенә баш иеп ярдәм сорады, аңа артта калган совхоз биреп, аякка күтәрергә куштылар. *«Сине менә совхозга куйсак, дәрәс юл белән барырга сүз бирәсеңме, диде [Жәмилов]. Мин телдән аңа вәгъдә бирдем. Күңелемнән ант иттем. Жәмилов мәрхүм әйтте: менә сиңа совхоз, диде, өч елда аякка бастыр. Бастыра алмасаң, минем күземә күренмә. Урының зиндан булыр, диде. Моңа сүз бирдем. Менә шулай мин «Хезмәт»тә эшкә тотындым... һәм дүрт ел эчендә бөтен Волга буенда беренче үрнәк совхоз дәрәжәсенә җиткердем...»* [4, б.305]. Ләкин бу очракта да Вәли Хәсәнов гаепле булып чыга.

Билгеле, аны гаепсез дип тә әйтеп булмый: Әхми белән Гыймадины котыртучы ул, Салахияев, Иванов белән таныш булуларынан файдаланып, аларны үз ягына аударуы да юк түгел.

Детектив алымнардан тыш, Г. Ибраһимов романында сыйнфый көрәшнәң ин дәрәжәдә кырыс, түгелгән канның ни кадәр күп булуын, вәхшилекнәң ни дәрәжәдә булганлыгын сурәтләү өчен, алда әйткән безчә, натуралистик алымнарга еш мөрәжәгать итә. Шулай да аларның күбесе сюжет сызыгына бәйле түгел. Жһһанша картның крестьяннарның баш күтәрүләрен гаскәр тарафыннан бастырылуын тасвирлавы, Фәхринәң атасы Тимершаны үтерү күренеше моңа ачык мисал: *«Шуннан яшь әфисәр кызып сүгенде дә иттык белән Тимершаның эчен каерып җибәрде. Аннан эчәгеләр, каннар агып, Тимершаның авызын, йөзен, кулбашларын, бөтен, гәүдәсен буйдылар...»* [4, б.175].

Әсәрдәге сурәтләнгән кулақлар бунты да үзенең вәхшилегә белән укучыны тетрәндерерлек. «Кулақларның мәгънәсез, укучыны тетрәндергеч вәхшилеккә баш күтәруләре дә төп сюжетның үсешенә бәйлә түгел» [5, б.24]. Биредә дә натуралистик алымнар кулланып сурәтләнгән комсомол Бирәхмәт белән мөгаллим Хәбибнең ничек үтерелү күренеше, атка бәйләп авыл буйлап йөртөлүләре игътибарга лаек. *«Аның кулы, аягы сынды, башы изелде, эчәгеләре агып чыкты. Идән кара кан белән тулды. Әллә ничә мужикның кулы, жиңе канга буялды.(...) Арканга тагылган мөгалимнең канлы башы капка баганысына килеп уралды. Ат бер омтылды – ала алмады, тагы омтылды – тагы ала алмады, шундагы кечкенә этнең өрүеннән куркып, өченче тапкыр омтылган иде – баш, ике баганага кысылып, өзәлел калды. Бирәхмәт белән Хәбибнең гәүдәсен өстерәп, айгыр абзарга чапты»* [4, б.257-258].

Ачлык елларын да автор язмыйча калдырмый. Г. Ибраһимов кешеләрнең ни дәрәжәдә жәфа чиккәннәрен, ачлыктан интеккәннәрен сурәтләп бирә. Иң куркынычы – бала-чаганың бу ачлыкның корбаннарына әверелүләрен күрсәтә. *«Өлкәннәр бер хәл! Балаларның язмышлары бик авырга калды. Башта эчләрен тырнап-тырнап: – Икмәк бир! Икмәк бир! Икмәк бир! – дип еладылар. Талашып-ызгышып беттеләр. Хәзер инде тындылар. Куәтләре юк. Йөзләре кибеп саргайды. Тәннәрендә ит әсәре калмады, кара саргылт жәшерчыклы тиреләре кечкенә, нечкә сөякләренә ябышып катты. Алар хәзер жәшерчык битле, жәшитмеш яшьлек карчык кебек күренәләр. Күзләрендә нур, жәсан бетте, сүнеклеп капланды, аннан тик хәлсез ачлык газабы карый. Бирсәң, сүзсез чәйнәп йотлыгалар, булмаса, дәшми, тынмый, бозлы, салкын почмакта, иске киёмнәргә уралган килеш, бөгәрләнәп ята битәләр»* [4, б.248-249].

Күргәнәбезчә Г. Ибраһимов үзенең әсәрендә революция чорын, гражданныр сугышы елларының ни дәрәжәдә авыр булуын сурәтли. Шулай да «Тирән тамырлар»да детектив башлангыч көчле икәнлекне исәпкә алып, аерым нәтижәләр ясарга мөмкин.

1917 елгы инкыйлабтан соң әдәбиятта яңа этап – соцреализм дәвәре башлана, моннан чыгып, барлык әсәрләр жәмгыятьне, анда барган процессларны сыйынфый күзлектән сурәтләүгә дучар ителә. Детектив жанр формасы буржуаз әдәбиятның үрнәге булса да, совет әдәбиятында да юкка чыкмый. Аның беренче үрнәге булып Г. Ибраһимов әсәре тора. Шул ук

вакытта детектив эсэрләр трансформация кичерә – шәхси мәнфәгатьләр арткы планга күчеп, сыйныфлар көрәше алга куела.

Шулай итеп, Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романы революциядән соң совет чорында иҗат ителгән беренче детектив эсәр буларак бәяләнәргә хокуклы, гәрчә бу эсәр совет әдәбияты тарихында детектив буларак каралмаса да. Бу роман совет әдәбияты тарихында бары тик сыйныфый күзлектән, социалистик реализм методының ачык мисалы рәвешендә генә анализлана килде [1], [7]. Яисә галимнәр аны күмәкләштерү сәясәтен сурәтләүче эсәр дип карадылар. «Күмәкләштерү сәясәтенең башлануы белән авыл романы, социалистик канунның бер үзенчәлегенә әверелгән колхоз романы жанрына трансформацияләнә» [9, б.278]. Бу күзлектән Г. Ибраһимов эсәрен М. Шолоховның «Поднятая целина» романы белән янәшә куеп була. «Авылдагы бәрелешләр турында бездә тәүге сүз әйтүче Г.Ибраһимов булды. (...) Әдәбият белемендә бу роман күмәкләштерү турындагы эсәрләр рәтендә карап йөртелә» [12, б.9].

«Тирән тамырлар» татар совет әдәбиятында яңа жанр формасына нигез салды, алга таба аңа мөрәҗәгать иткән авторлар һичшиксез Г. Ибраһимов тәҗрибәсен кулланганнар. «Нәтиҗәдә, детектив хикәяләр алымнары социалистик реализмның иҗат палитрасына органик рәвештә килеп керәләр һәм аны баetalар» [6, б.252].

Роман үзе детективның татар әдәбиятында формалашуында мөһим урынны алып тора, чөнки XX гасырның икенче ярысында иҗат ителгән детектив эсәрләр турыдан-туры сыйныфыйлык позицизиясенә таянып иҗат ителмәсәләр дә, соцреализм кысаларыннан азат була алмаганнар. Г.Ибраһимов эсәренең персонажлары сыйныфый домшманнарга түгел, ә социалистик кануннарга буйсынмаган һәм бу кануннарны саклаучы милиционер образларына әвереләләр.

Гомумән бу чор әдәбияткә генә йогынты ясамаган билгеле. Совет хөкүмәтенең башлангыч чоры зур бер дәүләттә яшәгән кешеләрнең тормышын гына түгел, ә аларның фикер сөрешен үзгәртәргә тырышкан аянычлы, канлы дәвер булып тарихка кереп кала.

ЛИТЕРАТУРА ӘДӘБИЯТ

1. Гайнуллин М.Х. Татар әдәбияты. XIX йөз: Югары уку йортлары өчен. Казан. Татар. Книгоиздат. – 1957. – 656 б.
2. Галиуллин Р.Р. Утопические мотивы в советской татарской литературе (на примере повести «Агидель» М.Амира и романа «Когда рождается прекрасное» // В мире научных открытий. – 2015. – №3(63). – С.184-189.
3. Галиуллин Р.Р. Поэтика детективного жанра // Слово в зеркале истории языка. Сборник тезисов III всероссийских научных чтений (абрамовские чтения). – Набережные Челны, 2020. – С. 61-62.
4. Ибраһимов Г.И. Тирән тамырлар / Ибраһимов Г.И. Сайланма әсәрләр. 8 т. – Т.3. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 456 б.
5. Кадыров О.Х. Романтизм Галимжана Ибрагимова. (Творчество и эстетика). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1967. – 31 с.
6. Мусин Ф. Көмеш көзге. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан. Татар. кит. нәшр., 1989. – 256 б.
7. Нуруллин Н.З. XX йөз башы татар әдәбияты. – Казан: КДУ нәшр., 1966. – 426 б.
8. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры 20 века. М.: Аграф., - 2001. – 608 с.
9. Скороспелова Е.Б. Русская проза XX века: от А. Белого («Петербург») до Б. Пастернака («Доктор Живаго»). – М.: ТЕИС, 2003. – 608 с.
10. Сәләхова З.Г. Г.Ибраһимов ижатында натурализм // Г.Ибраһимов һәм хәзерге заман. – Казан: Фикер, 2003. – Б. 164 – 170.
11. Татар әдәбияты тарихы: Татра совет әдәбияты (1917 – 1941): 6 томда. – Т. 4. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 568 б.
12. Хатипов Ф. Мөлкәтебезне барлаганда // Мөлкәтебезне барлаганда. Ижади портретлар, тәнкыйди-теоретик мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 273 б.
13. Хатипов Ф. Истоки психологизма татарской прозы //Галимжан Ибраһимов һәм хәзерге заман: Тууына 115 тулуга багышланган фәнни конференция материаллы. – Казан: Фикер. 2002. – Б. 18 - 24.

В статье даётся анализ первому татарскому роману, написанному в русле художественного направления социалистический реализм, «Глубокие корни».

Данный роман является первым детективным произведением татарской советской литературы. С точки зрения поэтики роман «Глубокие корни» отвечает требованиям детективного жанра.

Ключевые слова: детектив, татарская литература, проза, Г. Ибрагимов.

INTERPRETATION G. IBRAGIMOV'S NOVEL «DEEP ROOTS»

R. R. Galiullin, M. M. Galiullina

The article analyzes the first novel written by him in the genre of «socialist realism» in the Tatar language «Deep Roots». This is also the first detective work of Tatar Soviet literature. From the point of view of the poetics of detective works, this novel partially meets these requirements, albeit with reservations.

Keywords: detective story, Tatar literature, prose, G.Ibragimov.

ТРАДИЦИИ ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В РАННЕЙ ПРОЗЕ Г. ИБРАГИМОВА

Закиров Раиф Амирьянович

канд. филол. наук, доцент, доцент кафедры русской и татарской филологии
НГПУ, Набережные Челны, Россия
raif.zakirov@list.ru

Как один из основоположников современного татарского литературного языка Галимджан Ибрагимов выступал против использования в художественных произведениях элементов старотатарского литературного языка, особенно арабско-персидских заимствований. Однако и в его собственных произведениях, особенно начального периода, заметно влияние тюркских литературных языков предшествующих эпох. Это и естественно, ведь каждый новый литературный язык формируется на базе своего предшественника, опираясь на его традиции. В данной статье речь пойдёт об элементах древнеуйгурского литературного языка в художественной прозе Г.Ибрагимова. Как известно, древнеуйгурский литературный язык, отражённый в письменных памятниках VIII–XIV вв., сформировался в Турфанском княжестве Восточного Туркестана в конце VIII в. на базе наддиалектного языка тюркских рунических памятников, обогащённого собственно уйгурскими элементами, обладал богатой лексико-грамматической системой и разнообразием стилей, был хорошо известен другим тюркоязычным народам, позже оказал большое влияние на формирование различных вариантов их литературных языков [2, с. 310; 3, с. 83–85].

Будучи не только писателем, общественным и государственным деятелем, но и учёным-энциклопедистом, блестящим историком литературы, Галимджан Ибрагимов был знаком с отдельными памятниками этого литературного языка. Самое крупное из дошедших до нас древнеуйгурских сочинений «Алтун ярук» (“Золотой блеск“, X в.) он назвал в числе «ценнейших достояний, оставленных древними тюркскими

племенами в сокровищницу человечества» [1, V, с. 353]. (Здесь и далее дословный перевод наш – Р. З.).

В ранних произведениях самого писателя зафиксированы следующие характерные для древнеуйгурского литературного языка морфологические элементы, не сохранившиеся в современном татарском языке:

- Употребление аффиксов принадлежности 1 и 2 лица множественного числа в форме *-мыз/-мез, -ңыз/-ңез*: “*Әдип вә шагыйрьләремездән Тукаевның “Су анасы” вә “Шүрәле” кебек шигырь вә хикаячеләрнең чыгуын теләргә тиешмез*” [1, V, с. 30] (Мы должны требовать от наших писателей и поэтов стихотворений и рассказов, подобных произведениям «Водяная» и «Леший» Тукаева); “*Яшеңез өлкәнәйгән, акчаңыз юк, башыңыз ватылган, ата-анаңыз елый*” [1, II, с. 171] (Вы уже постарели, денег нет, голова не соображает, родители плачут).
- Использование показателя местно-временного падежа (локатив) *-да/-дә* в значении исходного (аблатив): “*Хатыннар аңардан берәз шикләнәләр... Әмма Зыяда алай түгел*” [1, II, с. 61] (Женщины немного боятся его... А Зии не боятся).
- В древнеуйгурском языке был сравнительный падеж (экватив) с показателем *-ча/-чә*. В современных тюркских языках такого падежа уже нет, *-ча/-чә* используется только как аффикс, образующий наречия: *кешечә* (по-человечески). В прозе Г. Ибрагимова встречаются примеры присоединения этого аффикса к именам существительным и местоимениям, выполняющим функцию определения: “*Аның телендә һәм гакылында сәбәп иттереп теге гаилләчә якынлык һәм ахирәт дуствыклар тотыла*” [1, II, с. 24] (У него на языке и уме в качестве причины подразумеваются та семейная близость и загробная дружба); “*Дөнъяда ничә жсан булса, шунча йөрәк, шунча табигать бар*” [1, II, с. 293] (Сколько живых душ в мире, столько сердец, столько жизней).
- Употребление аффикса сказуемости *-сизләр*: “*Бу өлкән шатлыкны бәйрәм кылып, туй ясап үткәргәгә телибез, берсекөнгә безгә рәхим итәсезләр*” [1, II, с. 453] (Эту большую радость хотим отметить как праздник, как свадьбу, послезавтра пожалуйте к нам). В

древнеуйгурском литературном языке преимущественно употребляется данная форма, а характерный для современных языков формант *-сыз* применяется в значении единственного числа при обращении к божествам: *"Әдгүләрим, мән тирилмишкә сизләр нәгүлүк анча кәд коркарсызлар"* [4, с. 62] (Мои хорошие, почему вы так сильно испугались того, что я ожил?); *"Тәнрийә, ертиңу арыг сүзүк согык йаруклугсыз"* [4, с. 111] (О Боже, Вы совершенно чисты, холодны и светлы).

- Использование формы *-лымыз* глаголов 1 лица множественного числа желательного наклонения: *"Бу хакта башкалардан да зиядә көч сарыф кыйлмалымыз"* [1, V, с. 39] (Нам нужно в этом деле прилагать больше усилий, чем другим).
- Употребление показателя 2 лица множественного числа категорического прошедшего времени *-дыңыз*: *"Ул хәзерге нәселдән канигъ түгел; вакландыңыз, бабайлар кебек була алмадыңыз, ди"* (Он недоволен нынешним поколением; говорит: обмельчали, не смогли стать такими как деда).

Это явление можно трактовать и как фонетическую особенность. Отражением особенностей древнеуйгурской фонетики (графики) являются и сочетания звонких и глухих согласных на стыке морфем: *кайгырмазсыз* [1, II, с. 303] (не будете печалиться), *алмазсыз* [1, II, с. 59] (не сможете). Употребление слов *елау* (плакать), *кече* (маленький), *ул* (сын) в форме *аглау* [1, II, с. 309], *кечек* [1, II, с. 15], *угыл* [1, II, с. 35] также восходит к эпохе древнеуйгурского литературного языка.

В области лексики можно отметить употребление характерных для древнеуйгурского языка слов *кара* (скот), *йиу* (есть, кушать): *"Бай якын арада жылкыдан, куйдан, үгездән, барлыгы бер илле баи караны шәһәргә сатарга кудырмак була"* [1, II, с. 364] (Хозяин собирается в ближайшее время отправить в город для продажи около пятидесяти голов скота из числа лошадей, овец и быков); *"Һәр бәндәнең ... үзе тумас борын йиәчәк ризыгы билгеләп куела"* [1, II, с. 133] (Каждому человеку ... ещё до его рождения предопределяется пища, которую он будет есть).

Вышеуказанные элементы, естественно, вошли в произведения писателя не прямо из древнеуйгурского языка. Они через караханидско-уйгурский, золотоордынский, чагатайский, поволжско-тюркский

литературный язык в качестве традиционных форм дошли до начала XX в. В этот же период они в старотатарском литературном языке были постепенно заменены элементами из живой разговорной речи. В произведениях Г. Ибрагимова, написанных после Октябрьской революции (за исключением некоторых научных работ), такие слова и формы почти не встречаются. В эти годы писатель сочиняет свои творения уже в употребляющимся и ныне по-настоящему национальном современном татарском литературном языке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974–1986. (Римскими цифрами указывается номер тома).
2. Закиров Р. А. Древнеуйгурский язык // Татарская энциклопедия: в 5 тт. – Т. 2. – Казань, 2005. – С. 310.
3. Тенишев Э. Р. Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания. – 1979. – № 2. – С. 80–90.
4. Ceval Kaja Ujgurca ALTUN JARUK. Giris, Metin ve Dizin. – Ankara, 1994. – 912 p.

В статье выявлены характерные для древнеуйгурского литературного языка морфологические и некоторые фонетические и лексические элементы, которые активно используются в ранней прозе и научных работах Г.Ибрагимова. В произведениях позднего периода вместо этих традиционных форм употребляются взятые из народно-разговорного языка элементы.

Ключевые слова: древнеуйгурский язык, литературный язык, татарский язык, Г. Ибрагимов.

TRADITIONS OF THE ANCIENT UIGHUR LITERARY LANGUAGE IN THE EARLY PROSE OF G. IBRAGIMOV

R. A. Zakirov

The article reveals morphological and some phonetic and lexical elements characteristic of the ancient Uighur literary language, which are actively used in the early prose and scientific works of G. Ibragimov. In the works of the late period, instead of these traditional forms, elements taken from the vernacular language are used.

Keywords: ancient Uighur language, literary language, Tatar language, G. Ibragimov.

Г. ИБРАГИМОВ И ТАТАРСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ

Ишмухаметов Ильгам Шакирзянович

учитель родного (татарского) языка и литературы высшей
квалификационной категории МБОУ «Гимназия-интернат № 13»,
Нижнекамск, Россия
ilham_1974@mail.ru

Г. Ибраһимов – татар мәдәнияте һәм аеруча әдәбияты тарихында тирән эз калдырган язучыларның берсе.

Ул 1905-1907 нче еллардагы революция тәэсирендә милли әдәбият мәйданына килеп, аннан соңгы чорларда катлаулы ижади эзләнүләр кичереп, үз чорында социалистик революция жирлегендә зур үсешкә ирешкән татар совет мәдәниятенә алдынгы эшлеклеләреннән берсе булып танылды.

Әдипнең ижат дөнъясы XX йөзнең утыз елга якын вакытын иңләп ала. Бу дәвер, алда искә алынганча, милли-тарихи борылышларның, социаль-ижтимагый каршылыklarның жиһан киңлекләренә жәелгән дулкынлы көрәшләре белән характерлы. Шул куәтле хәрәкәтләр эчендә Г. Ибраһимов үзен "халкыбызның ижтимагый фикер үсеше һәм революцион хәрәкәт тарихында тирән эз калдырган олы акыл иясе, революционер һәм дәүләт эшлеклесе; татар әдәбиятының классигы, милли әдәбиятта социалистик реализмга нигез салган, күп милләтле совет сәнгатенең үсешенә зур өлеш керткән мәшһүр язучы; күренекле тәнкыйтьче һәм әдәбият белгече, әдәби -мәдәни хәрәкәтне оештыручы һәм әйдәп баручы; октябрьгә кадәрге демократик татар матбугатында һәм совет журналистикасында онытылмаслык урын алган ялкынлы публицист һәм журналист; тирән ирүдицияле, киң колачлы галим-филолог, тарихчы, ориенталист; ниһаять, мәгариф өлкәсендәге гыйльми хезмәтләре һәм нәтижәле эшчәнлегенә белән күпләргә сокландырган педагог" [4; 34 -35 б.] итеп күрсәтте.

Без үз мөкаләбездә Г. Ибраһимовның татар матбугатын үстерү өлкәсендәге эшчәнлегенә кыскача тукталып үтәбез. Моның өчен язучының

тормыш һәм ижат биографиясенә мөрәжәгать итик. Аннан күренгәнчә, 1913 нче елның көзеннән Г. Ибраһимов – Казанда чыга торган "Аң" журналының жаваплы секретаре. Аның нияте бу журналны сәяси трибуна итү, журнал тирәсенә алдынгы көчләрне туплау була. Ләкин берездан, планнарын тормышка ашыру мөмкин түгеллеге беленгәч, ул журналны ташлап китә.

1914 нче ел азагында Г. Ибраһимов Уфага күчеп "Галия" мәдрәсәсендә укытучылык итә. 1917 нче елгы Февраль революциясен шунда каршылый. Илдә башланган азатлык хәрәкәтләре аның ижтимагый эшчәнлегенә яңа рух һәм колач бирәләр. Ул, тар мәгънәсендәге язучылык эшен бер якка куеп, үзен матбугат һәм жәмәгать эшләренә багышлый. Аның редакторлыгында 1917 нче елның мартында Уфада татар телендә беренче революцион газета – "Ирек" чыга башлый. Бу газета татар буржуаз милләтчеләренә каршы кискен көрәш ача. "Халыкка жир һәм ирек! Бетсен сугыш!" лозунгысын яклай, сугыш һәм тынычлык мәсьәләсендә большевистик "Правда" позициясендә тора.

Уфада яшәгән М. Гафури, С. Рәмиев, Ф. Сәйфи-Казанлы һ.б. алдынгы карашлы язучылар һәм журналистлар шушы газета тирәсенә тупланалар.

"Ирек" татар һәм башкорт халкының иң ярлы катламнары мәнфәгатьләрен чагылдырды, аларның революцион таләпләрен тормышка ашыру өчен көрәшә. Газетаның редакторы үзенә күп санлы чыгышларында эшчеләр һәм буржуазиянең сыйнфый мәнфәгатьләре килешмәслек булуын күрсәтте. Аның күп мәкаләләре кискен полемик характерда була һәм "Тормыш" (Уфа), "Ил" (Мәскәү) кебек шул чор татар буржуаз газеталарына каршы юнәлдерелә.

Г. Ибраһимов сугышның империалистик характерда булуын фаш итә, помещик жирләрен тартып алып ярлы крестьяннарга бирүне таләп итә, вакытлы хөкүмәтнең халыкка каршы асылын күрсәтә. Ул "дин һәм милләт", барлык мөселманнарның бердәмлеге" дигән демагогик лозунглар белән татар һәм башкорт хезмәтчәннәрен үз йогынтысына алырга маташкан татар буржуазиясенә каршы ярсулы чыгышлар ясай. Уфа, Мәскәү, Казан мөселман съездларында катнашып, татар буржуазиясенә мәкерле ниятләрен ача.

Газетаның революцион тавышы торган саен көчәя.

Уфадагы сул революцион вакытлы матбугатның бер өлеше ("Ирек", "Солдат теләге", "Авил халкы") берләшү жирлегендә 1917 нче елның сентябрь аенда "Безнең юл" газетасы чыга башлый. Аны редакцияләү эше шулай ук Г. Ибраһимовка йөкләнә. "Безнең юл", "Ирек" юлын дәвам итеп, эшчеләр арасында зур агитация алып бара, анарны социалистик революциягә әзерләү эшенә хезмәт итә.

Уфадагы революцион вакыйгаларда якыннан катнашып, Г. Ибраһимов сәяси яктан яхшы чыныгу ала. Ул халык арасында кайнап яши, большевиклар белән тыгыз хезмәттәшлек итә һәм акрынлап каршылыклы вак буржуаз карашлардан арына, бигрәк тә милли культура мәсьәләсендәгә хаталардан котыла.

1918 нче елның январь аенда ул, Уфа губерниясыннан депутат булып сайланып, Петроградка Учредительное собраниегә китә. Собраниең контрреволюцион күпчелеге Совет властен һәм Совет хөкүмәте Декретларын танудан баш тарткач, ул большевиклар белән бергә залны ташлап чыга. Тавыш бирү хокукы белән Советларның өченче съездында катнаша, ВЦИК эгъзасы итеп сайлана. Анда ул Милләтләр эше буенча Халык комиссариаты каршындагы Үзәк мөселман комиссариаты председателе Мулланур Вахитовның урынбасары, комиссариатның коллегия члены һәм төрле бүлекләрнең житәкчесе вазифаларын башкара. Бер үк вакытта ул Петроградта 1918 нче елның 18 нче январеннан Үзәк мөселман комиссариаты органы булып чыга башлаган "Чулпан" газетасының да асылда төп редакторы һәм оештыручысы була. Язучы үзе бу газетада ул вакыт өчен публицистик яңгырашлы, безнең өчен тарихи әһәмиятле бик күптөрле мәкаләләрен бастырып чыгара. "Чулпан" битләрендә автор күбрәк шул вакытта Совет власте үткәргән дәүләткүләм зур чаралар турында сөйли: партия һәм хөкүмәт декретларын, карарларын массаларга аңлаешлы тел белән пропагандалый. Мисал өчен аның "Бөек бәйрәм! - Жиргә социализация канун булып кабул кылынды" ("Чулпан", №4), "Чулпан" һәм комиссариат" (№ 8), "Бөек бәйрәм! – Милли икътисади азатлык юлында" (№13), "Комиссариатның эшличәк эшләре" (№20) кебек мәкаләләрен күрсәтеп үтү дә житә [3]. Газета битләрендә совет дәүләтенең беренче иң әһәмиятле декретларының тәржемәләрен биреп, хөкүмәт үткәргән чараларны төрки халыкларга аңлатып, Г. Ибраһимов зур һәм мөһим сәяси эш башкара.

"Правда" татар телендә чыга башлаган беренче Совет газетасына зур әһәмият бирә. 1918 нче елның 23 нче январь санында: "Чулпан" мәселман эшче массалары арасында социалистик идеяләргә киң пропагандалау һәм мәселман руханиларының реакцион йогынтысына каршы көрәш алып бару максаты белән чыгарыла," - дип яза һәм газетادا "Күренекле татар әдипе Г.Ибраһимов"ның эшләвен аерып билгеләп үтә.

Саулыгының какшавы һәм кабаттан фәнни, әдәби иҗат эше белән ныклап шөгыйльләнү теләге аны, Үзәктәге дәүләт аппаратларында эшчәнлеген калдырып, 1918 нче елның азагында кире Казанга кайтырга этәрә. Ләкин көрәшнең, тормышның эченнән хәрәкәт итәргә яраткан язучы гражданның сугышының кызган көннәрендә бүлмәдә утырып кына иҗат итүгә бирелергә теләми. Турыдан-туры фронтның һәм тылның көндәлек сугышчан бурычларын чагылдырган "Эш", "Эшче", "Кызыл армия" һ. б. шундый революцион вакытлы матбугат битләрендә күпләгән иҗтимагый-сәясәти мәкаләләрен урнаштыру белән бергә, ул татар дөньясында бердәнбер педагогик һәм методик басма саналган, 1918 нче елның 7 нче ноябрәндә беренче саны дөнья күргән, безнең көннәрдә даны еракларга таралган "Мәгариф" журналын оештыручы һәм аның беренче мөхәррире була. Әлеге журналның беренче санында ук Г. Ибраһимов үзенең мәкаләсе белән катнаша. Моннан соң да журналда аның әдәбият һәм халык мәгарифе мәсьәләләренә караган мәкаләләре даими басыла [1], [2].

XX йөзнең 20 нче елларында Г. Ибраһимов әдәби эсәрләре белән генә түгел, балки үзенең киң тармаклы эшчәнлегенә белән дә таң калдыра. Ул – "Безнең юл" журналының (хәзерге "Казан утлары") редакторы, Ленин эсәрләрен тәржемә итү комиссиясе рәисе (1924-1927), "Мәгариф" халык комиссариаты каршында төзелгән гыйльми үзәкнең дә рәисе вазифаларын башкара (1925 -1927).

1920 нче елдан алып РКП(б) Үзәк Комитеты каршындагы Көнчыгыш халыклары үзәк бюросының матбугат бүлегенә редакциясе белән эшчәнлек итә.

Тагын шуны да әйтергә кирәк: Г. Ибраһимов, татарлардан беренче буларак, матбугат тарихын өйрәнүне дә башлап жиберде.

1925 нче елда Казанда басылган "Татарлар арасында революция хәрәкәте" исемле зур фәнни хезмәтенең шактый өлеше 1905 нче елдагы татар вакытлы матбугатын анализлау, газета-журналларның идеология

юнәлешен, сәяси йөзен билгеләү, татар большевиклары басып тараткан прокламацияләр һәм листовкаларны бәяләү, жандармириянең яшерен документларын ачып биру һ.б. алып тора.

1927 нче елда "Урал" газетасының 20 еллыгы уңае белән "Урал һәм уралчылар" исемле китабын бастырды. Әлеге хезмәт эчтәлегә ягыннан югарыда искә алынган "Татарлар арасында революция хәрәкәтләре"нә бик якын тора.

Бу китап 1907 нче елда Оренбургта Х. Ямашев житәкчелегендә татар телендә чыгарылган беренче большевистик газета "Урал"ның эшчәнлеген һәм аның әһәмиятен өйрәнүгә багышланган. 1918-1920 нче елларда, билгеле булганча, Г. Ибраһимов "Урал" газетасына һәм аны чыгаручы татар большевикларына тиешле бәя бирә алмаган һәм аларны "Таң"чылар белән бер рәткә куеп караган иде ("Чулпан", 1918 ел 30 март). Соңрак татарлар арасында 1905-1907 нче еллардагы революцион хәрәкәтләрне тирән фәнни тикшерү нәтижәсендә, аның "Урал"чыларга, "Урал" газетасына карашы һәм биргән бәясе принципиаль рәвештә үзгәрә. Автор бу китабы ахрында "Урал" һәм "Урал"чы большевикларга бәя биреп: "Аның тоткан юлы тарих кармагында дөрөст булып чыкты". "Урал"чылар шул ерак авыр заманда хәзерге бөек жиңүлөргә, бөек көрәшлөргә, бөек хәрәкәтлөргә таба карап зур юлга чыккан беренче көрәшчеләр иде", - ди.

Ул үзенә "Урал"га ясаган тирән анализы, аның житәкчеләре Х. Ямашев, Г. Сәйфетдиновларның татар эшче коллективлары белән революцион багланышын ачу, газетаның актив таратучыларын эзләп табу һәм алардан "Урал"чылар эшчәнлегенә караган мәгълүматларны бөртөкләп жыйнау, фәнни анализлау нигезендә беренче татар большевистик газетаның революцион хәрәкәт тарихындагы урынын билгели.

Билгеле булганча, татарларда матбугат үсешенә 1905 нче ел революциясе көчле этәргеч ясый. Төрле юнәлештә булган дистәләрчә газета-журиаллар басылып чыга башлый. Бу татар жәмгыятендә төрле, капма-каршы сыйныф һәм катлаулар булуыннан килеп чыккан иде. Г. Ибраһимов 1905-1907 нче еллар чоры өчен татар матбугатында дүрт төп юнәлеш барлыгын билгели:

1. Пролетариат матбугаты - "Урал" газетасы;

2. Искә карагруһчы, феодаль - схоластика юлы - "Дин вә мәгыйшәт" журналы;

3.Либераль буржуазия юлы - "Вақыт" , "Казан мөхбире"- газеталары;

4.Вак буржуазия социализмы юлы - "Таң", "Дума" газеталары.

Болар арасында, Г. Ибраһимов фикеренчә, халык мәнфәгатъләрен яклап чыгучы бердәнбер орган Х. Ямашев житәкчелегендәге большевистик "Урал" газетасы була [3, 480-481 б.].

Язучының пролетариат матбугаты тарихын тикшерүгә багышланган хезмәтләреннән тагын "Россиядә пролетариат матбугаты тарихыннан" ("Татарстан", 1924 ел 5 май), "Правда", 1912 ("Кызыл Татарстан", 1926 ел 5 май) һ.б. мәкаләләрен күрсәтергә була.

Алда сөйләгәннәрдән чыгып, Г. Ибраһимовның татар вақытлы матбугатын үстерү өлкәсендәге эшчәнлегә гаять бай, күпкырлы һәм нәтижәле дип әйтә алабыз.

Беренчедән, ул татар буржуаз матбугатын жимерүдә, совет милли матбугатын нигезләүдә зур роль уйный.

Икенчедән, Г. Ибраһимов яңа татар совет матбугатын төзүдә үзенә күп көчен куйды. Ул татар телендәге беренче совет газетасы "Чулпан"ның оештыручысы һәм фактик редакторы булды. Бу газетаның революция каршында һәм милли телләрдә совет матбугаты формалашуда роле гаять зур.

Башка кайбер татар газета һәм журналларының да башлангыч адымнары Г. Ибраһимов исеме белән бәйләнгән. Ул – октябрьдән соң барлыкка килгән "Мәгариф" татар педагогик журналын һәм "Безнең юл" әдәби сәяси журналларын нигезләүче һәм аларның беренче редакторы. Ул шулай ук "Коммунистический путь" журналы һәм "Татарстан" газетасының эшендә дә актив катнаша. Татар телендә вақытлы матбугат яңа гына оешып килгән бер вақытта аның шикелле зур язучының һәм авторитетлы журналистның актив эшләве башка яшь буын татар язучыларына һәм журналистларына бәрәкәтле йогынты ясый, демократик иҗат көчләрен матбугат тирәсенә туплауга, аларның бай иҗат тәҗрибәсен дәрәҗәсә юнәлтә файдалануга хезмәт итә.

Йомгаклап әйткәндә, Галимҗан Ибраһимов совет чорында татар вақытлы матбугатын оештыруга, формалаштыруга зур көч куйган, милли тарихыбызда үз эзен калдырган олпат шәхесләренең берсе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вәлиуллин М. Журналыбыз редакторлары // Мәгариф, 2003. – № 3. – Б. 7–11.
2. Шарифуллин Ф. Узган юлга күз салсак ... // Мәгариф, 2003. – № 3. – Б. 2–6.
3. Мөхәррәмов М. К. , Алишев С. Х. Галимжан Ибраһимов – тарихчы // Галимжан Ибраһимов. Әсәрләр. Тарихи хезмәтләр / Төз. С. Х. Алишев. 8 томда. Т. VII. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – Б. 479–495.
4. Хасанов М. Галимджан Ибрагимов. Краткий очерк о жизни и творчестве писателя. К 100-летию со дня рождения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. –С. 34–35, 60–61.
5. Хәсәнов М. Х. Г. Ибраһимов – тәнкыйтьче һәм әдәбият галиме // Галимжан Ибраһимов. Әсәрләр. Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр / Төз. М. Хәсәнов, Р. Р. Гайнанов. 8 томда. Т. V. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978. – Б. 531–543.
6. Халит Г. Галимжан Ибраһимов (Тормышы һәм ижаты) // Галимжан Ибраһимов. Сайланма әсәрләр. 3 томда. Т. I. / Төз. Г. Халит. – Казан: Таткнигоиздат., 1957. – Б 7–40.

В статье освещается роль классика татарской литературы Г. Ибрагимова в становлении татарской периодической печати. Писатель сам лично участвовал в создании многих газет и журналов, был идейным вдохновителем и их организатором. Его статьи часто появлялись на страницах периодической печати, он регулярно выступал со статьями, выражал свое видение, отношение к важнейшим событиям, происходящим в стране, проводил организационную и разъяснительную работу. Г. Ибрагимов – одна из выдающихся личностей, внесших большой вклад в становление и развитие татарской периодической печати в советское время, оставившей свой след в национальной истории.

Ключевые слова: татарская периодическая печать, ответственный секретарь, редактор, советская национальная пресса, советская пресса.

G. IBRAGIMOV AND THE TATAR PERIODICAL PRESS

I. Sh. Ishmukhametov

The article highlights the role of the classic of Tatar literature G. Ibragimov in the formation of the Tatar periodical press. The writer himself personally participated in the creation of many newspapers and magazines, was the ideological inspirer and their organizer. He often appeared in articles on the pages of the periodical press, regularly spoke with articles, expressed his vision, attitude to the most important events taking place in the country, carried out organizational and explanatory work. G. Ibragimov is one of the outstanding personalities who made a great contribution to the formation and development of the Tatar periodical press in Soviet times, who left their mark on the national history.

Keywords: Tatar periodical press, executive secretary, editor, Soviet national press, Soviet press.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАЛОГИЧЕСКИХ ПРИЁМОВ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г. ИБРАГИМОВА**

**Г. ИБРАГИМОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МЕТАЛОГИК АЛЫМНАРНЫҢ
КУЛЛАНЫЛЫШЫ**

Мухиярова Разина Хайбрахмановна

канд. филол. наук, доцент, Набережные Челны, Россия
razina.mh@mail.ru

Раисова Айназ Раифовна

учитель татарского языка и литературы МБОУ «СОШ № 39»,
Набережные Челны, Россия

Әдәби әсәрләр ижат иткәндә, язучылар автологик һәм металоги́к алымнардан файдаланалар. Автологик алым сүзләргә туры мәгънәсендә куллану булса, металоги́к алым сүз, сүзтезмәләргә, жөмлөләргә күчерелмә мәгънәдә куллану. Металоги́к алымга бик күп сурәтләү чаралары керә, без аларның кайберләренә Г. Ибраһимовның “Безнең көннәр” романында кулланылыш үзенчәлекләрен карап үтәргә. Язучы романда төрледән-төрле металоги́к сурәтләү чаралары кулланыла. Аларның иң активы – чагыштырулар.

Чагыштыру – иң универсаль алым; чагыштыру кулланылмаган бер генә фән дә, бер генә әсәр дә юк. Фәндә ул конкретлаштыру ролен үтәсә, әдәби әсәрләрдә стилистик-экспрессив чара буларак файдаланыла.

Чагыштыру нәтижәсендә предмет һәм күренешләрнең охшаш һәм аермалы яклары ачыла. Тик тулысынча тәңгәл килгән предметлар, күренешләр юк, охшаш булганнарның да үзләренә генә хас аерымлыклары була. Тасвирланган предмет, күренеш образлы булсын өчен яңалык, көтелмәгәнлек, тапкырлык булырга тиеш. Г. Ибраһимовның “Безнең көннәр” романында төрле юллар, төрле чаралар белән ясалган чагыштыруларны табарга мөмкин.

Әдип аеруча кебек бәйлеге ярдәмендә төзелгән чагыштыруларны яратып кулланган: *жән кебек очып, жән баласы кебек, шайтан кебек ямьсез, усал ерткыч жәнлекләр кебек, ач жәнварлар кебек, койрыгына басылган жылан кебек, тавык кетәге кебек, кәжә тәкәсе кебек, эт кебек, ерткыч бүре кебек, котырған эт кебек, ач бүре кебек, капканнан качқан жәнлек кебек, базарда хайван сатқан кебек, читлектәге бүре кебек, мәче кебек, бәйләүдән ычкынған эт кебек, бер-беренә тагылган ике матур колын кебек, яшен сугып көйдергән, кара күмергә әйләнгән агачлар кебек, башына тау төшкән кебек, башына яшен суккан кебек, ярларынан чыккан язгы ташкын кебек, тамыры киселгән агач кебек, яшен кебек, бөясен жәимергән ташкын кебек, искән жәил белән кузгалып торған диңгез кебек, ут кебек янған, читлектә ябылган кош кебек, саескан кебек, мамык таулары кебек, яз чәчәге кебек, матур чәчәк өстенә каплап ятқан таш кебек, йомшак ак мамык түшигән кебек, көл арасындагы чаткы кебек, жырткыч кебек, изге бөти кебек, гөл чәчәге кебек, сүзләре ялкынланып чәчрәгән ут кебек, багана кебек, буге көянтә кебек, сунарчы кебек, юлчылар кебек, үлек кебек, күләгә кебек, сагыз кебек, башын югалтқан дивана кебек, телдән калған кеше кебек, йөзе коелған таш кебек, матур төш кебек.*

Берничә жөмләне карап үтик:

Бакчадагы ялангач агачлар көзге ачы жәилгә каршы, урманда адаштырылган жән баласы кебек, ыжылдап жылыыйлар, шаулашалар (163).

Әле яңа гына шәкерт белән тулып кайнаган зур, озын коридор бөтенләй бушаган, агымның койрыгы өске катка менә торған киң тимер баскыч белән, бөясен жәимергән язгы ташкын кебек, бер кызу ашкыну белән югары менеп бара иде (129).

...буге көянтә кебек алга ята (130).

Мисаллардан күренгәнчә, кебек бәйлеге ярдәмендә ясалган чагыштырулар бик конкрет, икеләнүгә урын калдырмыйча, бер предмет белән икенче предметны, күренеш белән предметны янәшә куеп, образлы итеп күрсәтәләр.

Сыман бәйлеген Г. Ибраһимов сирәк, нигездә абстракт төшенчәләрне чагыштырганда кулланган: *Бөтен бүлмәләрдән,*

коридорлардан, залдан **бөтен дөнъяны жимергән сыман** бер каты шау-шу, гауга, талаш, кычкырыш күтәрелә (149).

Шикелле бәйлеген исә Г. Ибраһимов предметларны нинди дә булса күренеш белән чагыштырганда куллана: *Күп көрәшине кичергән карт, каты бәгырьле полковникның тимерләнен каткан миен ут алган шикелле булды* (111).

Дай-дәй, тай-тәй кушымчалары ярдәмендә Г. Ибраһимов хайваннарга, кош-кортларга хас булган кайбер сыйфатларны кешеләргә күчәрә, абстракт күренешләргә конкрет предметлар һәм бер предметны икенче предмет белән чагыштыра: *Үзе һаман бөтенләй котылуына ышанып житә алмаган кебек, капканнан ычкынган куяндай, як-ягына карана* (244). *Ул мәдрәсә яшьләре хәрәкәте эчендә Жүһангир алгы сафта беренче булып, арсландай сугышып баруына эче янгандыр этнең!* (164). *Минем кесәдән акча чыкканчы сабырсызлык белән көтеп, карчыгадай эләктерде дә йөгәрә-йөгәрә чыгып ук китте* (250). *Мәхәббәт бакчасында кызыл гөлләр эчендә күбәләктәй уйнаган ялкынлы яшьлегемне гайбәт сөрәме белән агуларга уйлылармы?!* (164). *...ул канатлы коштай очып бакчага керде* (181). *...таштай авыр сүзләрдә әйтеп ташлады* (377).

Төсле бәйлеге ярдәмендә предмет белән нинди дә булса төс, күренеш охшатыла: *Су төсле күз* (247). *Бит чабата төсенә кергән икән!* (374).

Хәл фигураль формасы белән ясалган чагыштырулар да күп кулланылган: *Шул арада тау-тау булып, боз боларга таба эшерелә* (283). *Кан дәръя булып таша...*(6). *Капкадан кара болыт булып эшчеләр агыла башлады* (112)...

Хәл фигураль формасы ярдәмендә ясалган чагыштыруларның күбесендә арттыру (гипербола) алымы да өстәлеп, образлылык тагын да көчәйгән.

Г. Ибраһимов чагыштыру чарасы булып хезмәт итә торган башка сүзләргә дә оста файдалана, мәсәлән: *Башкалар урыннарыннан кузгала, башларын күтәрә алмыйлар; күзләре үлгән, куллары калтырый, йөзләре жүдәннәнмән чыккан шайтанны хәтерләтәләр* (373). *Ул вакыт полковник берничә көнгә койрыксыз көймәне хәтерләтеп торды* (45). *Иблис йөзле палачлар үзләренең корбаннарын көтәләр* (7). *Ләкин вакыйгалар яшен тизлеге белән акты* (8). *Полковникның йөзөнә, күзенә карт төлке төсә чыккан* (350).

Бер үк жөмлөдө төрлө формалар белән ясалган берничә чагыштыру берьюлы да кулланыла: *Бу мэхэббэт тау елгасы кебек көмөштэй саф яки яз чачаге кебек матур күңелле булмады* (279).

Тематик яктан “Безнең көннөр” эсәрендә кулланылган чагыштыруларны түбәндәге төркемчәләргә бүлөргә мөмкин:

1. Объектлары кошлар, бөжәкләр, хайваннар дөньясыннан булган чагыштырулар: *Минем кесәдән акча чыкканны сабырсызлык белән көтөп, карчыгадай эләктерде дә йөгәрә-йөгәрә чыгып та китте* (250).
2. Табиғат күренешләрен тасвирлаган чагыштырулар: *Компаниянең башына яшен суккан кебек булды* (372).
3. Үсемлекләр дөньясын тасвирлаган чагыштырулар: *...шул секунда тамыры киселгән агач кебек, лап итеп эжиргә егылды* (115).
4. Абстракт төшенчәне конкрет предмет белән чагыштыру: *Ләкин болар тавышы меңләгән халык ялкыны эчендә бер-ике тамчы пычрак су кебек көеп юк булды* (317).
5. Поэтик эчтәлекле чагыштырулар: *Ак болытлар кар кебек, мамык кебек калын-калын укмашып, төньягына таба агалар* (97).
6. Кешене төрлө предметлар белән чагыштыру: *Мин багана кебек катып торам* (340).
7. Бер предметны икенче предмет белән чагыштыру: *Идәннәре, ди, көзге кебек шома, ялтырап тора, ди...*(249).
8. Кешенең төрлө халәтен белдерүче чагыштыру: *Сәхип, башын югалткан дивана кебек, кая барырга белми, зур, озын коридор буенча акрын атлап чыгып китте* (374).
9. Тышкы күренешне, төсне белдерүче чагыштыру: *Бөтен йөзөнә, тавышына, хәзер палачны чакырып астырырга әзерләгән кебек, усал, ерткыч төс чыкты* (344).
10. Абстракт күренешләргә абстракт күренеш белән чагыштыру: *Зинданда гына була торган авыр, озын, ел буена сузылгандай озын кара төн баса* (422).
11. Дин белән бәйләнешне чагыштыру: *...Мөхәмәдкә вәхи белән килгән Жәбраилдәй, минем хыял күгем ачылып, анда гаҗәеп бер нур тулды...*(258).

12. Күк жисемнәрен предмет белән чагыштыру: *Йолдызлар бриллиант булып* яналар (417) һ.б.

Күренүенчә, Г.Ибраһимов тематик яктан да төрледән-төрле чагыштырулар кулланган. Чагыштырулар язучы фикерен ачыграк белдерергә ярдәм итәләр, вакыйгаларны, образларны, күренешләрне тулырак ачалар, әсәрнең поэтик аһәнен арттыралар.

Чагыштыру нигезендә ясалган, сөйләмдә дә, язма телдә дә киң таралган троп – метафора.

Г. Ибраһимов “Безнең көннәр” романында традицион метафораларны да, индивидуаль метафораларны да шактый күп кулланган. Берничә индивидуаль метафорага гына тукталып үтәбезд.: *Ул жылан дус, әмма кирәкле, файдалы дошман була белә!*(198). Жылан дус метафорасы аша Кыдыйр бай малае Йосыфжанның характерын ачып сала. Ул дус түгел, ләкин кирәк вакытта ярдәм итә. Күрсәткән ярдәме чын күнелдән изгелек эшләр өчен түгел, ә бары кеше алдында яхшы күренер, өстен булып өчен генә. ...*аның йөзен кәфен аклыгы, күзен хәлсез кабер карашы каплый алмады, ул бөтен шәкерт өчен дә шат егет, жиңел, сугышчан табигатьлеләрдән булып калды. Дулкын бармы, көрәш башланамы Жһангир беренче сафта булып. Мәдрәсәнең эчке, тышкы идарәләрен, хәзрәтләрен сүгәләрме – аның авызыннан **ут чәчри*** (240). Бу өзеңтә берничә метафора кулланылган. Жһангирның тышкы кыяфәтен башка шәкертләр белән чагыштырып (башка шәкертләренң йөзөндә кәфен аклыгы, карашлары – теге дөньяга күчәргә әзерләнгән кабер карашлары), аны көрәшкә ыргылып торган, авызыннан “ ут чәчрәгән “ кеше итеп тасвирлаган.

Жандарм полковнигы Герасимовны сурәтләгәндә бер үк жөмлөдә гади һәм метафорик эпитетлар антитеза тудыру чарасы буларак параллель кулланыла: *Ул хәзер генә йомшак күңелле ата үзенең азгын улын кызганып үгетләгән кебек сөйли, тагы шунда ук куркыныч ерткычка әйләнә, бугазыңнан алырга торган палач яки алдындагы корбанын чәйнәргә торган усал лачыңга әверелә* (98).

Түбәндәге жөмлөдә агу, ләззәт контекстуаль антонимнары “кайный” фигыле белән килеп, үзенчәлекле психологик халәтне төрле яктан чагылдыралар: *Монда агу белән ләззәт бергә кайный, монда шатлык белән көенеч бергә баралар* (171).

Г. Ибраһимов кулланган метафоралар шул чордагы чынбарлык күренешләрөн тирәнрәк аңларга, сурәтләнгән вакыйгаларны ныграк ачарга ярдәм итә.

Романда эпитетлар да шактый күп кулланылган. Галимнәр эпитетларны логик һәм метафорик төрләргә аерып тикшерәләр. Гадәттә, туры мәгънәсендә килеп, бер эйберне икенчесеннән аерып өчен кулланылган сүзләргә логик эпитет диләр. Аларның күпчелеге туры мәгънәсендә кулланылса да, жөмлә эчендә нинди дә булса бер образны күзалларга ярдәм итә: *Караса, караватларның берсендә, ертык юрган өстендә, керле тышлы кечкенә мөндәргә таяна төшеп, ябык-саргылт йөзлө, кипкән иренле, ләкин дәртлө карашлы унбиш яшьләрдә булыр бер шәкерт күлмәкчән скрипка уйнап утыра* (128). Мондыгы **ертык (юрган), керле тышлы (мөндәр)** эпитетлары шәкертнең тормыш дәрәжәсен, **ябык-саргылт йөзлө, кипкән иренле** – аның тышкы кыяфәтен образлы итеп күрсәтәләр, дәртлө карашлы дигән эпитет шәкертнең рухи дөньясын, киләчәккә өметләрөн чагылдыра.

Образлылыкны арттыру өчен, Г. Ибраһимов берьюлы берничә аергыч куллана: *Үз түбәсендә кара болытның куерганын, яшен ялкыннары уйнавын күргәч, татарның авыр йокылы караңгы катламы да сискәнде* (7). ...*аның жандарларны алдап качуларын әкият кебек телдә йөртәләр* – кызның **яшь, кайнар** хыялына болар ниндидер иске хикәяләрдәге батырны сурәтләп китерәләр (279). ...*мин дә бүген кич авыр, караңгы гомернең яңа ачылган нурлы, бәхетлө минутлары каршында булдым* (254).

Г. Ибраһимов бу әсәрендә кара эпитетын еш куллана: кара сөрәм (265), кара болыт(6), кара хәбәр (405) һ. б.

Түбәндәге жөмләдә кара сүзә өч мәртәбә төрлө төсмерләр белдереп кулланылган: *Әмма аның Гәрәйләр – Б улатлар аша алып китереп ташлаган кара хәбәрә буенча тегендә, тар бүлмәдә Тангатаров белән Урманов, яшен сугып көйдергән, кара күмергү әйләнгән агачлар кебек, үз алларына көеп, катып озак утырдылар – сүзсез, уйсыз, үлеп, катып, кара көеп утырдылар* (405).

Бер үк жөмләдә уңай һәм тискәре билгене белдергән эпитетлар куллану эмоциональлекне тагын да көчәйтәп жиберә: *Әхтәм Тангатаров исереп килгән, ишектән кергәндә аның тонган күзләре почмактарак сөйләшеп торган чибәр студентка кадала* (408).

Гомумән алганда, бу әсәрдә эпитетларның бигрәк тә төснә, төрлө-төрлө характерларны билгели торганнары романның темасына, идеясенә турыдан-туры бәйлә рәвештә кулланыла.

Г. Ибраһимов телнең бөтен мөмкинлекләрен дә әсәрләрендә файдаланган, чөнки матур әдәбият үзенең нәфислегә, эмоциональ яңгырашы белән дә игътибарны жәлеп итәргә тиеш. “Безнең көннәр” романында бик күп сурәтләү чаралары кулланыла. Алар барысы да әсәрнең төп идеясен ачарга, романда сурәтләнгән вакыйга, күренеш, образларның үзенчәлеген күз алдына тулы һәм жанлы рәвештә китерергә ярдәм итә.

ЛИТЕРАТУРА ӘДӘБИЯТ

1. Мисаллар Г.Ибраһимовның 8 томлык әсәрләр жыйнагының 4 томыннан алынды: Галимжан Ибраһимов. Әсәрләр: 8 томда. Т.4. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1976. – 464 б. (жәяләр эчендә шушы томның бит саннары күрсәтелә).

В статье на материале романа “Наши дни” анализируются особенности использования металогических приёмов в творчестве Г. Ибрагимов. Дана классификация использованных писателем сравнений, метафор и эпитетов, выявлена роль тропов в повышении силы эмоционального воздействия на читателей.

Ключевые слова: металогия, метафора, сравнение, эпитет, Г. Ибрагимов.

USE OF METALOGICAL TECHNIQUES IN THE WORKS OF G. IBRAGIMOV

R. Kh. Mukhiyarova, A. R. Raisova

Based on the material of the novel “Our Days”, the article analyzes the features of the use of metalogical devices in the work of G. Ibragimov. The classification of comparisons, metaphors and epithets used by the writer is given, the role of tropes in increasing the power of emotional impact on readers is revealed.

Keywords: metalogy, metaphor, comparison, epithet, G. Ibragimov

**ПЕЙЗАЖНАЯ ПОЭТИКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГАЛИМДЖАНА
ИБРАГИМОВА**

**ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ПЕЙЗАЖ
ПОЭТИКАСЫ**

Салахутдинова Зифа Фаниловна

канд. филол. наук, преподаватель первой квалификационной категории
ГАПОУ «Технический колледж имени В. Д. Поташова»,
Набережные Челны, Россия
sal-zifa@yandex.ru

Г. Ибраһимов – татар әдәбиятының төрлелеген, үсеш-үзгәрешен, заман проблемаларын чагылдырган авторларыбызның берсе. Язучы ижтимагый-сәяси, җитди әхлакый мәсьәләләр, заман үзгәрешләре кебек мөһим проблемалар күтәрә. Ул әсәрләрендә заман кешеләрен, чорга хас үзенчәлекләрен сурәтли. Язучы ижатында кешенең эчке дөньясын, ил күләмендә барган вакыйгаларны сурәтләү үзәктә тора. Чорның катлаулыгы исә тормышның каршылыклы булуы, конфликтлар һ.б. олы, гыйбрәтле язмашлы шәхесләрен психологиясе аша тасвирлана. Психологик процессның бер үзенчәлеге исә – пейзаж, табигать образларын сурәтләү ярдәмендә яңа сыйфатлар табу [2, б. 95] ул.

“Һәр язучы ижатында пейзажның вазифасы, әсәр структурасына ул сала торган мәгънә төрле. Татар әдәбиятында пейзаж сурәтләре үзенчәлекле әдәби-эстетик вазифа башкара: алар кешене сурәтләүдә катнаша. аның холык-фигыле белән янәшә ниндидер “чиктәш” халәтне ача” [1, б. 135-136].

Әдипләр табигатьне үзләре кабул иткәнчә, үз күңелләре аша уздырып сурәтлиләр, ә геройларын шул табигать тасвирлары эчендә ачалар. Әдәби әсәрдә табигатьне тасвирлау формалары бик күп.

Пейзаж шуның бер төре булып тора, һәм әсәрдә ул тирән мәгънә өстәлегенә ия. Элек-электән кешеләр үзләрен табигатьнең бер өлеше дип санаганнар һәм моны сәнгатьчә чагылдырырга омтылганнар. Алар еш

кына үзлөре яшэгэн дөнъяны, тирәлекне, йортны пейзаж атамалары белән алмаштырганнар һәм шул юл белән метафорик образлар ясаганнар. Әйттик, күп кенә әдәби эсәрләрдә бик яратып бакча образы кулланыла. Мәгълүм булганча, кешенең эчке дөнъясын да күнел бакчасы дип атыйлар. Ожмах бакчасы, мэхәббәт бакчасы, белем бакчасы... Табигать предметлары, пейзаж ярдәмендә ясалган мондый рәтләрне бик күпләп тезеп булып иде. Без, кабатланмас өчен, аларны берәрдән генә саныйбыз: сөю сукмагы, күнел күге, рэхәтлек диңгезе, хисләр карурманы, ачу болыты, белем дәръясы... һ.б.

XX йөз башы прозасында язучылар пейзажны бик үзенчәлекле тудырырга тырышалар, һәркем күргәннен үзенчә белдереп калырга ашыга. Роман һәм повестьларда, кече күләмле эсәрләрдә дә табигать тасвирлары кеше күнеленең мизгелләрен тудыруда бик зур роль уйный

Билгеле булганча, бу чор прозасында Г.Ибраһимовның табигать картиналары мөһим урын алып тора. Г.Ибраһимов эсәрләрендәге үзенчәлекләрнең берсе үзе туып-үсеп, канат чыгарган якларының колориты киң колачлы ижатында зур урын алып торудан гыйбарәт. Язучының поэтикасы динамик, хәрәкәтчел сыйфатларга ия, психологизм һәм лиризм сферасына үтә нечкә килеп керә. Аның эсәрләрендә табигать тасвирларының гади, ачык һәм эзлекле булуын язучының табигатьне кеше тормышында бик кирәкле, аннан башка, гомумән, тормыш юк дип каравы белән аңлатырга кирәк.

Шуның беренче матур, тулы үрнәге итеп Г.Ибраһимовның 1910 нчы елда басылган “Яз башы” хикәясен санарга мөмкин. Бу эсәр “кеше рухи дөнъясына үтеп керү көчөндә, аның фикер һәм хис хәрәкәтен бирү, табигать күренешләрен жанландырып сурәтләү осталыгында, әдәбиятның төп коралы булган тел белән оста эш итүендә, аның һәртөрле төсмерләрен нечкә тоя һәм файдалана белүендә күренде” [7, б. 339].

Табигатьне барлык нечкәлекләре белән тасвирлау – Галимжан Ибраһимовның характерлы алымнарыннан берсе. Бу осталык һәр күренешкә ия үз буявын таба белүгә һәм сәнгатьлелеккә ирешүдә тел чараларын уңышлы куллануга бәйләнгән. Табигать күренешләрен тасвирлаганда телнең төрле поэтик сурәтләү чаралары ярдәмендә Г.Ибраһимов кабатланмас образлар тудыра. “Яз башы” хикәясендә чагыштырулар бик уңышлы кулланылган. Мәсәлән, әдип елга агышын

назлы кыз йөреше белән чагыштыра: “Бу киң вә дулкынлы үлән дингезенең нәкъ уртасыннан назлы кыз йөреше кеби боргаланып-боргаланып әллә ничә кат арттырып жибәрә” [3, б. 7].

Г.Ибраһимовның әсәрләрендә табигать картиналарын – болыт, яңгыр, жил-давылларын тасвирлау һәм моңа бәйлә рәвештә психологик контрастлар, параллелизмнар, каршы һәм янәшә куюлар еш очрый. Автор еш кына онтологик күренешне (кешенен эчке халәте белән үзен мөстәкыйль калдыру, яисә табигать, яисә жәмгыять белән калу) чагылдыра. Безнең очракта геройлар табигать стихияләре (көчле жил, буран, күк күкрәү, яңгыр) белән күзгә-күз очраша. Геройларның эчке халәтен ачар өчен автор күк күкрәүләргә, яңгырларга, жил-давылга, йолдызларга һ.б. табигать образларына мөрәжәгать итә. Табигатьтәге халәт туп-туры кешегә күчерелә.

Язучы табигать хозурлыгынан иң беренче үзе ләззәт кичерә һәм шушы сихри гүзәллекне укучыга оста житкерә белә. Укучы, һәрбер юлдан тәм табып, әсәрнең эченә, “моңнар иленә”, “әкият дөнъясына” тирәнрәк керүен сизми дә кала: “... Без шулар, шул матурлыклар уртасыннан, шул моңнар эченнән, табигатьнең өстеннән ярып барабыз... Әнә безнең алдыбызда – барачак юлыбызда, киң яшел ялан белән биек һәм урманлы тау уртасында зур, түгәрәк сихерле күл ялтырый... Ничаклы матурлык!” [3, б. 8].

Авторның табигатьне кеше белән бәйләнештә тасвирлавында ике үзенчәлекне билгеләп үтү мөһим. Беренчесе: табигать тасвирлары булачак вакыйгаларга фон рәвешендә бирелә дә, геройларның киләчәктәге язмышлары хакында хәбәр житкерелә. Кешеләр нәфесен табигать күренешләре тулы ачып бирә. Икенчесе: табигать хозурлыгын сурәтләп, алдагы вакыйгаларга, кеше халәтенә ишарә ясамыйча, коллизик моментларны кинәт бирә. Бу очракта пейзаж сурәтенә аерым игътибар туа һәм ул импрессионистик күренешләргә хәтерләтә башлый. Автор үз геройларын үзе сурәтләгән табигать белән гармониядә булуларын әйтеп, аңлатып бара. Язучының табигатьне шул рәвештә тасвирлавы тормышның чын табигый матурлыгын күрсәтергә теләве белән аңлатыла.

Г.Ибраһимовның пейзаж тасвирланган һәрбер әсәрнең диярлек романтиклык үзен сиздерә. Антропоморфизация күренеше дә ачык чагыла. Табигать күренешләрен биеру реаль тормыш картиналарына өстәмә итеп

түгел, ә психологик параллель ясау, шуларга аңлатма төсендә символ итеп бирелә.

“Казакъ кызы”, “Диңгездә”, “Табигать балалары”, “Яшь йөрәкләр” һ.б. әсәрләрдә дә табигать тасвиры геройларның язмышына һәм әсәрдә сурәтләнгән вакыйгаларга әхлакый-фәлсәфи шәрехләү рәвешендә килгән.

Башлангыч чор ижатында романтизм концепциясен һәрьяклап чагылдырган “Яз башы”, “Диңгездә”, “Сою-сәгадәт” кебек хикәяләрендә табигать белән кеше мөнәсәбәтен чагылдырган Г. Ибраһимов совет дәверендә язган әсәрләрендә дә әлеге мөнәсәбәтләрне читтә калдырмый, аларга мөрәжәгать итәргә тырыша Табигать күренешләре аша дөнъяга карашын, тормыш фәлсәфәсен чагылдыра. Әсәрдә пейзаж геройларын эчке кичерешләре янәшә яки капма-каршы куеп сурәтләнә. Һәр ике очракта да ул аларның эчке дөнъясын тирәнрәк ачарга ярдәм итә. Автор әсәрләрендә табигать тасвирлары баш геройларның язмышына һәм әсәрдә сурәтләнгән вакыйгаларга барып тоташа. Язучының “Кызыл чәчәкләр” әсәрендә образ-пейзажга мисаллар шактый күп. Повестьның төп өлеше авыл күренешен тасвирлаудан башлана. Шулай да алар арасында күзгә иң ташланып торганы –Зәңгәр Чишмә образы. Язучы аны табигатьнең гүзәл бер почмагы итеп күрсәтә. Кечкенә күлен диңгезгә тинчләгән әдип, бакчада үскән чәчәкләрне, болыннарындагы печәннәрне яратып сурәтли: “...урманнарда меңәр еллык карт наратлар, чыршылар жәен-кышын яшереп, шаулашып утыралар; елгалар, күлләр буеннан сөзәк сырт булып жәелеп киткән киң басулары шундый бәрәкәтлеләр ки, вакытында жылы яңгыр яуса, кояшлы аяз көннәр булса, бу яланнарның мамык кебек йомшак, көзгә төн болытлары кебек куе кара туфрактары ярты дөнъяны туйдырырлык нигъмәтләр бирәләр” [4, б. 290]. Шул рәвешле, язучы табигатьнең биниһая чиксез рухын, мәңгелеген, бетмәс-төкәнмәс матурлыгын, төсләр, исләр байлыгын укучысына житкерергә омтыла.

Авылның табигатькә бәйлә күренешен тасвирлаганнан соң, автор авыл халкының йорт төзелешләрен тасвирлауга күчә: “Авылның уртасында зур базар кайный: аның ике ягынан биек матур сарайлар, зур тимер йозак белән бикләнгән торган ак таш кибетләр тезелеп китәләр...” [4, б. 291]. Г.Ибраһимов шуннан соң кешеләрнең өйләрен, аннан ярлы тормышлы кешеләрнең каралтыларын сурәтли. Шул рәвешле, әдип. геройларның төрле социаль катламнан булуларын күрсәтә. Алга таба үз

геройлары белән таныштыра. Аларга бәя бирә: “Мин менә шул чит өйләрнең берсендә тудым. Язмыш дулкыннары белән бер кавышып, бер аерылып яшәгән дүрт иптәшем дә шул авылның төрле урамнарында, байлыгы-төзеклеге булган төрле өйләрдә туып үстеләр. Арабыздан тик Шаһбазның гына кайда туганлыгын белмиләр” [4, б. 290] – ди ул бу хакта. Авыл кешеләренең тормышын күрсәтү исә социаль каршылыklarның нигезен ачу өчен кирәк. Әсәрдә табигать күренешләре конкрет субъектив кичерешләр белән янәшә куела. Зәңгәр Чишмә авылының матур табигатьте көрәш алып килган олы хәсрәтне, кайгыны оныттыру белән бергә, геройларның, авторның күнел дөньясында барган хис-кичерешлар агымын ачуга да ярдәм итә. Биредә шунсын да әйтеп китү зарур, әсәрдә сурәтләнгән табигать күренешләре чынбарлыктагы сыйнфый көрәш мотивлары белән дә үрелеп бара. Повестьның эпиграфында: “Кызыл чәчәкләр” әсәре якты, азат көннәр өчен көрәш юлында һәлак булган иптәшләргә багышлана [4, б. 289], дип язылуы да шуңа ишарәли. Әсәрнең сюжеты, геройларның образлары да шул көрәшне күрсәтүгә, яңа тормышны төзү вакыйгаларын ачуга буйсындырыла. Әлегә эпиграфтан ук әдипнән яңа тормыш өчен көрәшчеләрне кызыл чәчәкләргә тиңләве аңлашыла. Бу уңайдан Г.Ибраһимов әсәрнең тәэсирен көчәйтү максатыннан укучыга кечкенә бер хикәят сөйли. Әсәр героена бала вакытта авыл аша узып баручы бер мөсафир бер уч орлыклар бирә, аларны үстерергә киңәш итә. Шунның нәтижәсе буларак авыл кып-кызыл чәчәкләргә күмелә. Р.Харрасова билгеләвенчә, элекке вакытларда яхшылык таратып, һөнәр өйрәтеп, белем өләшеп йөрүче мәгърифәтчеләр булган. Карт энә шундый бер кеше дип аңлашыла. Язучы бу очракта игелекле эшләрнең, булышлык итсәң, киң таралуын аңлатырга тели. Соңгы вакытта әсәрдәге кызыл чәчәкләрне ямьсезләп аңлатучылар да юк түгел. Анда үч тарату, үтерешләр билгесе күрәләр, ә бит әдип бу чәчәкләргә бары тик яхшы эшләр мәгънәсе генә салган һәм революцияне дә – изге гамәлдән, аның хакындагы фикерне таратучыларны да яхшы кешеләрдән санаган. Кызыл орлыкларны чәчүчеләрне дөньяны шакшыдан, чүптән арындыручылар, кешеләр күңеленә дөва алып килүчеләр, аларга ярдәм кулы сузучылар дип санаган ул [6, б. 49]. Кызганыч ки, әдип хыялланган матур киләчәк урынына газаплы, аянычлы яшәеш башлана. Бер авыл, милләт кешеләре кан-дошманга әверелә, корал күтәрә. Үзара тату яшәгән

халык арасында упкын барлыкка килә. Милли бердәмлек юкка чыга. Повестьта тасвирланган биш егет язмышы накъ менә шуларны раслап тора да инде. Димәк, бу чәчәкләр – символик мәгънәгә ия. Кызыл төс – кан, үлем, “кызыл” инкыйлаб тәртипләрен, билгеләрен белдерә [5, б. 131]. Шулай итеп, кызыл чәчәкләр корбан бирү хакында искәртүче образга әйләнә. Ижади гомумиләштерү чарасына әверелә. Гүзәллек билгесе булып килгән чәчәкләр бәхетле киләчәккә омтылган кешенең фажигасен белдерә. Тарихтагы канлы вакыйгаларның берсен ача. Бу пейзажда шул чорның социаль тәртипләренә читләтелгән протест янгырый.

Нәтижә ясап әйткәндә, табигать образлары ярдәмендә, автор матурлык белән ямьсезлек, яхшылык белән яманлык хакындагы фикерләрен киң жәмәгатьчелек игътибарына житкәрә. Табигать күренеше (геройның табигатькә булган мөнәсәбәте, сыйнфый көрәш) ярдәмендә ул үз героеның яшәешен, күнел дөнъясын күрсәтә, ил күләмендә барган канлы вакыйгаларны ачуга ирешә. Табигать күренешләрен символ буларак куллана. Алар ярдәмендә предмет, күренешләргә кешенең күнел дөнъясы, хис-кичерешләре, ижтимагый-сәяси мәсьәләләр белән аналогия үткәрә. Язучының гражданныр сугышыннан хезмәт мәйданына кайтучыларга багышланган бу әсар, әдипнең яңа чорның ижтимагый-сәяси үзенчәлекләре турында житди уйлануларын чагылдыра Күренгәнчә, әдип табигатьнең кеше гомерендәге бик әһәмиятле роль уйнавын яхшы аңлый, шуның өчен үз әсәрләрендә ана зур урын бирә.

Шулай итеп, Г.Ибраһимовның табигать матурлыгын бирү осталыгы, ихлас соклана белүе, табигать образларының күп төрлелеген һәм күп яклыгын сурәтләве, геройларның характеры белән әсәрдәге вакыйгаларны бер-берсе белән үткер бәйли белүе һәм, шул рәвештә, психологик контрастлар, янәшә куюлар, гомумән, кеше мөнәсәбәтен гәүдәләндерүгә табигать аша килүе – гаять кызыклы поэтик функция үти.

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин, Галимжан Ибраһимов татар әдәбиятында үз пейзаж поэтикасын булдыра, кеше белән табигать арасында чикне куймый диярлек. Язучының дөнъя картинасы гүзәллекне күрә һәм аңлый белү белән бәйле. Г.Ибраһимов рухи дөнъясындагы үзгәрешләрен, чор вакыйгаларын, гомум проблемаларны табигать сурәте аша ача.

ЛИТЕРАТУРА

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият белеме. Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.
2. Жәләлиева М. Ш. Әдәбиятта тойгы катламнары. – Казан: Мәгариф, 2005. – 183 б.
3. Ибраһимов Г. Г. Хикәяләр, повесть, роман / төз. Р.Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 463 б.
4. Ибраһимов Г. Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Мәгариф, 2002. – 543 б.
5. Миңнуллина Ф. Х. Г. Ибраһимовның “Кызыл чәчәкләр” әсәрендә герой һәм милли бердәмлек концепциясе // Галимжан Ибраһимов һәм XXI гасыр: Тууына 120 тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан: 2007. – Б. 129-131.
6. Рахман Р. Р. Дәрәсләктәге биремнәр һәм темалар буенча сочинениеләр. – Казан: Раннур, 2004. – 240 б.
7. Хәсәнов М. Галимжан Ибраһимов // Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – Т. 3. – Б. 338-357.

Лейтмотивом поэтики Г. Ибрагимова является тема пейзажа в его прозаических произведениях. Внимание акцентировано на образ природы, который является первостепенным в произведениях. Творчество Г. Ибрагимова воспеваает явления природы и ее отражение, что помогает раскрыть душевные переживания человека, его мысли, чувства и цепочку событий в жизни.

Ключевые слова: образ, духовные качества, пейзаж, язык поэтики, лирические отступления.

POETICS OF THE LANDSCAPE IN THE WORKS OF GALIMZHANA. IBRAHIMOVA

Z. F. Salahutdinova

The peytmotie poetics of G. Iibrhimov is the topic of the landscape in his prosaic works. Attention is focused on the image of nature, which is paramount in works. Creativity G. Ibrahimov chants the phenomena of nature and its reflection, which helps to reveal the spiritual experiences of a person, his thoughts, feelings and chain of events in life.

Keywords: image, spiritual qualities, landscape, poetic language, lyrical deviations.

ПОЭТИЧЕСКАЯ ОНОМАСТИКА РАССКАЗОВ Г. ИБРАГИМОВА

Хазиев Ринал Исмагилович

канд. филол. наук, доцент кафедры русской и татарской филологии
НГПУ, Набережные Челны, Россия
haziev.rinal@mail.ru

Бүгенге көндә татар тел гыйлеменәң төрле өлкәләрен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр нәшер ителә. Бу ономастика тармагына да карый, чөнки элге юнәлеш телне өйрәнү барышында шактый бай мәгълүматлар бирә. Тупланган мәгълүматны әдәбият, тарих, география һәм башка фәннәр белән бәйләнештә карап кызыклы нәтижәләр ясарга мөмкин. Гомумән, аерым язучыларның эсәрләренә хас тел үзенчәлекләрен өйрәнү-тикшерү актуаль мәсьәлә булып тора.

Элге мәкаләбезнең максаты – танылган әдип һәм тел галиме Галимжан Ибраһимов эсәрләренең поэтик ономастикасын өйрәнү.

Без биредә өйрәнү объекты итеп язучының “Яз башы”, “Диңгездә”, “Табигать балалары” кебек эсәрләрен алдык, аларга поэтик ономастика яссылыгында анализ ясадык. Мәкаләдә Г.Ибраһимов хикәяләренең поэтик антропонимиясе һәм топонимиясе каралды.

Г.Ибраһимов хикәяләре антропонимнарга һәм топонимнарга бик бай. Иң элек аның балаларга багышланган “Яз башы” эсәрендә антропонимнар һәм топонимнар кулланылышын карап үтик.

Апрай, Салих, Тимеркәй, Ибрай, Гали – эсәрдә телгә алынган малайларның исемнәре. Мәсәлән: “Без тагы элекке *Апрай*, элекке *Салих* булып уенга ябыштык”; “*Тимеркәй* белән *Апрай* эле һаман килеп житә алмаганнар!” [1, б.6] һ.б. Эсәрдә малайларның күлгә балык тотарга барулары тасвирлана. Шуңа бәйлә рәвештә, хикәядә *Шаһи, Юныс* кебек балыкчы картларның, хәзрәте *Гали*, әкиятче *Фәхринең* исемнәре дә телгә алына: “Бу чакта авылыбызның тәмле, килешле итеп әкият сөйләү белән даны чыккан *Фәхринең* сөйләгәннәре, иң элек ишетүем булганга, эле дә исемнән чыкмыйлар” [1, б.14] һ.б.

Әсәрдә *Кондызлы күл* гидронимы да бар. Бу – малайлар балык тотарга барган күл атамасы: “Авылдан байтак читтә, ялан-урман уртасында булган *Кондызлы күлгә* юнәлдек” [1, б.7].

“Дингездә” әсәрендә *Магеллан*, *Колумб* кебек атаклы дингез гизүчеләрнең, *Америка* материгының исемнәре телгә алына: “*Магеллан* бөтен жиһанны гизгән, гажәеп бер ирлек, батырлык күрсәткән, *Колумб* *Американы* ачкан, бу юлда артык бөек каһарман булган” [1, б.20]. Бу аңлашыла да, чөнки әсәрдә геройның мөсафир булып көймә белән дингезгә чыгуы һәм шул вакытта кичергән хис-кичерешләре сурәтләнә.

Әсәрдәге вакыйгалар автор тарафыннан хикәяләнгән. Ул моның өчен *мин* һәм *без* кебек беренче зат берлек һәм күплек сан алмашлыкларыннан файдалана.

Автор, көймәдә йөзгәндә, *Нуретдин* исемле карт белән таныша. Түбәндәге жөмләдә, әлегә картның тормыш юлына бәйле рәвештә, шактый гына исем-атамалар телгә алына: “Ул үзенең *Нуретдин* икәннән, ләкин халык телендә “*Фәрраш Нурый*” дип йөртәлгәннән, асыл ватаны *Казан* булса да, күп еллардан бирле *Әстерхан*ның зур мәчетләреннән берсендә *фәрраш* булып торганлыгын, хәзер шушы *Хәзәр дингезе* буендагы балык промыслаларыннан берендә хезмәт итмәктә булган бердәнбер улы *Хәйри* янына кунакка китеп барганлыгын баштук нигез иттереп сөйләп алды” [1, б.21].

Хикәяләү барышында, *Нуретдин* бабайның исеме кыскартылып, *Нурый* рәвешле бирелә. Мәсәлән: “*Нурый* анда бик яхшы хезмәт итә” [1, б.22]. Әсәрдә бабайны “*Фәрраш Нурый*”, “*Нурый фәрраш*”, “*Кизү бабай*” дип атау да очрый: “Мәхәлләдә аны “*Кизү бабай*” дип атыйлар” [1, б.22].

Хикәядә *Нуретдин*ның бабасы да телгә алына: “Картның бабаларыннан берсе – *Гаптулла* – берничә мәртәбә хажга барган икән” [1, б.26]. Шул сәбәпле аны “*Гаптулла хаж*” дип йөртәләр.

Әсәрдә башка персонажларның исемнәре дә очрый: *Хәйри* – картның улы, *Сәйфи карт* – мәчетнең *фәррашы*, *Кәрим ишан* – *Гаптулла* хажиның сабакташының улы: “Аңа мәрхүм хажиның сабакташының улы *Кәрим ишан* бу хакта иң дәрәсән сөйләгән” [1, б.28].

Хикәядә теонимнар (изгеләрнең исемнәре) да бар: *Ходай*, *Алла*, *Хак Тәгалә*, *Юныс пәйгамбәр*, *Жәбраил* һ.б.:

“– *Аллага шөкер, Аллага шөкер* инде, балам!... Дөнъялыкта бирде, *Хак Тәгалә* ахирәттә үзенә мәрхәмәтеннән ташламасын иде, – ди” [1, б.23].

Хикәядә төрле географик атамалар урын ала: *Америка* – материк, *Русия* – дәүләт, *Мәккә, Мәдинә, Казан, Әстерхан* – шәһәр исемнәре һ.б. Мәсәлән: “Еллардан бер елда Гаптулла хажки кораб белән хаждан *Русиягә* кайтырга чыга”; “Шулай итеп, аңа *Мәккә, Мәдинә* белән *Казан* арасын берничә мәртәбәләр урарга туры килгән” [1, б.26].

Әлеге әсәр романтик рухта язылган, хис-кичерешләргә бик бай. Анда мондый юллар бар:

“Өметсез йөрәгендә яшәү дәвере уяна. Яшисе, мең, миллион ел яшисе килә.

Ләкин моңарчы булган кызганыч тән яшәве белән түгел, башка бер яшәү белән, матур, изге, бөек яшәү белән яшисең килә” [1, б.20].

Алга таба “Табигать балалары” хикәясенә тукталып китәрбез.

Әсәр *Хафиз* исемнән хикәяләнә. Ул – әсәрнең төп герое, егерме бер яшьтәге урта хәлле крестьян егете.

Хикәядә ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре шактый киң кулланылган.

Ибракай, Шәяхмәт, Саткай, Гыйләҗи, Вәликәй, Бәдри, Тимеркәй – авыл егетләре: “*Шәяхмәт* белән *Саткай* чаң-чоң китереп берәр генә рәт чалгыларын янадылар да гайрәт белән селти-селти чабып киттеләр” [1, б.135]; *Бибиәсма, Кәримә, Фәхерниса, Майбәдәр, Гыйльминур, Маһи* – авыл кызлары, киленнәре: “*Бибиәсма* хәйран уңган бит...” [1, б.132]; *Бәдри карчыгы* – Хафизларның күршәләре; *Фәрхи* – Хафизның жингәсе:

“*Фәрхи жиңги* түзмәде:

– Әй, жегетләр... сез унбер... без тугыз... без жирнең яртысын алдык...” [1, б.129].

Шаһи бабай – Бибиәсманьң, *Жамалый карт* – Фәхернисаның аталары; *Әптерәш, Камали, Фәхри, Кәрим, Сафа, Хәйрулла, Фәттаһ* – авыл картларының исемнәре: “Тирә-якка атаклы *Кәрим* миннән күз күреме жир артка калып килде” [1, б.139].

Хикәядә топонимнар да бар. Мәсәлән: *Агыйдел, Идел, Күксу* – гидронимнар; *Ханбикә тугае* – урын исеме.

Агыйдел елгасы: “Әнә *Агыйделнең* югары башыннан йомшак мамык төсле ап-ак бер болыт күтәрелде” [1, б.136].

Идел: “Башкалар *Иделнең* текә яры өстендә безнең болын буйлап ярышканны карап тора калдылар” [1, б.138].

Күксу – Агыйделнең кушылдыгы: “Күршебез Бәдри карчыгының Агыйделгә коя торган *Күксу* тамагында бөтен бер дисәтинә тарысы бар икән” [1, б.128].

Ханбикә тугае – печәнлек: “Минем бәхеткә каршыдыр инде, Бибиәсманың атасы Шаһи бабай *Ханбикә тугаендагы* печәнлеген чабарга өмет итә икән” [1, б.132].

Гомумән алганда, исем-атамаларны өйрәнүнең әһәмияте бик зур. Мәсәлән, бу хакта профессор Г.Ф.Саттаров болай дип яза: “...топонимнарның өйрәнү предметы буларак гаять үзенчәлекле булуларын, экстралингвистик чынбарлык (этнография, этнология, социология, психология, эстетика һәм этика, тарих, археология, география, биология, фольклор һ.б. өлкәләр) белән бик тыгыз бәйләнештә торуларын истән чыгармаска тиешбез” [2, б.13-14].

Поэтик ономастика өлкәсенә караган материалларны мәктәпләрдә татар теле һәм әдәбияты, тарих һәм география дәрәсләрендә, музейлар эшчәнлегендә һәм әдәби кичәләрдә, югары уку йортларында махсус курслар укытканда кулланырга мөмкин.

ЛИТЕРАТУРА ӘДӘБИЯТ

1. Ибраһимов Г. Г. Хикәяләр, повесть, роман / Галимжан Ибраһимов; төз. Р.Акъегет. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2007. – 463 б.
2. Саттаров Г. Ф. Татар топонимиясе. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 1998. – 440 б.

В статье исследуется поэтическая ономастика некоторых рассказов известного писателя и ученого Г. Ибрагимова. Дается анализ поэтической антропонимии и топонимии его произведений. Рассматриваются возможности использования данного материала в учебно-воспитательном процессе в школах и высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Г. Ибрагимов, рассказы, поэтическая ономастика, антропонимы, топонимы, анализ.

POETIC ONOMASTICS OF G. IBRAGIMOV'S STORIES

R. I. Khaziev

The article explores the poetic onomastics of some stories by the famous writer and scientist G.Ibragimov. The analysis of poetic anthroponymy and toponymy of his works is given. The possibilities of using this material in the educational process in schools and higher educational institutions are considered.

Keywords: G.Ibragimov, short stories, poetic onomastics, anthroponyms, toponyms, analysis.

ПОЭТИКА ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 821.512.122

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТАЛАПТАНА АХМЕТЖАНА

ТАЛАПТАН АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Балтабаева Наргиз Смаиловна

PhD, доцент, доцент кафедры казахской литературы Казахского
национального женского педагогического университета,
Алматы, Казахстан
balnargiza@mail.ru

Панзабек Багила Торекбеккызы

PhD, докторант кафедры казахской литературы Казахского национального
женского педагогического университета, Алматы, Казахстан
bagyla05@gmail.com

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының, оның ішінде қазақ әңгімелерінің дамуына, профессионалдық деңгейінің көтерілуіне айтарлықтай үлес қосқан жазушылардың бірі-Талаптан Ахметжан.

Талаптан Ахметжан шығармаларының негізгі тақырыбы-ізгілік, адамгершілік, адалдық, махаббат, шыншылдық болды. Кез-келген әңгімесін алсақта оның өзіндік қолтаңбасын аңғару қиын емес. Жазушының барлық әңгімелерінің негізгі өзегі-ар ілімі болатын. Қаламгердің көпшілікке танымал «Айсәуле», «Мұң» атты екі томдық шығармалар жинағы бар. Сонымен қатар, қаламынан «Қара торғай», «Газша бала», «Екі жүрек», «Сұлу мен суретші», «Пейіштен түскен періште» сияқты пьесалар туды. Жазушының кейіпкерлері-кейде өз ой-сезіміне өзі қарама-қарсы келіп қалатын күрделі тағдыр иелері. Автор өз кейіпкерлерінің жан дүниесін үлкен психологиялық қактығыстар үстінде

ашуға ден қойған. Ол өзінің шығармалары арқылы оқырманды тазалыққа, адалдыққа үндеп отыратыны айқын.

Талаптан Ахметжан прозасының өзіне ғана тән ішкі үні, ішкі музыкасы бар. Асықпай, аптықпай, жұп-жұмсақ қоңыр үнмен көкірегіңе сәуле құяды. Өмірдің өзінен, қарапайым тірліктің ұйытқысынан ой іздейді.

«Тұма» әңгімесінде жоғары оқу орнын тәмәмдап келген жас маман Нұртас тұрмыс-тауқыметімен бетпе-бет ұшырасады. Мамандығы инженер болса да жаны ақын Нұртастың көп нәрсеге көңілі толмайды. Арыны басылмаған арманшыл жігіттің көңілін тоқтатып тұрған зауыттың мүшкіл халі мен енжар байлардың байкүйездігі, баспанасыз жүрген өзінің отбасы титықтатады. Пәтерсіз жүрген жас маман сең соққан балықтай күй кешеді. Осы тұстағы жұбайы Қарлығаш екеуінің диалогы өте нанымды:

- «Көрші келіншек көшкелі жатыр екен,-деді сөз арасында Раушан.

- Қайда?- дей салды немқұрайлы.

- Северге, Якутяға, күйеуі алдын ала барып үй алып, енді семьясын көшіріп алуға келіпті.

- Ұнаған ғой тегі.

- Ұнаса ұнаған шығар.

-Келіншегі қылт ете қалды.

Сіркесі су көтермей отырған Нұртас:

- Немене, северге көшкің келіп отыр ма?-деді кескін үнмен.

Осы тұста оқиға екі жастың томсырауымен, үнсіз ренжісуімен, ішкі бұлқынысымен тынады.

Ал, енді келесі диалогқа назар аударсақ:

- Нұртас,-деді түннің бір уағында келіншегі сыбырлап.

- Ұйықтаған жоқсың ба?

- Иә

- Неге ұйықтамай жатырсың?

- Жәй... ұйықта.

- Нұртас деймін, бері қарашы. - ол аунап түсті.

- Ренжіп қалған жоқсың ба, Нұртас?

- Ренжідім.

- Мен де. Сен біртүрлі өзгеріп барасың. Еркелетпейсің. Өзіңмен-өзің болып үнсіз жүресің. Бір уақ сенімен сөйлесейін десем кітап кеміріп

отырып аласың. Сосын жыным келеді. Сен мені еркелетші, сүйші...» [1, 103 б.]

«Тұма» әңгімесіндегі осы диалог табиғилығымен, тазалығымен баурайды. Кейбір қаламгердің қызылды-жасылды бояулары баттасқан, өтірік тебіреніп, үздіккен, диалогтары мезі қылып жіберетіндері бар. Ал, Талаптан Ахметжан шығармаларынан мұндайды кездестірмейміз. Онда табиғилық басым. Оқырман Нұртас пен Қарлығашты айнадағыдай ап-айқын көреді. Олардың жастығын, тазалығын, өмірінің бастау тұмасын, махаббатын көріп, біліп, түсініп әрі түйсінеді.

Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелерін зерттеуші ғалым Г.Пірәлиева суреткер психологизміне тән екі қасиетті атап өтеді: «Біріншіден, күрделі психологиялық жағдай мен психологиялық процесті талдау. Екіншіден, кейіпкердің рухани жан әлемінде жиі болатын күйзеліс, психологиялық қиналысты беру атмосфераны беру үшін ең алдымен жазушы сол сәтті дәл де нанымды беретіндей бейнелі, көркем сөздер пайдалану керек», - дейді. [2, 440 б.] Бұл айтылғандар Талаптан Ахметжан әңгімелерінде молынан пайдаланылған.

«Тұма» әңгімесіндегі :

«Бастай алмай тұманның басын тұны,

Жанартауым кеудемде жатыр тынып...» - деген жыр жолдары кейіпкердің ойының екіге жарылуын көрсетеді. Себебі, Нұртас жазып жүрген жырларын жағып жібергеніне өкінбеуі мен сонда да тіліне жыр жолдарының іліне кетуі сияқты қарама – қарсы құбылыстың болуы.

Сонымен қатар, «Мұң» атты шығармасында да әр түрлі көркем прозадағы бейнелеу тәсілдерінің көрінісі жан-жақты қарастырылған. Тасқынның Дарынның дауысын естігендей ұйқысынан шошып оянып, жан-дүниесі бір нәрсені сезгендей секем алып, асып-сасып жығылып-сүрініп. Дарынға қарай бара жатқандағы ой-толғанысын кейіпкердің ішінен айтылатын сөзі, іштей сөйлесуі, өзін-өзі іштей саралауы сияқты көріністері бейнелеу тәсілдердің бірі-ішкі монологқа тән. Ал, ішкі монологсыз күрделі де көркемдік дәрежесі биік, нағыз танымды туындының дүниеге келуі мүмкін емес.

Көркем прозадағы диалогтың көп болуы, оқырманды жалықтырып жіберері сөзсіз. Талаптан Ахметжанның ерекшелігі сол диалогты қысқа

немесе ішкі монологқа ұқсастырып, іс-әрекетпен бейнелеуі кездеседі. Мысалға Дарын мен Тасқынның көзбен сөйлеуі.

Дарынның көзі: «Сені ең соңғы рет көріп қалғым келді»...

Тасқынның көзі: «Таста мылтықты, Дарын! Таста!»

Дарынның көзі: «Өмірде еш мән қалмады!»

Тасқынның көзі: «Ақымақ болма! Ал, саусағыңды шүріппеден!»

Дарынның көзі: «Мені қинамашы, Тасқын!»

Тасқынның көзі: «Өтінемін сенен, шүріппеден алшы саусағыңды!» деген көз арқылы сырласуын байқаймыз.

Шығармада « -Есің дұрыс па? Есің дұрыс па?- дей беріппін» деген сөйлемнен анафоралық қайталаманы аңғарамыз. М.Серғалиев анафора мен эпифора поэтикалық шығармаларда ғана емес, прозалық көркем шығармаларда да кездесіп отырады деген пікір берген. Ол осы жайында : «Тегінде, қандай сөйлем болса да – мейлі, өлеңді сөйлем болсын, мейлі, қара сөзбен келген сөйлем болсын – анафора болуының басты шарты – сол сөйлемнің бірнешеуінің бірдей жеке сөздерден немесе сөз тіркестерден немесе сөз тіркестерінен басталуы болуы керек», - деп жазған.[3, 220 б.]

Талаптан Ахметжан шығармаларында да поэтикалық әуезділік байқалады. Ырғақ тақырыпқа байланысты өзгеріп отырады. Кейіпкерлері мен автордың өзінің ой – толғаныстары, сезімдері күрделі синтаксистік құрылымдар арқылы беріледі. Ал күнделікті өмірдегі тез дамиды тұрмыстық оқиғаларды суреттеу үшін дербес жай сөйлемдерді қолданады. Сонымен қатар, теңеулер, эпитеттер – жазушы поэтикасының өзіне тән элементтерінің бірі болғандықтан, қаламгердің туындыларынан жиі байқаймыз.

Жазушының жиі қолданатын синтаксистік тәсілдерінің біріне -ай, - ау шылаулары жатады. Олар ерекше психологиялық көңіл-күй тудырады, әуезділік пен суреттеліп жатқан оқиғаларға автордың қатынасын танытып отырады.

Эпиграф – әдебиетте жеке шығармалар алдынан келтірілген үзінді, өнеге сөздер, не өлең жолдары. Әдетте жазушы айтайын деген ойын аңғарту үшін осындай қысқа қайырма тағылым сөздерді келтіреді. Мысалы: Талаптан Ахметжанның, «Мұң» атты шығармасының алдында эпиграф ретінде «Бастарыңа келген бір ауыршылық қолекі істегендеріңнің

салдарынан болады. Және де Алла көбін кешіріп жібереді» деген Құран кәрімнің аятынан келтірген.

Үзіндідегі «тұмандатқандай болды ма-ау», «Алла-ай» , «ұят-ай» , «қасына барды ма-ау», «қасына отырды ма-ау» деген жолдарда автор өз кейіпкерлеріне ықыласын, оның іс-әрекетін сюжет шеңберінде ғана емес, өзінің субъективті көзқарасы арқылы көрсетіп отырады.

Талаптан Ахметжан қазақ руханиятындағы өзіндік қарапайым, әрі тым сыпайы болмысты әсем әлемін жасап үлгерген жан еді. Қатаңдық пен каталдық емес, әр жүректегі аяр сезімнің отын үрлейтін нәзік лириканы жазды. Оқырман ол әлемге қалай еніп кеткенін, көңіл құсының қайтіп шартарапқа құйқылжып қалықтағанын білмей қалатынды. [4, 528 б.]

Көркем әдебиеттегі лиризм, психологизм, оның көркемдік бейнелеу тәсілдері: ішкі монолог, портрет, көзқарас мимикалары пейзаж бұлардың барлығы даралық сипатқа ие болып, әдеби процесте өзіндік өсу заңдылығымен дамуын Талаптан Ахметжанның шығармаларынан көреміз.

ЛИТЕРАТУРА

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахметжан Т. Мұң: хикаяттар мен әңгімелер жинағы. = Алматы: Қазақпарат, 2003. – 103 б.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
3. Сералиев М. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995. – 220 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық жинақ / Тәуелсіздік кезеңі (1991–2001). – Алматы: Қазақпарат, 2006. – 10 т. – 528 б.

Большинство произведений Т. Ахметжана с точки зрения морали и совести полны исторической правды. Его персонажи ярко выражают историческую правду. Система литературных образов формируется через характер и действия героев произведения. В статье описана система литературных образов рассказа «Пламя ада».

Ключевые слова: персонаж, человечность, литературный образ, характер.

ARTISTIC ORIGINALITY OF TALAPTAN AKHMETZHAN'S WORKS

N. S. Balatbaeva, B. T. Panzabek

Most of the works of T. Akhmetzhan are full of historical truth from the point of view of morality and conscience. His character vividly expresses the historical truth. The system of literary images is formed through the character and actions of the heroes of the work. The article describes the system of literary images of the story «The Fire of Hell».

Keywords: personage, humanity, literary image, character.

Талаптан Ахметжан шығармаларының басым бөлігі – адамгершілік, ар – ұят тұрғысынан болғанымен, шығармалар тарихи шындыққа толы болып келеді. Тарихи шындықты айқын көрсете бейнелейтін ол – кейіпкерлер. Шығармадағы кейіпкерлердің характері, іс – әрекеттері арқылы әдеби образдар жүйесі қалыптасады. «Тозақ оты» повесіндегі әдеби образдар жүйесін анықтай отырып, сипаттама береміз.

Кілт сөздер: Кейіпкер, адамгершілік, әдеби образ, характер.

**НАСЛЕДИЕ РИЗАЭДДИНА ФАХРЕДДИНА – ИСТОЧНИК ЗНАНИЙ
И ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ
ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ**

**РИЗАЭДДИН ФӘХРЕДДИН МИРАСЫ – ЯШЬ БУЫНГА БЕЛЕМ
ҺӘМ РУХИ-ӘХЛАКЫЙ ТӘРБИЯ БИРҮ ЧЫГАНАГЫ**

Гатауллина Лилия Фоатовна

учитель родного (татарского) языка и литературы МБОУ «Кукморская
средняя школа № 3», Кукмор, Республика Татарстан, Россия
Liliya08111975@mail.ru

Галиуллина Рамзия Гасымовна

учитель родного (татарского) языка и литературы, МБОУ «Кульбаево-
Марасинская СОШ», Кульбаево-Мараса, Республика Татарстан, Россия
3218000054@edu.tatar.ru

Күренекле фикер иясе Ризаэддин Фәхреддин бар тормышын халыкка хезмэт итүгә багышлаган, гомере буена армый-талмый якты нур чәчеп яшәгән. Хезмәтләрендә ул кеше тәрбияләүне үзенең изге вазифасы итеп санаган, милләтне аң-белемле, һөнәрле итү белән бергә, әдәп-әхлак ягыннан тәрбияләүгә дә зур игътибар биргән. “Кеше булу өчен гыйлем белән бергә күркәм хольк кирәктер, һәм дә боларны бер-берләреннән аеру дөрес булмас”, - ди ул.

Хәзерге заманда, рухи ярлылык, рухи гариплек көндәлек тормышыбызга нык үтеп кергән чорда, күренекле галим Р.Фәхреддин мирасының халкыбызга кабат кайтуына күнел сөенә, галимнәребезгә чиксез рәхмәтебезне житкерәсе килә.

Ризаэддин Фәхреддин исеме – үзебез өчен дә, фәнебез өчен дә кадерле зат. Мәгърифәтче, язучы, журналист буларак та, тәрбия өлкәсендәге хезмәtlәре белән дә тел һәм әдәбият фәненә зур өлеш керткән бу ольпат шәхескә хөрмәтебез бик зур. Моңарчы аның хезмәtlәренә

зурлыгын, тирэнлеген, шәхеснең бөеклеген бөтен тулылыгы белән аңлап бетерә дә алмаганбыз икән.

Жыеп айткәндә, Ризаэддин Фәхреддиннең эшчәнлеге энциклопедик характерда дисәк тә ялгыш булмас: ул әдип, тарихчы, дин һәм хокук белгече, мөфти, педагог, журналист, тюрколог, философ, археограф, тәржемәче, библиограф, архивчы, китапханәче һ.б.

Татар теле һәм әдәбияты укытучылары буларак, төп бурычыбыз – укучыларны мөстәкыйль фикер йөртергә һәм нәтижә ясарга өйрәтү, миһербанлылык, игелеклелек, әйләнә-тирәгә игътибарлылык, инсафлылык кебек сыйфатлар тәрбияләү. Алда куелган бурычны үтәве бик авыр, ләкин тормышка ашмаслык түгел.

Без бик авыр заманда яшибез. Жәмгыятьтә эчүчелек, наркомания, жинаятьчелек көннән-көн ныграк тамыр жәя. Рухи ярлылык хөкем сөрә, ә бу исә, үз чиратында, әхлаксызлыкны тудыра. Әхлаксыз жәмгыятьнең киләчәге юк. Шул сәбәпле әхлакый тәрбиягә житди игътибар бирергә кирәк. Бу жәһәттән Ризаэддин Фәхреддин хезмәтләре игътибарга лаек. “Әдәбе тәгълим” исемле китабында, жәмгыятьтә шәхес тәрбияләүнең никадәр авыр, катлаулы һәм дәвамлы эш икәннен ассызыклап күрсәтеп, Р. Фәхреддин болай дип яза: “Тәрбия – акрынлык һәм тәртип белән камиллек булдыру димәктер”.

“Тәрбия нәрсә ул?” дигән сорауга, Р. Фәхреддин гадәттә бер сүз белән генә җавап биргән: “Шәхси үрнәк”. Әсма Шәриф “Әтием турында истәлекләр” китабында Р. Фәхреддиннең югары әхлаклы, бар кешегә дә мәрхәмәтле, сүзәндә торучан, кешелекле, намуслы булуын яза. “Гаиләбездә һичбер вакыт каты сүз булмады, без алты бала бер-беребезне бөтен гомер буенча яратып, санлап гомер иттек. Әткәй белән әнкәйне яратып, ихтирам иттек, шуна күрә үткән гомер сагындыра, онытылмый.

Ризаэддин бине Фәхреддин шәхес тәрбияләүнең никадәр авыр, катлаулы һәм дәвамлы эш икәнлеген: “...Тәрбия – акрынлык вә тәртип белән камиллек булдыру димәктер...”, – дип “Адабе тәгълим” китабында ассызыклап яза. Бу китабында тәрбия эшенең нечкәлекләренә һәм үзенчәлекләренә туктала.

Р. Фәхреддин яшь буыңга үрнәк тәрбия, гүзәл холык, тирән белем бирергә алынган укытучы-мөгаллимнәрнең дә һөнәри осталыклары, камиллекләре ни дәрәжәдә югары булырга, аларның гаять зур

мәгълүматлы, житди эзерлекле һәм ихлас, чиста күңелле кешеләр булырга тиешлегенә басым ясый. Автор бер китабының исеме астына: “Балаларыгызны үзегезнең заманыгыздан башка заман өчен укытыгыз, чөнки алар сезнең заманыгыздан башка бер заманда яшәү өчен дөньяга килгәннәр” (Аллаһының киң күңелле хөрмәтле кешесе – Гали хәлифә), – дигән хөрмәтле сүзләрен китергән.

Бала тәрбияләүдә гаиләдән тыш мәктәпкә дә зур җаваплылык йөкләтелгәннен күрсәтеп, Р. Фәхреддин бу эштә мәктәпнең вазифасы нинди булырга тиешлегенә игътибарны юнәлтә: “... Балаларны мәктәпкә жиһәрүдән максат нидә, беләсезме?... Әлбәттә, дәрәс вә гүзәл тәрбияләтүдер... Моннан аңлашылганча, мәктәпнең вазифасы да – фәкәт гыйлем өйрәтү белән генә чикләнмичә, бәлки эченә быелган балаларның күңелләренә Аллаһы Тәгаләне сөю, гүзәл гадәتلәр, тырышу, эшлеклелек, туганлык, гайрәт, инсафлылык, гаделлек, батырлык, җанлылык кебек яхшылык орлыкларын тәмам игътибар белән чәчү һәм тәрбияләп үстерү булачактыр...”

Мәктәпләребездә тәрбия эше дә халкыбызның гасырлар буена тупланган тормыш тәҗрибәсенә, зирәк акылына, тапкыр фикерләренә, үзенчәлекле тәрбия алымнарына һәм әхлак чараларына нигезләп алып барыла.

Әхлак дәрәсләре өчен күп материалны Ризаэддин Фәхреддин хезмәтләренә нигезләнеп төзелгән “Балаларга үгет-нәсыйхәт” китабы һәрчак өстәлебездә. Дәрәсләргә эзерләнгәндә бөек мәгърифәтченең гыйбрәтле сүзләрен, үтемле үгет-нәсихәтләрен мисал итеп алабыз. Мәсәлән, “Өлкәннәрне хөрмәтләү” темасын үткәндә “Ата-ана”, “Туганнар”, “Кардәшләр” бүлекләреннән өзекләр китерәбез, сыйныфтан тыш чараларда да бик уңышлы кулланабыз.

Р. Фәхреддин фикеренчә, күпчелек тәҗрибәләр күрсәткәнчә, алтын булачак бер шәкертне туфрак итеп жирдә калдырган укытучы да бар һәм туфрак булачак бер баланы алтын итә белгән укытучы да бар.

“Балаларыгызны үзегез яшәгән заманга һәм башка заман өчен дә яраклы итеп укытыгыз”, - дигән киңәше һәр педагог өчен маяк булып торсын иде.

Ризаэддин Фәхреддиннең бөтен гомере Игелеккә, Белемгә, Яктылыкка, Иманга хезмәт итүгә багышланды. Р.Фәхреддин – чын

мәгънәсендә олуг педагог. Чөнки аның бөтен эшчәнлеге игелеккә , толерантлыкка , халыкны белемле һәм тәрбияле итүгә юнәлдерелгән. Бу затның халык педагогикасына, яшәеш тәҗрибәсенә, ислам диненә, башка халыкларның рухи казанышларына нигезләнгән тәрбия китаплары (“Тәрбияле бала”, “Тәрбияле ана”, “Тәрбияле ата” , “Тәрбияле хатын”) халкыбызны иманлы , әхлаклы итүдә инде гасыр буена дәреслек , тәрбия әсбабы, вазыйфасын үтәп киләләр.

Ул – үрнәк ир, акыллы ата, милләтен әйдәүче галим. Гомере буе халкына хезмәт иткәнлеген тормыш юлы, язган хезмәтләре исбатлап тора.

1936 елның 12 нче апрелендә Р. Фәхрәддин вафат була. 15 нче апрельдә женаза укып, Уфа зиратына үзе әйткән, күрсәткән жиргә жирләнә.

Гаяз Исхакый сүзләре “Яңа милли юл”(Берлин. 1936. №6) газетасында: “Мөфти Риза хәзрәт үлдә. Аның милли, дини рухы безнең берлә калды. Милләтемез яшәгәнчә ул яшәячәк, ул вакыты килгәндә үзенә вазыйфасын үтәячәк”, - дип бастырылды.

Әйе, без Р. Фәхрәддинне, үзе язганча, үлгәннән соң да мактыйбыз һәм сагынабыз. Бу, галим үзе язганча, “терек булу”ны аңлата. Р. Фәхрәддин үз халкын белемле, тәрбияле, һөнәрле итәргә, аны алдынгы илләр белән бер сафта күрергә тели. Шушы юнәлештә күп хезмәт куйган олуг зат ул. Иманлы зат, һөнәрле, әхлаклы, укымышлы – идеаль зат итеп баш иябез. Үзенә тыйнаклыгы, итагатьлелеге, фикерләренә дәрәслеге, акыллылыгы, ачыклығы белән безне сокландыра ул. Кылган эш-гамәлләре аша без Ризәтдин бине Фәхрәддинне милли каһарманыбыз дип атыйбыз.

Ризәддин Фәхрәддин мирасы барыбыз өчен дә зур табыш булды. Моннан күп еллар элек Р.Фәхрәддин әйткән фикерне берәз үзгәртеп, болай дияр идек: “Тормыш өчен фәнни белемнәрне өйрәнү, үзләштерү генә житми, ә дин гыйлемен дә өйрәнү кирәк. Чын кеше булу өчен, гыйлем белән бергә, күркәм холык, кешелекле булу кирәк”.

Дин балаларда ышаныч тәрбияләүдә дә зур терәк. Бүген бик күпләрнең тормышта югалып калулары, сынауларны үтә алмаулары, эчкечелеккә, наркоманиягә бирелүләре ышанычлары булмаудан килә.

Кеше тормыштан туймасын, кыенлыктар алдында югалып калмасын, дисәк, Аллаһка ышануны бала вакытта ук тәрбияләргә һәм бу ышаныч гомер буе югалмасын өчен бөтен көчне куярга кирәк.

Бүгенге укучыларыбыз мәшһүр галимебез Р.Фәхреддин күрергә теләгән бөтен яктан да үрнәк балалар булып житешсеннәр һәм халкыбызга лаеклы булып, милләтебез горурланырлык, ул хыялланган зур шәхесләр булып үссеннәр иде, ә ата-аналар исә, үзләренең балаларына игътибарлырак һәм үзләре дә балаларына бөтен яктан үрнәк алырлык кешеләр, туфрақ булачак бер баланы алтын итә белгән укутучылар булсыннар иде.

ЛИТЕРАТУРА

ӘДӘБИЯТ

1. Буй житмәс шәхес: Ризәддин Фәхреддин турында уйланулар // “Татарстан” журналы. – 1999. – № 5. – Б. 55–57.
2. Баязитов И. Ризәддин Фәхреддин әсәрләрендә дини тәрбия һәм хәйрия мәсьәләләре // Ислам. – 2009.
3. Исмәгыйлева С., Исмәгыйлева Ф. Тәрбия хәзинәләре. – Мәгариф. – 1992. – № 10. – Б. 4–5.
4. Мәшһүр мәгърифәтче-галим, педагог Ризәддин Фәхреддин мирасын укуту-тәрбия процессында файдалану. III кисәк. – Казан, 2007. – 192 б.
5. Мирас. – 1995. – № 4. – 38 б.
6. Ризәддин Ф. Балаларга нәсыйхәт. – Казан, 2006.
7. Р. Фәхреддин “Жәвамигуль – кәлим шәрехе”. – Казан: Рухият, 2005.
8. Ризәддин Ф. “Нәсыйхәт”. – Казан: Мәгариф, 2004.
9. Шаһиев Р. Ш. Ризәддин Фәхреддиннең ижади мирасы. – Казан, 2007.

Выдающийся мыслитель Ризәддин Фахретдин всю свою жизнь посвятил служению народу, живя жизнью неустанно сияющего яркого света. В своем служении он считал воспитание человека своим священным долгом и придавал большое значение воспитанию и воспитанию нации, а также нравственности. «Быть человеком требует хороших манер наряду со знаниями, и неправильно отделять их друг от друга», - говорит он.

По Р. Фахретдину, есть еще учитель, оставивший учеником золотой родник как почву, и учитель родника земли есть учитель ребенка.

Ключевые слова: воспитание, учёный, учитель.

RIZAEDDIN FAHREDDIN'S LEGACY IS A SOURCE OF KNOWLEDGE AND SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

L. F. Gataullina, R. G. Galiullina

The outstanding thinker Rizaeddin Fahretdin devoted his whole life to serving the people, living a life of relentlessly shining bright light. In his ministry, he considered the education of a person his sacred duty and attached great importance to the education and upbringing of the nation, as well as morality. "Being human requires good manners along with knowledge, and it's wrong to separate them from each other," he says.

According to R. Fahretdin, there is also a teacher who left a golden spring as a soil for a student, and the teacher of the spring of the earth is the teacher of a child.

Keywords: education, scientist, teacher.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ САТИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М. НИЗАМОВА

M.NIZANOV SATIRALIQ SHIGARMALARINIŃ KÓRKEMLIGI

Жаксиликова Альбина Сагынбаева

докторант кафедры каракалпакской литературы Нукусского
государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус,
Каракалпакстан, Узбекистан

Satira insan kewil keshirmelerine kóz júgirtip, adamzatqa jaqpas hár qıylı qılwalardı barınsha kórsetip beretuğın janr. Satira-bir qarağanda ápiwayı sózler menen oqırmandı kúlkige bóleytuğında bolıp kórinesede, tiykarınan, kerisinshe salmağı bar, sózi de awır túsiniq. Satira janrında dóretiwshilik etken hár bir jazıwshı aq qağaz betin qaralağanda satiranıń barlıq elementlerine tán bolğan xarakterdi ashıp beredi, avtorıń ózi de sol ortalıqqa, sol mazmunğa iykemlese kelewi kerek.

Qaraqalpaq ádebiyatında satira janrınıń, ásirese satiralıq prozanıń rawajlanıwında salmaqlı ornı bar sóz sheberleriniń biri M.Nızanov sanaladı. Muratbay Nızanov óz dóretiwshiligi dawamında bir qatar kólemli miynetler dóretip kelmekte. Ol óz shıǵarmaların turmıstan alıp súwretlep, tema tańlaw jaǵınan sheberligi ayqın kózge taslanadı. Jazıwshı óz nábwetinde sheber satirik jazıwshı, xalqımızdıń belsendi publitsisti, súyikli perzenti, tereń mánili kúlki sheberi bolıp tabıladı.

Jazıwshı satiralıq shıǵarmaları arqalı adamgershilik máselesin tiykar etip alıp, ayırım insanlardıń minez-qulqın ótkir sıǵa alıp, sırlı kelbetin ashıq kórsetiwge háreket etedi. Sóz sheberiniń 2005-jılı “Qaraqalpaqstan” baspasında jariyalanğan “Hámelden túsken qanday boladı?” shıǵarmalar toplamında bır qatar satiralıq shıǵarmaları mazmun hám ideyalıq pikirlerdiń kórkemligi jaǵınan ayırıqsha kózge taslandı. Toplam satiralıq gúrrińler menen baytılğan. Jazıwshı “Keshirmeydi” gúrrińinde jámiyettegi astarlı mánidegi ámelparazlıq máselesi ótkir sıǵa alınadı. Shıǵarma dialog formasında berilgen. Eki personajdıń sawbeti arqalı turmısımızda ushırasıp atırğan jaǵımsız halatlar real kóriniste

bayanlangan. Shıǵarma qaharmanı jaylasqan jumısınan tezlik penen bosatılıp ketiwi, qansha tuwrı sóylep háreket etse de ortalıǵındaǵı adamlaraǵ jaqpawı onı tańlandıradı. Eń sońǵı jumısına qıyınshılıq penen jaylasqanda, ol jerden de bosatılıwı qaharmanǵa awır batadı. Biraq máseleniń qanday halatta ekenligin túsinbeydi. Onıń qayta-qayta jumısınan ketiwiniń sebebi baslıqlarına jaǵımpazlıq jasamaǵanında boldı. Otırıpada baslıqtıń atın keltirip maqtaw sózler aytıp, oǵan húrmet bildirmey tilek aytıwı aqıbetinde qaharman jumıstan bosatıladı. Bul halatqa túsingen soń ol daysı menen barıp keshirim soramaqshı boladı. Biraq buǵan daysı qarsılıq kórsetedi. Mısalı shıǵarmada bul epizod obrazlı bayanlangan.

-Jumaǵaliydiń balasınıń áskerlikti pitkergeńi menen direktordiń ne qatnası bar?

-Qatnasın ne qılayın dep ediń? Qatnası bolmasa da sen bar qıl!

-Oyaǵın bilmeppen. Bolmasa ele de barıp keshirim sorayıq.

-Keshirmeydi.

-Nege? Keshirip qalar.

Keshirmeydi dedim be, keshirmeydi! Urlıq isleseń keshiredi, para alsań keshiredi, lekin tostıń ishinde atın keltirip aytpadıń ba, tamam-ólimtigińdi alısqa taslay ber, keshirmeydi [1.16].

Avtor shıǵarmada hámelparaz baslıqlardıń jaǵımsız tábiyatın, kórimsiz halatın óz mápi ushın insaniyılıq qádiryattı umıtqan jámiyettemizdegi ushırasıp turatuǵın turmsılıq waqıyanı ótkir sınǵa aladı.

Jazıwshınıń satirik dóretpeleriniń biri “Azanda ózim baraman” gúrrińi de júda kórkem súwretlengen. Gúrriń kólemi jaǵınan kishi bolıwına qaramastan tereń mazmunlıq ideya menen boyalǵan. Avtor bul gúrrińinde shańaraqta perzent tárbiyası haqqındaǵı máselelerdi ótkir sınǵa aladı. Ómirde hár túrli xarakterdegi adamlar ushırasadı. Biri tınımsız háreket etse, jáne biri ákesiniń yáki bolmasa belgili bir adamnıń arqasına arqalanıp ómir keshiredi. Bul halat insan ushın eń awır jaǵday. Perzent ushın ata-ana jol basshı sanaladı. Sonlıqtan ata-ananıń, ásirese ákeniń perzent tárbiyasındaǵı róli ayrıqsha. Sonlıqtan jazıwshı bul gúrrińinde ákeniń perzent aldındaǵı wazıypası, durıs jolǵa baǵdarlawdaǵı qáteliklerin obrazlı bayanlap beredi. Insan ushın eń awır gúna bilim alıw barısında, ásirese meditsina tarawında bilim iyelewdе qátelikke jol qoyılmaw kerek. Sebebi bul tarawda insan ómiriniń qáwipsizligi turadı. Shıǵarmada perzent shaxs sıpatında kamalǵa kelsede bilim alıw barısında da

ákesiniń tanı bilisine súyenedi. Imtixanlarda da, eń kerekli pánlerdi ózlestiriwde de, nawqaslarǵa xızmet kórsetiwde de áke qol járdemine súyenedi. Áke perzent ushın balalıq dáwirinde súyinish bolıwı múmkin, biraq úlkeyip kasıp tańlaǵanda bunı ámelge asıra almaydı. Shıǵarmada balanıń nawqaslarǵa xızmet kórsetiw barısındaǵı qáte-kemshiligi ótkir, tásirli bayanlanadı. Mısalı:

-Aǵa endi ne qılaman?

-Ne boldı?

-Aqsham náwbetshiligimde bir nawqas kelip edi, diagnoz jazıp ukol saldırdım, sonnan berli ózine kelmey atır.

-Astapıralla! Ol kim ózi, men taniyman ba?

-Tanıysız, ómirinshe baslıq bolıp kiyatırǵan adam deydi ǵo.

-Boptı! Qapa bolma balam azanda ózim baraman! [1.29]

Ákesiniń bir ǵana juwabı perzent ómiriniń ózgeriwine alıp keledi. Jazıwshı shıǵarma ideyasında perzentlerdiń bilim-tarbiya alıw barsındaǵı kemshilikler, keleshek awladtıń jetik insan bolıp jetilisiwinde tosıq bolıwshı faktor bolmaqta. Sóz sheberi dáslep bala shańaraqtan, sońnan ortalıq, jámiyetten tárbiya alıw kerekligin shıǵarma mazmunında satırılıq elementler menen kórkem súwretlep bergен.

Kórkem sóz sheberiniń jáne bir kewilgi qonımlı dóretpeleriniń biri “Sońǵı xabar” gúrrińi boldı. Jazıwshı gúrrińde ótirik sóz aytıp, jógishilik etiw, insanlar arasındaǵı qarım-qatnastıń buzılıwı, joq suwıq xabardı, barday qılıp kórsetiwshı insanlardıń xarakterin ashıp kórsetedi. Shıǵarma qaharmanıń kishikene ǵana bir háreketi pútkil Respublikaga tarqap qáwipli jaǵdayǵa alıp keliniwi álebette jalǵan maǵluwmatlardıń aqıbetinde júzege keledi. Shıǵarmada Qádirbay obrazı satırılıq obraz. Qádirbay er adamlıq qásiyetin joytqan, tınısh jatqan jılandı túrtip, úlken máselege aylandıratuǵın insan. Jaqın qońısisınıń mashinasınıń aldınan iyt shıǵıp, mashınasına ziyan kelgenligin kórip, adam esitpegen, kórmegen jaǵımsız jaǵdaylardı júzege shıǵaradı. Ótirik gáp-sózlerdiń aqıbetinde bir insandı qolaysız jaǵdayǵa salıp qoyadı. Qádirbay obrazınıń satırılıq elementlerge tán bolǵan halatı shıǵarmada tómendegi mısalda ayrıqsha kózge taslanadı. Mısalı:

Bir waqıtları úsh kózi masaladay jangán jol inspekciyasınıń mashınası kelip toqtadı. Artqı esikten eki inspektor, aldınǵı esikten Qádirbay túsip kiyatır. Ań-tań bolıp qaldım.

-Sháke, beri kel-dep Qádirbay inspektor menen sálemlesip bolǵan soń meni shetke tarttı.....Jolda jaqsılap bejerdim, “kóp qıynamań, biziń qońısı, bergenin alında jawıp jiberi” dedim.

-Neni jawadı?

-Seniń isiń dá!

-Áne, áne úseytetinimiz bar dá. Jaqsılıq eteyin deseń ózińe jabisadı. Sonnan, bulardı men ákelmegende, basqa bir inspektorlar keledi de, mashınańdı-ám, ózińdi-ám qamap taslaydı...[1.50].

Bul qatarlarda Qádirbay óziniń jaqsılıq kórsetiwshi insan tımsalında kórsetip, tiykarınan ish-ishinen jamanlıq oylap turadı. Bul erkeklik sıpatqa jat qásiyet. Avtor Qádirbay obrazi arqalı turmısımızda ushırasatuǵın usınday insanlardıń xarakterin ashıp berip, ótkir sın pikirlerin bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda ullı talant iyesi bolǵan M.Nızanov bir qatar satıralıq shıǵarmaları, olardıń ideyalıq-mazmunınıń kórkemligi menen satıralıq prozanıń rawajalanıwına úles qosıp kiyatırǵan sóz sheberleriniń biri.

ЛИТЕРАТУРА ÁDEBIYATLAR:

1. Nızanov M. Hámelden túsken qanday boladı. – Nókis, 2005.
2. Nızanov M. Jaqında qızıq boladı. – T. «Yozuvchi», 1999.
3. Nızanov M. Erkektiń bir kúni. – Nókis, «Bilim». 2007.

В статье рассматриваются особенности жанра сатиры, художественные и идейно-тематические особенности сатирических произведений писателя М. Низанова.

Ключевые слова: сатира, рассказ, сатирический сюжет, сатирический образ, сатирический язык.

ART OF M. NIZANOV'S SATIRICAL WORKS

A. S. Jaqsılıqova

The article discusses the features of the satire genre, artistic and ideological and thematic features of the satirical works of the writer M. Nizanov.

Keywords: satire, story, satirical plot, satirical image, satirical language.

**ТЕМАТИЧЕСКОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
УМБЕНТБАЯ УАЙДАУЛЫ**

**УМБЕНТБАЙ УАЙДАУЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ТАҚЫРЫПТЫҚ-ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Жолжанова Гулжазира Русланқызы

магистрант кафедры казахской филологии Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан
gulzhazira0593@mail.ru

Үмбетбай Уайдаұлының сатиралық шығармаларын қай қырынан оқыса да оқырманның көңілінен шыға біледі. Ол тек сатиралық шығармалар жазып қана шектелген жан емес, сонымен қатар әдебиеттану ғылымының көптеген жанларында қылқаламынмен сапар шеге білген біртуар талант иесі. Осындай салмағы мол салада кейін шегінбей, өз сатирасын тоқтатпай жаза білген Үмбетбай Уайдиннің шындықты шиырлап тұрып көрсететін туындылары әсте көп. Мысалы, «Өтініш» деген юморын алайық.

«– Өмеке, Сізге бір өтініш бар.

– Айта бер.

– Біздің мына інішекке шет тілінен бір үштік баға керек болып тұр.

– Өзінің шамасы қандай еді?

– Өзі екіге біледі. Енді біреу болса болды».

Немесе «Дәлел» деген бір ауыз сөзіне қараңыз.

«– Ағай, неге жұмысқа күнде кешігіп келесіз?

– Шырағым, біздің жасымызда жұмысқа таң атпай қақшандап келген ұят болады».

Міне, әр сөзден юмор табу деген осы болады.

Сатирик бір сөзінде өлең жазуды оңай деп мысқыл түрде жеткізеді. Себебі қазірде екінің бірі ақын болып шыға келеді. Өлеңнің мән-мағынасына үңілмей жатып, ұйқасы келсе соға береді. Сол себепті де осындай мәнсіз өлеңді жазушылар санының да көбейіп кеткендігін

мысқылдайды. Мысалы, сатириктің мына өлеңін осыған дәлел ретінде ұсынуға болады:

«...Рубль, теңге, сом-ай,

Долларыңның зоры-ай.

Т.Б. Кете береді

Әлгі «оңайың» солай.

...Тер шықпаған өлеңнің

Маңдайыңның соры-ай.

Солай!» – дей келе, сатирик қазақтың қара өлеңінің де кейде құдилап бара жататынын атап кетеді.

Елін ойламаған, Отанын сүймеген, ұлтына жаны ашымаған, халқын қадірлемеген, болашаққа үмітпен қарамаған, бас пайдасын ойлап, халқын ұмытқан адам сатириктің қасдұшпан, қара жауы. Сондай ойы, санасы бұзылған, жүрегінде иманы жоқ жандардың басқаларды да бұзатынына қатты алаңдайды. Жазушы шығармаларды дүниеге түрлі мәнде, әртүрлі мәселені қарастыру мақсатында көп ойын ортаға салады.

«Сен кімге күлесің?» атты сатиралық еңбегін ашып қарасақ, талайдың санасына оралмаған ойлар кезігеді. Автор осы кітапта келелі мәселелерді қозғау арқылы, оқырманның жүрегіне жол табады. Атап айтар болсақ, қарастырылған мәселелер: қоғамтану, табиғаттану, адамтану, күлкі. Осы тақырыптарды терең ашудың көзін қалай тапқан деген ойда қаласың. Дегенмен, халқын шынайы сүйген қазақ ұлына мұндай ой тумасына болмас.

«Қайырлы таң, ағайын!» деп халықты жылы сөзбен оятып бастап, ненің жақсы, ненің жаман екендігінің ара-жігін ажыратады. Мұндағы «Қоғамтану мәселесінде» айтылмай қалғай ой жоқ. Байлық, құлқын, өмір сүру мәселелерін сынай отырып, бай деп жүргендеріміз кімдер, кедейлер кімдер деген сұраққа салмақты жауап жазады. Алланың қарапайым адамға жақ, арам ойлы жандарға қас екенін айтады. Шүкірліктің арбасының көші жоғары болып, байлықты мақтан еткеннің жарқырап жүрген айнасы бір сәтте-ақ қақ бөлінетінін еске салады. «Құлқын мәселесі» өлеңінде:

«...Сай-жырадан су ағып көп толады,

Жеткілікті әңгіме ол туралы.

Құлқын деген құдықты әркімдегі

Мимілдетіп кім немен толтырады?

Қар суымен, жаңбырмен көл толады.

Әңгіме-жыр аз емес ол туралы.

Халық ашқан жаңалық: құлқындарды

Қанағат пен Уақыт толтырады» [6, 15-б.].

Осы өлең арқылы да қанағат пен шүкірліктің ауылы Алланың ризашылығына алыс емес екенін айтады. Жастайынан ізденімпаздыққа жақын жан болғандықтан ол кісінің сатирада жаңа дүниелермен қауышуы сол туа біткен дарынының арқасы. Әр еңбегін, әр шығармасын шүкірлікпен жарыққа шығаратын жазушының қыл қаламы тоқтаған емес. Мұны сатирик бір сөзінде былай дейді:

«Сатира тиеген арбасын салдыр-күлдір сүйретіп, сықақшы шал Үмбетбай Уайдин алдарыңызға тағы келіп қалды, құрметті оқырман. Бұл арбада келе жатқан осы шақ, өткен шақ құлкілері.

Бұл арбада келе жатқан Кейкуат, Дырдыр, Ойнарбай, Надұрыс, Шертай, Тымпи, Әупілдек, Даңмұрын, Одаман, Ршымбет, Дандыбай т.б.

Амандық-саулық сұрасып алыңыздар. Сосынғысы сосын...»

Сатириктің мұндағы айтпағы осы кейіпкерлердің қимыл қарекеттерін бейнелеу арқылы тағы да бір көпшілік көзге ілмей жүрген келеңсіздік болса керек. Уайдиннің «Біз былай байығанбыз» атты сатиралық шығармалар жинағында кезекті кекесін әзілдер тұнып тұр. Бір ойды бір ой жалғап, оқырманның ойын орағытады. Қазаққа зиянын тигізіп жатқандарға автор қару ретінде сөзді мылтыққа салып оқ-дәрі етеді. Ол «оқтаулы мылтық», «оғы таусылған мылтық», «шолақ мылтық» деп осы шақ, өткен шақта және келер шақта біраз жүйелі әңгіме қылады. Бұл еңбекте де негізгі айтылатын ой – күнделікті өмір құбылыстары. Кітапты қолға алғаннан бастап қызығушылығыңды ашатын көңілден шыққан көрікті сөз иірімдері тап бола кетеді. Бұл да бір автордың әдебиеттегі, қазақ сатирасындағы ойып алар орны болса керек.

«Құлай берілгенге құлай берілетін,

Құдай көрінгенге құдай көрінетін,

Кемпірі жұмсаса да, келіні жұмсаса да

Құлдилаы жүгіретін.

Немесе:

Уақыт умаждап-умаждап,

Мыж-мыж болған түр-түсі...

Яғни, бұл кісі:
Халықтың құлы,
Уайданың ұлы...
Немесе:
Үмбетбай Уайдин деген бір кісі.
Құрметті оқырман,
Қолдарыңыздағы
Сол кісінің сужаңа күлкісі.

Ас болсын!» - деп замандастары, қаламдастары ол кісінің еңбегін елеуден талған емес. Олай болса, сол сужаңа сатириктің күлкі әлеміне тағы оралайық. Қазақ халқы дана, білікті ұрпақты көптеп дүниеге әкелген. Болмысынан дара туған ел азаматтарының «елім» деп соққан жүрегінің дүрсілі өзгеше. Ал, туған жерін ойламақ түгілі туған баласының қам-қарекетін жасай алмай жүрген жандарды көрген сатириктің өсіп келе жатқан ұрпақ үшін жүрегі мықтап шымырлайды. Өмірдегі түрлі келеңсіздік, қиғаштық кім-кімге болса да септігін тигізбесі анық. Осы тұрғыдан мән беріп зерттеп жүрген қазақ сатириктері талай шығармаларын жарыққа шығарды, сол келеңсіздікті жоюға ат салысты. Мұның бірінен нәтиже шықса, ал енді қалғандарынан еш қайран жоқ. Неліктен? Сол кателікке бой алдырған жандар ойланбайды. Осындай жағдайларды автор сөз күдіретін мылтығына оқтап алып жоюға тырысып бағуда.

Автор «ЦК-ның секретары» сатиралық шығармасында мансап қуған «дәу апаның» іс-әрекеттері көбірек сыналады. Қышқырбайдың үйіне жиналған қонақтардың арасындағы әлгі «дәу апаның» болуы, отырыс барысында асабаның дәу апаны елеусіз қонақтарға таныстырам деп бас бәлеге қалғандығы және адам толы ортада мәдениеттілік сақтамай қышқырып-пысқырып жүрген күлегеш Құсеіннің әрекеттері айтылады. Өзін өзгелерге бастық деп таныстырмағаны үшін асабаның қыр соңынан қалмай ежіктеп жүрген әлгі дәу апа көп қызымет атақтарынан дәмелі екендігі көрсетіледі. «Заманында бұл апа бәрі болды. Кіші-гірім ұжымдарды басқарды» деп алғашқыда таныстырылады, содан соң дәу апа тиісіп қоймағасын «ЦК-ның сектетары болған» мұны да қанағат етпей «обком», «облисполком» атақтарынан дәмелі дәу ападан басы бәлеге қалған асабаның жай да тамаша суреттеледі. Қолынан келмеген, маңайынан да жүрмеген қызмет орындарымен елге таныстыру, яғни

өзгелерге дандайсып көрініп, өзгені өтірік айтуға итермелеген әйелдің қылықтары суреттеледі.

Өмірде түрлі келеңсіздіктер кездеседі. Адамды бұзатын қоғам емес, қоғамды бұзатын адамдардың жаман пиғылдары. Қолында барда қонышынан басып жүрген дәулердің әрекеттері де сатириктің қаламына ілікпей қалған емес. Бұл кісі тазалықтың ауылынан. Өзі жан дүниесімен шындыққа сай болғандықтар, басқалардың да сол қасиетті қадірлегенін қалайды.

«Біз былай байығанбыз» сатиралық әңгімесінде бір алаяқтың үйге туралап келіп көмектесеміз деп сан соқтырып кеткендігін сөз етеді. Мұндағы кейіпкерлерге автор басты алданушы өзінің отбасын қоя отырып, әлгі алаяқтың атын Лысый деп береді. Сатириктің шығармаларындағы кейіпкерлер аттары мүлде өзгеше, әрі қызық. Бұл әңгімеде аз теңгені қанағат етпеген бәйбіше, оның азғантай сауатсыздығын пайдаланып аз сомды көп тиындықтардан уатып әкеліп алдаусырататыны ерекше баядалады. 100-110 сомды қанат етпей «осы-ақ па?» деп шамданған әйел бейнесі, сол ақшаны майдалап әкелу арқылы кулыққа көшкен отағасының ойы іске асып, әйелдің «мынаның бәрі біздікі ме?» деп көзінің жануы керемет шеберлікпен үйлесім тапқан. Телефон шалып Лысый деген інішегіңіз болам деп, үйдің мекн-жайын алып келген әлгі алаяқты шебер сомдаған. «Бәтеңкесінің өкшесі мыж-мыж, балмұздақ па... жоқтан шүкір мұртына ақтаңдақ бірдеме жұққан, көзілдірігі сатпақ-сатпақ ербиген біреу» деп Лысыйды суреттейді. Сөзбен алдаусыратып, баудың жолдарын айтып, бәйбішесі, өзін мақтап, ет-бауырларын елжіретіп, әбен сенімдеріне кіріп, ақыр соңына айтқан көмегі түгіл өзі де құрып, уағдалы уақытта келмек түгілі мәңгі сол кеткеннен жоғалады.

Қазіргі таңда осы шығарманы жазу арқылы сатирик өмірдегі адамдардың мұндай жағдайға да кездесіп жататындығын керемет көрсете білген. Әңгімеде сомдалған кейіпкерлердің сөйлеу мәнерін рөлдеріне қарай көркем сөйлеткендігін жазбай танысың.

Сатирик әрбір туындыны дүниеге әкелуде сан-салалы ойлардың жемісін жинақтайды. Себебі сатириктің туындыларына қол жеткізсең осы ерекшелікті байқайсың. Жақысылықтың нәрін төгіп, асыл үміттің болашаққа дәнін сепкен сатирик өз шығармаларында халыққа ой саларлық көркем сөз құдіреттерін бір арнаға тоғыстырады.

Үмбетбай Уайдин сатиралық шығармаларды өлең түрінде де, қара сөзбен де жаза білген шебер қаламгер. Сатириктің ақындық қырын ерекше бағалаймыз. Қазақ әдебиеті жанрларының бірін ғана емес, бірнешеуін өн бойына жинаған сатириктің шығармалары халық жүрегінен жол таба білуде. Мәселен, «Қайырлы таң, ағайын» деп аталатын өлеңінде сатирик елдің басына бақыттың нұры тамғанын өлең жолдарымен көркем кестелейді. Мұндай таңның атқанына ел үшін туған жандар жүрегі жарылардай қуанып, ал қара басын ойлайтын санасыздар жыланатынын керемет жеткізеді.

«Әнұраным оятып байтақ елді,
Құстар сыртта өз жырын айта берді.
Қайырлы таң, ағайын, қайырлы таң,
Кеше кеткен алтын күн қайта келді!
Ән шырқамай қалайша шыдайды адам,
(Ән шырқалған жерлерді шырайналам).
Ән салады дүние дөңгеленіп,

Ән салайтын біздіңше, жылаймандар!» – деп, сатирик керемет кестелейді.

Сатириктің әдептілік жайындағы жазған шығармалары аз емес. Құлақ асып тыңдайтын, зер салып оқитын ұрпақ болса нұр үстіне нұр болар еді. Дегенмен, қазіргі таңда қолына кітап ұстайтын жастар өте сирек. Болашақтарынан үміт күттірер таланттарымыз жоқ емес, бірақ сол дарынды көрсетпей көміп жатқандар қаншама. Осындай қарын аштырарлық жастар мәселесі сатирикті қатты толғандырады.

Осы өткен жаз айыныңдемалыс кезінде жолым түсіп Алматыға барғанмын... Ең басты мақсатым – Үмбетбай Уайдиннің кітап қорымен танысып, жүрегінен айтатын асыл сөздерін тыңдау болатын. Белгілі себептермен жазушы атамның қасында не бары 1,5 сағат уақыт ғана отырдым. Осы аз ғана уақыт аралығында, ұзақ сапардан шаршап келген ол кісі балаларымен амандасар-амандаспастан маған шығарып қойған кітаптары мен қағаздарын алып келіп, іздеген мәліметтерімді бере бастады. Маған таңсық болмаса да (ол кісі бұрыннан осындай бауырмал болатын) жазушы атамның ыстық бауырмалдығына ерекше риза болғанымды сөзбен айтып жеткіше алмаспын.

Сатириктің айтқан әрбір ақылы мен үшін ерекше әсер етеді. Ұрпаққа деген шынайы сүйіспеншілікті көріп, әрқашан сабақ алатынымын. Сол бір күні тағы да аса жоғары мейірімнің куәгері болдым.

«Жақсының жақсылығын айт нұры тассын» деген халық даналығын ешқашан естен шығарған емес едім, осындай өз елінің, қоғамның ауыр жағдайын ойлайтын Үмбетбай Уайдиннің барына шүкірлік етемін.

Сатириктің жарыққа шыққан еңбектері аз емес. Жоғарыда аталып кеткен сатириктің біртуар шығармаларын алып оқысақ жан-жақты қоғамдық мәселе айтылып, мысқылды түрде талқыланған.

«Әрбір құбылыс пен характердің бойында «көзге көрінбес» қарама-қайшылық тірлік етеді. Егер осы қайшылықты түзету міндеті алға қойылса, онда сатираның айы оңынан туады, себебі ол объектінің тілін араластыра отырып, оқиғаны бұлдыратып, тепе-теңдік жағдайдағы қайшылықтарды бұзуға тырысады. Қайшылықтың түрі, оқиғаның өту барысы оған белгілі бір жанрды таңдап алу қажет етеді» [7, 185-б.]. Ғалымның топшылауы бойынша бұл жанр екі функциядан тұрады екен. Оның біріншісі – мазмұнды көркемдеудегі тәсілдің тұрақтылығы, екінші – көркем прозадағы қайшылықтың тууы мен шешілуіндегі таңдаудың критерийі мен құралы ретінде болса керек. Осы таңдалған жанрлардың бірлігі болуы да керек. Егер жанрлық дәстүр бұзылса өзек етіп отырған образдың формасын да, мазмұнында өзгертеді, яғни мәнсіздік орын алады. Ал, форма мен мазмұнды пародиялау қайшылықтың екі жақтылығын көрсетеді. Пародиялау – сатиралық шығармалардың жанрлық ерекшелігі, ол ассоциативті жолмен образдар мен оқиғаны әрі бірліктерін әрі ажырататын қасиеті – құбылысты бағалаушы оқырманның түйсігінде.

Қазақ сатирасының барлығында дерлік өмірдегі адамдардың мәнжайы, түрлі құбылыстар, әсіресе, қоғамдағы шикі тірліктер ерекше сынға алынады. Осындай жалған әрекетті әшекерелеу арқылы сол жағдайға тап болушы мен сондай жайттар арқылы елді бүлдірушіні астар күлкімен кекете отырып, әрекетін масқара етеді. Мұны түсінетін адам, сатираны да түсінеді деген сөз. Осындай жағдайларды қаламына тартып келе жатқан сатириктеріміздің сардары Үмбетбай Уайдин өзінің «Контейнермен келген кемпір» жинағында басылған «Ауыр состав» әңгімесіндегі ой қазақтың атынан айтылады. Осы әңгімеде айтылатын жай ешбір шаруа жасамайтын

Дораның бір орталықтан басшылық жасауы негізінде Міфтахтың үйдің ішіндегі іс-әрекеттері баяндалады.

«... Мырындап жүріп алмай, тез бол. Бердештің дүкені жабылып қалмай тұрып, алдымен соған соқ. Тұзды ұмытпа...» немесе «Сорлы-ай, айтпаса істемейтің-ау, шелекті төгіп келе қойшы. Сосын ана сұлгіні жайып тасташы.

Әй, менің темекім таусылып қалды, дүкен жабылмай тұрып барып келші...»

Осы әңгімеде баяндалған оқиға арқылы өмірде осындай тірлік кешіп жүрген от аналары мықтап сыналады. Олардың жалқаулығынан, жатыпішерлігінен жиіркену керек екендігі айтпай-ақ түсінікті болып көрсетілген. Үмбетбай Уайдин өмірде жаны қас жаман қасиеттерді аяусыз сынады. Атап айтар болсақ: арызқой, мақтаншақ, маскүнем, суайт, картақұмар, жағымпаз, мақтаншақ, судыр мінезді толып жатқан әрекеттер мықтап әшекереленеді. Әрқайсысы өзінің кім екенін өзі-ақ айтып беріп отырады. Олар барлық қылықтарымен барша адам баласын жеркендіреді. Жазушының ең басты ерекшеліктерінің бірі осындай өмір шындығын жазу барысында гиперболаны молынан қолданады. Сатириктің шығармаларының денінде шындық басым айтылады. Жазушының басты жүректілігі мен әділдігін және де тек шынайлықты қалайтындығын осыдан көреміз. Әңгімелерінде шындықты өткір айта отырып, жамандықты қатаң сынға ала біледі. Қалыптасқан заман ерекшеліктеріне орай Уайдин сықақ әңгімелерінің негізгі мәні ескінің қалдықтарын, жемқорлықты, мансапқорлықты, жиі ұшырасып отыратын жағымсыз, жиіркенішті жайттарды шенейді. Оның сықақ әңгімелерін оқығанда ең алдымен қарапайымдылық, әркім бойлай бермейтін тереңдік, әркім айта алмайтын ащы шындық, ешкім таба алмайтын жаңашылдық та бар. Сатириктің «Тілсіз қоңырау» әзіл-сықақтар жинағына енген «Ертеңіне етпетімнен жатыр екем» деген әңгімесі сықақ жазатындардың қай-қайсысы болсын соқпай өтпейтін маскүнемдік тақырыбына арналған. Әңгімені оқығанда ешқандай қызығушылық ашпайтын күйде емес, керісінше тың идеяны аша отырады. Мұнда маскүнемдіктің адам баласына берер зиянын басқаша жолмен, мүлде адам есине келместей оймен көрсетіп, оқырманды өзіне еріксіз баурап алады.

Сатириктің шығармаларын зерттеу барысында анықталған осы сатиралық туындылары мен юморлық шығармалары бар екендігіне көз жеткізе отырып, олардың екі түрлі міндетте, екі бөлек мақсатта, зерттеу объектісі жағынан да екі түрлі жақты қарастыратындығын анық аңғарасың. Осы екі түрлі міндет, мақсаттан, объектілердің екі түрлі сипатынан келіп, олардан авторлық позиция, күлкі көрінісі, ой-пікірді айту, жеткізу құралдары ерекшеленеді. Сатиралық әңгімелерде автор кемшіліктерді құрту позициясын ұстап, бойын ашу-ыза кернеп, тепсінсе, юморлық әңгімеде шиыршық атпай, кектенбей, жұмсақ-жайдары отырады. Алдыңғысы ызбарлы, кекесінді, зілді күлкіні пайдаланса, соңғысы қайырымды, жарқын, іш тартатын күлкімен көмкеріледі. Мұның өзі сатириктің қалам тартқан өмір құбылыстары арқылы байқалады және сол арқылы автордың шығарма жазудағы көркемдік ерекшелігін анықтауға болады. Сатиралық шығармалар барша адам баласына ұнай бермеуі мүмкін. Себеі сатираны түсінетін адам ғана бұл тақырыпқа мән береді. Ал, Уайдиннің қай шығармасын алып қарасаң да оқыған жанға ой салалрлық құнды дүниені өмірге алып келіп тұрады. Әр туындысының ішкі мазмұны тереңдікке құлаш ұрады.

Сатиралық шығармаларда тақырып, факті, тіл, стилдің сатиралық құрылымдарымен әңгімеленіп шешіледі.

Ал, юморлық шығармаларда юморлық әдіс-тәсіл құрылымдарымен талданады. Асылы әңгімелер мазмұнына, тақырыбына, объектісіне қарап қана сатиралық, юморлық болып бөлінеді.

«Юморлық әңгімесіндегі көркемдік жинақтаудың ең бір типті әдісі – күлкі объектісінің маңдайынан сипап, еркелете отырып, оны достық рәуіште сынау, риясыз тәлкек ету. Осы әдістер қазақ халқының ауыз әдебиетінде-ақ шебер пайдаланылған.»[7, 189-б.] Мысалы: «Айжарықтың құдайға арыз айтуы», «Айжарық пен құран», «Құдай қандай сараң» сияқты юморлық әңгімелерде адал да ақ ниетті адамдардың аңқау, аңғалдығы, жөнсіз сенгіштігі әжуаланады. Ал, «Билер қысыр келмей ме?», «Қиясбектің қиялы», «Қырылғырлардың қыздары тігіп берер дермісің?» атты әңгімелерінде жалқаулықты, бос қиялшылдықты, «Он саусақтан он еді» деген әңгімесінде өтірікшілдікті тәлкек етеді. Осылардың бәрінде күлкі – аса жанға батарлықтай ауыр сынмен жазылмаған, достық мағынада еске салу сияқты оймен көмкерілген. Қазіргі таңдағы юморлық

шығармаларда қоғамға тіпті қатысы жоқ жайлар жазылады. Сол кемшіліктерді жылы леппенен , іш тартудан туған зілсіз күлкімен жеткізеді. «Контейнермен келген кемпір» әңгімесінде парықсыздықтың, осы іс-дағдының қоғам дамуына адамдарымыздың өмір тіршілігіне келтірер үлкен кесір-кесапаты жоқ. Дегенмен ол құптарлық әдет-дағды емес, біздің азаматтарға лайықты емес. Сондықтан ол сыналуда тиіс. Міне, бұл юморлық әңгімеде, әдетте адам баласында кездесетін, кешіріммен қарауға болатын әлсіздіктер қарт әже арқылы беріледі. Ол әлсіздіктерді автор юморлық көзбен көіп, юморлық құрал, әдістермен өңдеген. Сондықтан да біз әжейдің әрекеттеріне іш тарта отырып, қайырыммен күлеміз.

«Үмбетбай Уайдиннің бір қилы юморлық әңгімелері өмір мен болмыстың жағымды факті, құбылыстары негізінде, соны әңгіме жанрының өзіндік бір белгісі, оның қамту, қарпу сферасының кеңдігінің бір дәлелі. Мұндай таза жағымды күлкіге құрылған осы автордың «Көзімнен жас шығып кетті» әңгімесін жатқызуға болады» [3, 190-б.].

Жоғарыда аталған «Көзімнен жас шығып кетті» әңгімесінен үзінді алып талдар болсақ, көп мәнді көруге болады.

«... Құдіреттің маған арнайы жіберген бір соры – жаман. Бір ұйықтасам – өліп ұйықтаймын. Осы ұйқыдан көрдім көресіні... Бізде бұрындары жұмысқа сағат онда келсең де, тіпті келмей қалсаң да ешкім ештеңе демейтін. Қай пысықтың шығарып жүргенін шайтан білсін, былтырғы күзден бері кадр бөліміндегілер тексеретін болып алды. Бір күні сағат ондарда шекілдеуік шағып, асықпай, ауаныммен келе жатсам қарына қызыл шүберек байлаған бір пысық менен: «Сіздің фамилияңыз кім болады?» – деп сұрады. Айттым. Сол күні сағат төрттерде еңбек тәртібіне байланысты коллектив ашық жиналыс болып, жұмысқа кешігіп келгендерді түрегелтіп қойып, ондырмай сойсын, жаңағы.

– Тә-әк, сосын?

– Сонсоң екіншілей жұмысқа бір минут та кешігіп келмеуге түрегеліп тұрып уәде бердім...»

Бұл әңгімесі арқылы автор өмірде кездесіп жататын түрлі жайларды сынайды. Автордың шығарма жазудағы ерекше қырларының тағы бірі – шындықты айтпайынша тыншымайтындығы. Қашан сол келеңсіздікті әшекерелегенше тыным таппайтын автор осындай әділ көзқарасымен

өзгелерге үлгі бола білуде. Сатириктің дүниеге алып келген сансыз туындылары көркемдік мәні жағынан ешбір жазушыда қайталанбас даралық басым. Автордың шығармаларының өзіндік стилі жағынан, ойы, пайымы, пішімі жағынан өзгелерден бөлек. Бұл ойды керіге шығармасы анық. Мұның бәрі – табиғатынан бойына ана сүтімен дарыған мінездік белгілері болса керек. Көп жағдайда күлкі ол кісінің осы мәнезінен көрініс табады. Сатириктің шығармалары ерекше жазылған. Суреттеу формасы жағынан болсын, көркемдеу, айшықтау белгісі жағынан болмасын бәрін тайға таңба басқандай сәтті аяқтайды. Жазушының тағы бір шығарманы көркемдейтін тұсы – кейіпкерлерге өзгеше аттар тауып қояды. Сол кейіпкерлердің аттарынан-ақ оқырман назарын өзіне аударып тұрады. Сол арқылы жұрттың қызығушылық жағы басым түседі және оқи отырып әркім өз ұққаны бойынша әсер алады. Сол арқылы, яғни кейіпкерлердің аттары арқылы шығармадағы ой нені меңзеп отырғандығын сезінесің.

Белгілі сатира зерттеушісі Темірбек Қожекеев Үмбетбай Уайдин шығармаларында кездесетін тек қана бір ұйқының бірнеше түрін саралапты. Атап кетер болсақ: «Қатты ұйқы, тәтті ұйқы, құс ұйқы, түс ұйқы, дыбы жоғалып кетіп, өліп қалдыма дегізіп табылатын қорқынышты ұйқы, жүріп кетіп, селк етіп ояматын үркінішті ұйқы, өлген адамдай дыбыс шығармайтын үнсіз ұйқы, түнімен қонақ үйлерде «көкпар тарттырып», күндіз қызметте шатастыратын азап ұйқы, түн қатып карта ойнап, мәжілісте басты үстелге соққызып, күлкіге қалдыратын, қыз-келіншектерді тосқызып зар қылатын арсыз ұйқы...» деген екен. Т.Қожекеевтің бұл зерттеу барысында Уайдиннің осындай ұйқының пайдасыз жақтарын әр шығармада орынды атап өткендеріне риза болса керек.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қожекеев Т. Сатира негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – 464 б.
2. Ушурова Г.А. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасыр басындағы қазақ сатирасы. 3. Автореферат. – Алматы. – 2010. – 29 б.
3. Уайдин Ү. Сырымды айтайыншы. – Алматы: Баянжүрек, 2010. – 404 б.
4. Қожекеев Т. Бүгінгі қазақ сатирасының кейбір мәселелері. – Алматы: – 1978. – 51 б.
5. Уайдин Ү. Әдеп әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 168 б.

6. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – 10-т. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 528 бет.

В статье рассматриваются тематические и жанровые особенности произведений известного казахского сатирика Умбетбая Уайдина. В первую очередь, дана теоретическая информация, особенности письма в создании образов, психологический ключ, стиль и лаборатория, проблемы подписи. Имя и тема каждого изображения объединены, а поведение и мысли тела не только символизированы и высмеяны, но и проанализированы различными психологическими способами.

Ключевые слова: сатира, жанр, произведение, персонаж, юмор.

THEMATIC UNIQUENESS OF UMBENTBAY UAYDAULY'S WORKS

G. R. Zholzhanova

The article discusses the thematic and genre features of the works of the famous Kazakh satirist Umbetbay Uaidina. In the first place was given theoretical information, studied the specifics of the letter in the creation of images, psychological key, style and laboratory, the problem of signatures. The names and themes of each image are united, and the behavior and thoughts of the body are not only symbolized and ridiculed, but also analyzed by different psychological factors.

Keywords. satire, genre, production, character, humor.

Мақалада қазақтың белгілі сатиригі Үмбетбай Уайдин шығармаларының тақырыптық-жанрлық ерекшелігі қарастырылған. Алдымен теориялық тұрғыда мағлұмат беріліп, образ сомдаудағы қаламгерлік ерекшелік, психологиялық пернелеу, стиль мен лаборатория, қолтаңба мәселелері зерделенген. Әр образдың аты мен заты қатар үйлесіп, тұла бойындағы мінез-құлық, ой тек символданып, сатиралық кейіпке түсе қалмай, тіпті түрлі психологиялық амалдар арқылы берілу жолы талданған.

Кілт сөз: сатира, жанр, туынды, кейіпкер, юмор.

СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭЗИИ Г. НУРЛЕПЕСОВОЙ

Калбаева Айнура Аuezбаевна

студентка факультета тюркских языков Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Хэр бир халықтың ардаклап қәдирлейтуғын, жағымлы сөзлерин жыр қылып жырлайтуғын сүйикли перзентлери болады. Сол сыяқлы халқымыздың кеуил сарайында кең жолын салған шайыр Гүлнара Нурлепесова өз дәрәптәлериниң кунлылығы менен китап оқыўшыларының дыққатын толық бағындырған шебер уста сыпатында жақсы билемиз. Гүлнара Нурлепесова Өзбекстан халық билимлендириў ағласы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы, Дослық ордени ийеси, жәмийетлик искер хәм мехрибан ана. Ол әдебият жанкуйери сыпатында, ақ қағазды қаралап бир қатар поэзиялық топламларын халқымызға усынып келмекте. Сөз шебериниң “Сен маған жалғызсаң”, «Ақ сағымлар», «Қайлардасыз гүмис булақлар», «Хаслы нашар демен бизди, ағалар!» қосықлары китап оқыўшыларының сүйикли қосықларынан есапланады.. Тийқарынан шайыр поэзиясында туўылған жер сезимлери, инсанийлық пәзийлетлер, жоқары адамгершилиқ туйғылар, жақсылық хәм жаманлық, ҳақийқатлық хәм адалатсызлық арасындағы мәнги гүрес, дослық хәм шаңарақ мәселелери сөз етиледи.

Әдебият майданына келген хәр қандай шайырдың идиралды баслы темасы-бул туўылған жер, ел-халық темасы. Инсанның жүрек төринде жатырған ең бийбаха сезимлериниң бири-ўатанға мухаббат, халқын сүйиў сезимлери. Сол сыяқлы Гүлнара Нурлепесовада көпшилиқ қосықларында ўатан, туўылған жерге болған сағыныш мухаббат сезимлери шебер баянлаған. Мысалы: “Ўатан туйғысы” қосығында

Хәрким ушын қәдирли өз ошағы,
Ўатан деген босағадан басланар,
Пайтахтым Нөкистиң гөззал қушағы,
Кең пейил анамды ядыма салар...

Сонлықтан ынтықпан саған Ұтаным,
Анаға талпынған мисли баладай,
Сеннен жырақ кетсем болмас қарарым,
Балам деп емиренген мисли анадай. [1.9]

Ұтан сағынышы, ұтанға деген мухаббат сезімлері адам баласына туұылғаннан баслап қәлиплеседи. Сонлықтан шайыр. Ұтан-ана деген егиз түсиникти тең қолланады. Адам көз ашып көргени анасы, туұылған топырағы. Сол себепли де, бул еки түсиник те инсан ушын теберик.

Соның менен бир қатар шайыр поэзиясында қарақалпақ хаял-қызларының миллий кийимлері болған “Көк көйлек”, “Сәўкеле”лер қосық қатарларына дизилип, терең мазмун берилген. “Сәўкеле” қосығында шайыр бул кийимге тән болған барлық сыпатлы белгилерди барынша тәрийплеп, мәрт, қахарман, батырлық тымсалы болған хаял-қызларымыздың келбетин сүүретлийди.

Сени Тумаристен мийрас дейин бе,
Мегзийсең Гүлайим кийген кийимге,
Әх, биреуи болса екен үйимде,
Деп хәр бир қыз әрман еткен сәўкеле. [1.14]

Шайырдың поэзиясында көркем ойдың тереңлиги, сезімлериниң рәнбәреңлиги баслы сыпатлардың бири есапланады. Кеўиллерди тербендириуши жыллы сезімлерге толық лирикасында шайырдың бәрше кеўил туйғылары төселип жатырғандай көринеди. Сөз шебериниң “Ер азаматың” қосығында шаңарақтың пири, ер азаматлардың уллылығы, ул-перзенттиң тәрбиясы, хаял адамның ер адам алдындағы ийбелилиги хәм хүрмет иззети хаққында жырлайды. Мысалы:

Шаңарақты муқаддес деп бабалар,
Ерин-пирим деп сыйлаған мамалар,
Сондай үйде камал табар балалар,
Орны бөлек болар ер азаматтың.
Қызлар да әкесиз бийәдеп өсер,
Уллар да әкесиз бийжөн ис этер,
Әкениң айбаты бәринен өтер,
Тәрбия ошағы-ер азаматың. [1.22]

Бунда шайыр хәр бир инсан өзи жубы менен жаратылыуы, шаңарақтағы ер адамның орны айрықша екенлигин, өмир жолында турмыс

инам еткен арыс арбаның еки инсан болып алға қәдем тасалаў кереклигин сөз этеди. Жәнеде шайыр шаңарақ мәселесин “Шаңарақ” қосығында да жырлап өтеди.

Шайыр өмирдің ғалма-ғаллары, турмыс тәшўишлери, адамлар арсындағы мүнәсебет, инсанийлық пәзийлетлер, адамгершилик мәселеси, жақсылық хәм жаманлық арасындағы гүрес идеялары “Инсап бериң”, “Әй адамзат” қосықларында шебер сүүретленеди. Мысалы шайырдың “Әй адамзат” қосығында:

Жақсылыққа жақсылықты билмейсең,
Өзиннен өзгени көзге илмейсең,
Биреў болып баратырса күнлейсең,
Иши тарлық пенен қайда барасаң.
Өзге ушын күйдирмейсең жаныңды,
Адамларға бере алмасаң барыңды,
Бәлент тутпай азаматлық арыңды,
Ар-намысты сатып қайда барасаң.[1.51]

Инсан ушын ишки сезимлер ишинде ең муқаддеси ар-намыс. Адамзаттың хужданының патаслығы түрли тәшўишлердің жүзеге келиўине алып келеди. Кеўил туйғыларының шийша сынығы сыяқлы сынып кетеўине себепши болған хәр қыйлы турмыс ўақыялары, сондай-ақ инсан баласына қарата жар салынып атырған бул ашшы толғансылар шайыр өз қосық қатарларында тербендиреди. Сөз шебери бул қатарлар арқалы кеўил туйғыларын пәк болыўына шақырады.

Шайыр қәлеминде дослық темасында айрықша көзге тасланады. Дослық адамзатқа берилген илаҳий сезим. Г.Нурлеспесованың “Апамның май дегени торақ шықты”, “Бир достыма”, “Досларыма дегенлерим” сыяқлы қосықларында дослықтың шын мәниси сөз етиледи. Дос инсанды қоллап-қуўатлаўшы, аўырын жеңил қылыўшы, өзине исеним артырыўшы күш есапланады. Өмирде хақыйқый досты табыў улкен бахыт, инсан хәр қандай халатта қасында ата-анасы, туўысқанлары болғанлығы сыяқлы, жақын досларында болыўын қалейди. Бул шын дослыққа тән қубылыс, шынлық болғанындай жалғанда болады. Өмирде жалған болған дослар өмирилиқ қәте есапланады, олар дос ролинде шебер артистлер. Адамзат өмири даўамында бундай шебер артистлер көплек ушырасады. Дослықтың

ең сырлы периштеси опалы болыў. Шайырмызда усындай мазмунға ийе кеўил тербенислерин төмендеги қосық қатарларына жүклейди. Мысалы:

Апамның май дегени торақ шықты,
Дос дегеним хақыйқый дорақ шықты.
Бир текше бәлентлесем дәрхал күнлеп,
Сырттан сайып алдымды орап шықты.
Кутпегенмен мен оннан бундай халды,
Қас қағымда саў басыма саўда салды.
Сол достың ғәлет көшкен бир оғынан,
Жан дүнямда питпестей жара салды.[1.45]

Хақыйқатында да дослық арасындағы сатқынлық дүзелмес жара сыяқлы. Шайырдың буан басқада дослық хаққында жазылған қосықтарында терең философиялық мәни жүкленгенлигин көреміз.

Басқа дөретиўшилар сыяқлы Г.Нурлеспесова поэзиясында табиат тилсими айрықша толғаныслар менен тәрийпленеди. Шайырдың “Қандай сулыў үлкемиздің бәхәри” қосығында табиғат заңы болған мәўсимлер гоззаллығын жыллы сезим менен тәриплейди. Мысалы:

Қандай сулыў үлкемиздің бәхәри,
Әсиресе, ерик гүллеген мәхәли,
Аппақ нурға шомылғандай этирап,
Гүл жайнайды кулпырған таң сәхәри. [1.49]

Гулнара Нурлеспесованың қайсы қосығын алып қарамайық, барлық лирик шайырларға тән жақсы қәсийет бар екенін сеземіз. Себеби, оның көпшилик, дерлик барлық поэтикалық шығармалары өз оқыўшысын изине ертип, олар менен еркин сырласып отырады.

Улыўмаластырып айтқанда соңғы жыллардағы поэзияда Г.Нурлеспесова өзинің сезимлерине, ой-пикирлерине ийе шайыр болып табылады. Оның қайсы қосықлар топламын алып қарасақ онда дәўир нәпеси, инсан құдирети ийман, мухаббат, ана-ўатан, тәбиғат көринислери жырланады. Шайырдың сағыныш, мухаббатқа толы сезимлери хәр қосық қатарында жипге дизилген көз моншақтай көркем сүўретленген.

ЛИТЕРАТУРА ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурлеспесова Г. Сен маған жалғызсаң. – Ташкент: «Турон-Иқбол», 2021.
2. Нурлеспесова Г. Ақ сағымлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

В статье раскрывается своеобразие творчества Г.Нурлеспесовой, артистизм ее стихов, чувство родины.

Ключевые слова: жанр, поэзия, искусство, чувство родины, лирический герой.

THE ORIGINALITY OF G. NURLEPESOVA 'S POETRY

A. A. Kalbaeva

The article reveals the originality of G. Nurlepsova's creativity, the artistry of her poems, the feeling of the motherland.

Key words: genre, poetry, art, sense of homeland, lyrical hero.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ СКАЗОК

QARAQALPAQ ERTEKLERIN OQITIW MÁSELESISI

Ктайбекова Зульфия Кенгесбаевна

PhD, преподаватель кафедры каракалпакской литературы Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус,
Каракалпакстан, Узбекистан
ktaybekova77@mail.ru

Ádebiyat sabaqlarında xalıq awızeki dóretiwshiliginiń bir túri esaplangan erteklerdi interaktiv usıllar arqalı oqıtıw isi de belgili áhmiyetke iye. Búgingi jaslardı ruwxıy jaqtan bay, pazıyletli, jetik insanlar etip tárbiyalawda erteklerdiń ornı ayırıqsha. Ertelkerdiń ideyalıq mazmunında páklik, hadallıq, sawap isler islew, bir-birewge mehir-múriwbet kórsetiw, doslıq, ata-anaǵa húrmet sıyaqlı joqarı insanıylıq pazıyletlerge shaqıradı. Bul nársе keleshegimiz bolǵan jaslardı jámiyetimizge múnásip etip tárbiyalawda ata-babalarımız jaratqan ruwxıy baylıqlarımız bolǵan erteklerdiń áhmiyeti ullı ekenligin tastıyıqlaydı.

5-klass sabaqlıǵında erteklerdi mazmunına qaray úsh toparǵa bólip qarastırǵan: 1. «Qıyalıy ertekler»; 2. «Haywanatlar haqqında ertekler»; 3.«Turmıshlıq ertekler» [1, b.22-24].

Qıyalıy ertekler atınan –aq málim bolǵanınday, tiykarınan adamlar menen birge dáwler, periler, jılan, aydarha, sóyleytuǵın terek, suw, tasqa til pitedi, awqatları tayar turǵan dasturxanlar qatnasadı. Qıyalıy erteklerge: «Tıyın», «Teńizdi toltırǵan egiz batırlar», «Altın tawıq», «Altın baslı aydarha» hám t.b.

Al, haywanatlar haqqındaǵı ertekler de tiykarınan úy haywanları ya dúz haywanları qatnasadı. Bul túrdegi erteklerge eshki, mal, qoraz, qoy, ógiz, túye, arıslan, jolbarıs, eshek, qurbaqa, qoyan, bódene t.b. haywanlar, quslar, jánlikler de qatnasadı. Bunday túrdegi erteklerge «Túlki, tasbaqa hám taskene», «Sumlıǵı basına jetken túlki», «Shontıq túlki», t.b. ertekleri kiredi.

Turmısqa baylanıslı ertekler qıyalıy hám de haywanatlar haqqındaǵı erteklerden turmısqa, ómirge jaqınlıǵı menen ajırılıp turadı. Olarda adam ómiriniń hár qıylı táreplerine kewil bólinedi. Turmıshlıq erteklerde aqıllı

patshalar, wázirler, sheshen, danışpan adamlar, diyqan, usta, jetim bala hám qız, ana, hár qıylı kásip adamlarınıń obrazların kóremiz. Oǵan: «Sheshen bala», «Miyнет penen tabılǵan aqsha», «Aqıllı ǵarrı» t.b. ertekleri kiredi.

Ertektiń bizge shekem jetip keliwiniń bir ózgesheligi onı arnawlı qıssaxan yaqı jırawlar atqarmaydı. Sebebi, ertekler qálegen jastaǵı adamlar tárepinen hár qıylı jaǵdayda bir - birine aytılıp, awızdan - awızǵa ótip baradı. Oǵan ertekti aytıwshı óz dóretiwshilik sheberligi menen ayırım waqıyalardı qosıwı yaqı alıwı da múmkin.

Ulıwma bilim beriw mekteplerinde V klass ádebiyat sabaǵında jámi 102 saatlıq jumıs kólemi berilip, ol háptesine sabak kestesinde 3 saatı quraydı. Sonnan 27 saatı I sherek ushın mólsherlegen.

Qaraqalpaq xalıq ertekleri ushın jámi 5 saat berilip, olar tómendegishe bólistirilgen:

1. Ertekler haqqında túsinik. «Sheshen bala» ertegi (2 saat);
2. «Túlki, tasbaqa hám taskene» ertegi (2 saat);
3. «Tıyın» ertegi. (1 saat);
4. «Miyнет penen tabılǵan aqsha» (kabardin xalıq ertegi) (1 saat).

5- klass ádebiyat sabaǵına kiritilgen bul xalıq ertekleri 1977 –jıl baspada járiyalanǵan «Qaraqalpaq folklorı» I tomda «Tıyın» ertegi - «Qıyalıy ertekler» bóliminde 136-bette, «Sheshen bala» ertegi – «Turmıs ertekleri» bóliminde 261-bette berilip, al «Haywanatlar haqqındaǵı ertekler» bóliminde «Túlki, tasbaqa hám taskene» ertegi kiritilmegen. [2]

Al, biziń pikirimizshe, sabaqlıqta is rejede berilgen ertekler qánigeler tárepinen durıs tańlanǵan. Sebebi, rus ertekleriniń beriliwi arqalı balalardıń jas hám jeke ózgeshelikleri de esapqa alınǵan.

Ádebiyat sabaǵında qaraqalpaq erteklerin oqıtıwda interaktiv usıllardan paydalanıw sabaqtıń ele de nátiyjeli bolıwında úlken áhmiyetke iye. Ásirese, «Sinkveyn» metodınan qollanıw arqalı ertekler boyınsha dóretiwshilik qatnas jasap, tez ózlestiriw múmkinshiligine iye bolamız. Bul metod haqqında ilimiy ádebiyatlarda tómendegishe pikirler bildirilgen:

«Sinkveyn» francuzsha «bes qatar» mánisin ańlatadı. Maǵlıwmatlardı sintezlew ayrıqsha maǵlıwmatlar tiykarında jeke ideyalardı qalıplestiriwge járdem beretuǵın uyqassız qosıq bolıp, ol usı tiykarda úyrenilip atırǵan tema (túsinik, hádiyse, waqıyalarǵa) baylanıslı maǵlıwmatlar toplanadı. Hár bir

oqıwshı usı maǵlıwmatlar jıyındısı uıyqassız qosıqtı óz sózleri menen túrli variant yaki kózqaraslar arqalı súwretlew imkaniyatına iye.» [3.3 b.]

Ádebiyat páni muǵallımı óz oqıwshıların kórkem ádebiyatqa qızıqtıratuǵın jollardı izlestiredi. «Sinkveyn» metodı, ádette, bes basqıstan turadı. Hár bir basqıstın óz tártip qaǵıyda, tómendegishe ólshemleri bar: 1.Tema bir sóz benen súwretlenedi (ádette, atlıq sóz); 2.Tema 2 kelbetlik sóz benen súwretlenedi; 3.Tema dógeresinde shólkemlesetuǵın háreket úsh sóz benen beriledi. Úsh feyil yaki ráwısh sóz jazıladı; 4. Temaǵa baylanıslı múnásibetti ańlatatuǵın tórt sózden ibarat gáp jazıladı; 5. Temanıń mazmunın tákirarlaytuǵın, mánisi oǵan jaqın bolǵan bir gáp jazıladı. (temaǵa baylanıslı bolǵan sinonimler jazıladı.)

«Sinkveyn» metodında quramalı maǵlıwmattı sintezlewde, oqıwshılardıń bilimin bahalawda, oqıwshınıń ertekti dóretiwshilik penen qatnas jasawında belgili áhmiyetke iye.

5-klassta ertekler, yaǵnıy, «Sheshen bala», «Tıyın», «Túlki, tasbaqa hám taskene» ertekleri I sherekte oqıtıladı.

«Sheshen bala» ertegine tómendegishe sinkveyn dúziw múmkin:

1.Sheshen bala.

2.Dana, aqıllı.

3. Tıńlaydı, pikirin aytadı, oy juwırtadı.

4. Sheshen bala aqıllı hám dana, ol pikirin aytıp, oy juwırtadı.

5.Qoy baǵıp júrgen bala.

«Tıyın» ertegine tómendegishe «Sinkveyn» qatarın dúziw múmkin:

1.Tıyın.

2.Dáwjúrek, til alǵısh.

3. Jumıstı pitkeredi, qorıqpaydı, baǵdarınan qaytpaydı.

4. Tıyın dáw júrek hám til alǵısh bala bolıp, ayılǵan jumıstı pitkeredi, qıynshılıqtan qorıqpaydı.

5. Totınıń ájaǵası.

«Túlki, tasbaqa hám taskene» ertegi boyınsha «Sinkveyn» qatarı:

1.Túlki.

2. Hiyleker, mákkar.

3.Aldaydı, sózinde turmaydı, sumlıq oylaydı.

4. Túlki oǵada hiyleker hám mákkar bolıp basqalardı bárqulla aldaydı, sózinde turmaydı hám sumlıq oylaydı.

5. Tasbaqa hám taskenege pánt beriwshi.

«Sinkveyn» metodında oqıwshılardı tapsırmalardı toparlarğa bólip, juplıqta yamasa jeke tárizde de beriwge de boladı.

Qaraqalpaq erteklerin úyretiwde jáne bir qolaylı usıllardıń biri - «esse» usılınan paydalanıw bolıp tabıladı. Sebebi, essede oqıwshılar kóbinese yadta saqlap qalıwdı, qaharmanlardı, waqıyanıń barısınıń qalay dawam etiwın úyrense, test usılında temanıń mazmunın qanshelli ózlestirgenin anıqlawda paydalansa maqsetke muwapıq keledi.

Esse metodı arqalı taza temanı ótiw barısında dáslep ádebiyat páni oqıtıwshısı erteklerdiń tekstin balalardıń ózlerine oqıtıpay turıp, ertekti ózi aytıp beriw kerek yamasa ertek tekstin úy tapsırma retinde berip jiberip, al klassta sol ertekten nelerdi túsingenligin qısqa etip jazıwdı tapsırwı kerek. Bul usılda oqıwshı ertek mazmunın tıyanaqlı hám izbe-izlikti bayanlawdı, onıń mánisin ańlawdı úyrenedi. Shinında ertek qaharmanları yadında qaladı. Yaǵnıy, ertek qısqa hám anıq etip, jazba túrde bayanlanıwı kerek. Usı usıl arqalı oqıwshı ertek boyınsha túsinigin awızsha aytıp bermeydi, al kerisinshe, jazba túrde jazıwdı, pikirlerin jazba kóriniste bayanlawdı úyrenedi.

«Miyнет penen tabılǵan aqsha» ertegine **1-esse**: Bir adamnıń balası oǵada jalqaw bolıptı. Oǵan hesh qanday jumıs jaqqaydı. Ákesi azannan keshke shekem jumıs islep, xojalıqtı baǵıptı. Al balası bolsa, azannan keshke shekem biykar júredi eken. Adamlardıń qalay jumıs isleytuǵınlıǵın túsingisi de kelmepti. Tayar awqattı ishıp jep, basqalar tigip bergен kiyimlerdi kiyip alıp júre beredi eken. Ákesi balasına miynet penen pul tabıwdı úyretipti.

2-esse: Bir ákeniń oǵada jalqaw, qosjaqpas balası bolıptı. Ol tek toyıp jep ishıp, ákesiniń tapqan pulınıń arqasında máz-mayram bolıp júre beripti. Bir kúni ákesiniń bul jaǵday janına tiyip ketedi. Ol balasın miynetke úyretip, onı óz isine puxta adam etip shıǵarmaqshı bolıp, balasın qońsılas awılǵa aparıp, jılına bir altın tengege jumıs islewge beripti. Jalqaw balası jumıs islewge bargısı kelmepti.

3-esse: Bir kisi oǵada jalqaw balasın bir adamǵa ıwáqirlikke beripti. Xojeyin jalqawdı hesh qanday jumıs islewge májbúrlemepti. Aradan bir jil ótipti. Xojeyin jalqawǵa kelisim boyınsha bir altın tenge berip úyine qaytarıp jiberipti. Jalqawdı ekinshi márte jáne awılǵa aparıp bir xojayınǵa beripti. Ol da usılay islepti. Ákesi ulın jáne uzaqtaǵı bir adamǵa shákirtlikke beripti. Ákesi

ustazǵa balanıń haqısı ushın hesh qanday pul soramaytuǵının ayıptı. Ustaz balanı jumıs islewge májbúrlepti.

Usta jalqaw balaǵa:

-Men qalay islesem, sen de solay isleyseń! Mennen hesh qanday qalıspa. Jalqaw bolma. Haram tamaq bolma! Jigit bir jil jumıs islepti.

Jigitke bir jıldan soń usta:

-Sen sonday jaqsı islediń, seni qurı qol jiberiwge bolmaydı dep oǵan eki altın tenge beripti. Bala altın tengelerdi ákesine ákelip beripti.

Ákesi tengelerdi dáryaǵa atayın dep umtıǵanda bala ákesiniń qolına jabısıptı:

- Ata, bul altınlardı suwǵa taslama, men olardı awır miynetniń arqasında taptım.

Sonda ákesi kúlimsirep:

-Balam bul seniń miynet penen tapqan aqshań ekenligin sezip turman. Miynet penen tapqan aqshanı shashıwǵa bolmaydı, endi buǵan túsindiń be?-deydi.

-Bala óz qátesin túsinipti.

Qaraqalpaq xalıq erteklerin oqıtıwda yamasa úyrenilgen tema talkılanıp atırǵanda, talqılanıp atırǵan másele boyınsha óziniń erkin pikirini bildiriw, mazmun mánisin qayta bayanlawda esse metodınan paydalanıw oǵada áhmiyetli. Bul metodtı kollarıp sabaq ótiw nátiyjesinde oqıwshı erteklerdiń ideyasın ulıwmalastırıp, sistemalastırıp, óziniń pikirlerin juwmaqlastırıp beriw imkaniyatına iye boladı. Al, erteklerdi sinkveyn usılında oqıtıw nátiyjesinde oqıwshınıń jeke ózgesheliklerin anıqlaw, intellektual qáiletin anıqlaw hám bilim hám kónlikpelerin bahalawda áhmiyeti úlken bolıp, oqıwshı erkin pikirley alıw hám pikirini qısqa, anıq túrde jetkerip beriw kónlikpelerin meńgeredi hám de ziyreklikke úyrenedi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq erteklerin úyreniwde interaktiv metodlardan paydalanıp oqıtıw nátiyjesinde sabaqtıń tásirli hám sapalı bolıp ótiwinde áhmiyeti úlken.

ЛИТЕРАТУРА

ÁDEBIYATLAR

1. Pirniyazov J., Nurjanov P., Umatova J. Ádebiyat. 5 –klass ushın sabaqlıq. – Nókis, Qaraqalpaqstan, 2015. – 22–24-betler.

2. Қарақалпақ фольклоры. I том. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1977.
3. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланмаси. – Тошкент, 2013.

В статье анализируются преподавания каракалпакских народных сказок. Изучены особенности обучения сказкам в 5 классе общеобразовательной школы. На примере рассматриваются эффективность использования методов «Синквейн» и «Эссе» в обучении народных сказках.

Ключевые слова: сказка, синквейн, эссе, урок литературы, метод интерактивные методы.

ISSUES OF TEACHING KARAKALPAK FAIRY TALES

Z. K. Ktaybekova

The article analyzes the issues of teaching Karakalpak folk tales. The peculiarities of teaching fairy tales in the 5th grade of secondary schools are studied. The effectiveness of the use of "Synckway" and "Essay" methods in the teaching of folk tales is illustrated by examples.

Keywords: fairy tale, synvkein, essay, literature lesson, method, interactive methods.

Maqalada qaraqalpaq xalıq erteklerin oqıtıw máseleleri talqıǵa alınǵan. Erteklerdi ulıwma bilim beriw mektepleriniń 5-klasslarında oqıtıwdıń ózgeshelikleri úyrenilgen. Xalıq erteklerin oqıtıwda «Sinkveyin», «Esse» usılların paydalanıp oqıtıwdıń abzallıǵı mısallar arqalı ashıp kórsetilgen.

Gilt sózler: ertek, sinvkeyn, esse, ádebiyat sabaǵı, metod, interaktiv usıllar.

ДРАМАТИЗМ В ЛИРИКЕ СЕМИДЕСЯТЫХ ГОДОВ.

ЖИТМЕШЕНЧЕ ЕЛЛАР ЛИРИКАСЫНДА ДРАМАТИЗМ.

Мубаракшина Ильзира Ильясовна

канд. филол. наук, доцент, доцент кафедры русской и татарской филологии
НГПУ, Набережные Челны, Россия
gilaevailzira@yandex.ru

1960-70 нче еллардагы торгынлык сәясәте нәтижәсендә ижтимагый-фәлсәфи фикер тирән рухи кризис кичерә, ул әдәбиятка да драматизм, фажигалелек мотивлары алып керә. Әлеге драматизм «хакыйкать тудырган фажиға»гә [6, б.53] төшенү омтылышы белән бәйле. Шәхес аңында да (тормыш гаделсезлегенә төшенү), илдәге вазгыятьтә дә (билгеле бер үзгәреш-алгарыш юлы табу проблемасы), кешеләрнең аянычлы халәтендә дә (тормышта үз-үзеңне, үз урыныңны эзләү) хөкем сөргән [3, б.10] драматизмны болай яшәргә ярамаганлыгын аңлау, шәхеснең сайлап алу мөмкинлеге булмавыннан туган ачыну билгели. Бу үзенчәлек, иң беренче чиратта, татар поэзиясендә Г.Афзал ижатында чагыла. «Намус белән куркаклык арасындагы эчке көрәш совет кешеләренең гомумән яшәү рәвеше, ягъни бөтен ил фажиғасе иде. Г.Афзал бу теманы татар әдәбиятында беренчеләрдән булып күтәрде» [6, б.284]. «Чабаклар йөзгән Иделдә» шигыре шушы юнәлештә язылган. Лирик герой, бер яктан, башкача яшәргә омтыла, үзенә яшәү рәвешенә протест белдерә, икенче яктан, үзәндә тормышны үзгәртәрлек көч булмавын таныган хәлдә, куркып яши бирә.

Арыслан ята күнелдә,
Кулымда куяным бар.

Күнелдә арыслан гайрәте һәм кулында куркак куян каршылыгы лирик геройның үз эчендәге бәрелеше, «хаксызлыкка ярашуның холькка әйләнүе» [6, б.277] хакында сөйли. Г.Афзал ижатында гәүдәләнгән шәхес тормыш гаделсезлеген, илнең аяныч язмышын сурәтләп кенә калмый, хаксызлыкның сәбәпләрен эзләү юлына баса. Автор раславынча,

гаделсезлекнең нигезе кешеләрнең шул гаделсезлек белән килешеп яшәвенә (курку) дә бәйле. «Елмаям уйчан гына» (1968) шигырендә автор позициясе эсәрнең исеменә үк чыгарылган. Хисләр каршылыгы лирик геройның күңел халәте аша белдерелә. Лирик герой табигать матурлыгына, үз хезмәтенең нәтижәсенә һәм әлегә горурлыгын саклап кала алуына сөенеп елмая. Алдагы шигъри юлларда лирик геройның уйчан гына елмаюының эчке мәгънәсе ачыклана төшә.

Ауга чыккан арысландай бик горур торсам да мин,

«Кит» дигәнгә юл бирәм дә, елмаям уйчан гына.

Гипербола рәвешен алган чагыштыру авторның ироник модусына ишарәли, «арысландай горурлык» каршылыкка тап булу белән югала, жуела. Курку хисе – лирик геройның җавапсызлыгы, битарафлыгы, үз дөньясын үзе жимерүе. Лирик герой курку хисеннән никадәр генә котылырга, арынырга теләмәсен, ул инде аның холкына, табигатенә, канына сеңгән.

Үз эчемдә, тар кабыкта тауга тау орсам да мин,

Ут кабып та, су кабып та, елмаям уйчан гына.

«Тар кабыкта тауга тау ору» – авторның борчылуы, ачуы, нәфрәте, ризасызлык билгесе. Лирик герой хакыйкәткә әйтә бирергә тели, ләкин курку хисенә ачылып китәргә мөмкинлек бирмәве лирик геройның ачыну хисләрен көчәйтә, бу мәгънәви этчәлек градация алымы – «ут кабу», «су кабу» аша көчәйтә, шуңа күрә лирик герой үз-үзен ачулана, ялган белән килешеп яшәвенә нәфрәтләнә һәм үз шәхесенә ироник бәя бирә. «Елмаям уйчан гына» гыйбарәсендә эсәрнең мәгънәви этчәлеге – үзенә көчсезлеген аңлаган лирик геройның этчән гайрәт орып, уйланып һәм тыштан елмаеп яшәве – ачыла, автор позициясенә үтемләрәк белдерелүе шигырь төзелешен билгеләгән каршылык алымына да бәйле. Шигырьнең ироник катыш трагик модусы лирик герой аңында барган көрәш аша җәмгыятьнең гаделсезлегенә, хаксызлыгына ишарәли.

Әйтергә кирәк, кешене намус, ихтыяр уены борчуы, үз йомшаклыгын үзе аңлаган хәлдә дә, берни майтара алмаудан сызлануы шагыйрь сатирасының үзегенә ятачак. Һәм тагын бер мөһим момент: Г.Афзал лирикасы һәм сатирасының табигый бербөтенлегенә ижатының 1960 нчы елларында ук нигез салына.

Каршылык алымына корылган «Бигрэк юаш басып йөрдем жиргә» шигырендә дә лирик геройның үз эчендә икегә аерылып яшәве сурәтләнә. Лирик герой «ап-ак калды намусым» дип мактана, хәтта горурулана да. Хиснең сәбәбе – лирик геройның бер дә штраф түләмәве, «суд ишеген» ачып кермәве, ягъни хөкемгә тартылмавы, «жанына дөнья сагышы алуы», ягъни тормыштагы гаделсезлекләргә күрәп яшәвенә бәйлә, шушы сыйфатлары өчен ул горурулык тоеп яши.

Бигрэк юаш басып йөрдем жиргә,

Жан өшерлек хәлләр күрмәдем.

Автор «жан өшерлек хәлләр күрмәүне» лирик геройның үз эченә бикләнеп яшәве, битарафлыгы, куркаклыгы, күрсә дә, күрмәмешкә салынуы, монафыйклыгы белән аңлата. Лирик геройның үз эчендәге каршылыгы «Гомер буе билдән пычрак ерып, / Ап-ак калды намусым» төнендә ачыла. Пычрак еру лирик геройның жәмгыятьтәге гаделсезлекне күрүен, күпмедер дәрәжәдә хакыйкаткә төшенүен аңлата. Эмма вәждан газабының жуелуы намус аклыгы төшенчәсен башка эчтәлек белән сугара. Жәмгыятьнең «жан өшерлек» вакыйгаларына күз йомып яшәүне «ак намус» итеп күрсәтү хаким идеологиягә барып тоташа. Лирик герой ачынуының сәбәбе булган курку һәм намус арасындагы тотрыксыз халәт, каршылык шәхеснең ижади танып белү омтылышын жуюга, ихтыярын сындыруга китерә. «Шикләнүче дөньяда актив була алмый – ул үзен хәлсезләндерә торган икеякылыкка күмелә, ул тормышка тәэсир ясарлык актив иңат көченә ышанып житми. Шикләнү – бәйләлек, төшенкелек халәте ул» [2, б.44-45]. Авторның позициясе, бердән, лирик геройны жаваплылык, намус белән «күзгә-күз очраштырып» сайлау мөмкинлегә бирүдә чагылыш таба. Икенчедән, авторның геройга мөнәсәбәте яссылыгыннан караганда, лирик герой төгәлләнгән сурәт (Бахтин) хасил итә. Бер яктан, лирик герой үз язмышын үзе сурәтләнә, икенче яктан, автор лирик героена ирониялә бәя бирү югарылыгына күтәрелә. Авторның героена карата мондый позициясе шигырь тукумасында чорга да гадел, дәрәжә бәя бирелүе хакында сөйләргә мөмкинлек ача.

Совет кешесенә хас булган «намус белән куркаклык арасында эчке бәрелеш» темасы Г.Афзалның «Язмышлар» (1964), «Гомер китабы» (1969), «Ахмак килә, күкрәк кага, гайрәт ора...», «Тыштан көлеп, эчтән көйдән», «Кешеләр, язмышлар, вакытлар» (1982) һ.б. шигырьләрендә

дәвам иттерелә. Курку шәхеснең хөрлеген («кабык») чикли, яшәшән мәгънәсез ясый, шушы хакыйкәтне аңлаган, ләкин ямьсез чынбарлыктан котылу юлларын эзләмәгән лирик герой фажигәсе авторның ирониясенә сәбәпче була.

ЛИТЕРАТУРА ӘДӘБИЯТ

1. Бахтин М. М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Азбука, 2000. – 333 с.
2. Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. – Харьков: Фолио; М.: ООО «АСТ», 2002. – 688 с.
3. Лейдерман Л. Н., Липовецкий М. Н. Современная русская литература: В 3 кн. Кн. 2: Семидесятые годы (1968–1986). – М., 2001. – 285 с.
4. Афзал Г. Г. Гомер кичүләре: Шигырьләр. – Казан, 2000. – 560 б.
5. Афзал Г. Г. Туган як моңары: Шигырьләр . – Казан, 2001. – 287 б.
6. Яхин А. Г. Әдәбият: Татар урта гомуми белем мәкт. 11 нче с-фы өчен дәреслек-хрестоматия. – 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2003. – 388 б.

В статье раскрывается творчество Гамиля Афзала как художника, опередившего свое время, предвидевшего в своем творчестве трагедию страны, трагедию поколения. Г.Афзал через канву своих произведений сумел выразить отрицательное отношение к существующей идеологии. Авторская позиция выражает стремление к совершенствованию бытия, личности, через внутреннее состояние героя раскрывается драматическое видение действительности.

Ключевые слова: драматизм, духовный кризис, гражданская лирика, лирический герой, авторская позиция, ирония.

THE DRAMA OF THE 70's LYRICS

I. I. Mubarakshina

The article reveals the work of Gamil Afzal as an artist, ahead of his time, foreseeing in his work the tragedy of the country, the tragedy of a generation. Through the canvas of his works G.Afzal managed to express his negative attitude to the existing ideology. The author's position expresses the aspiration to perfection of being, personality, through the inner state of the hero a dramatic vision of reality is revealed.

Keywords: drama, spiritual crisis, civil lyrics, lyrical hero, author's position, irony.

ВЛИЯНИЕ РЕНЕССАНСА НА ТВОРЧЕСТВО АБАЯ И ШАКАРИМА

АБАЙ, ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ РЕНЕССАНСТЫҚ СИПАТЫ

Пангереев Абат Шамович

доктор филол. наук, профессор Актюбинского регионального
государственного университета имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан
pan.abat@mail.ru

Утенова Куралай Курманкызы

магистрант Актюбинского регионального государственного университета
имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан
kuralai.utenova.00@mail.ru

Кіріспе

Қайта өрлеу дәуірі несімен ерекшеленді? Бұл сұраққа жауап беру үшін алдымен Ренессанстың ерекшеліктеріне тоқталған жөн. Ренессансты ескі мәдениеттің қайта жаңғыруы ғана деп қарастырған оның мағынасын тарылтып жіберетіні анық. Қайта өрлеу дәуірінің ерекшелігі тек жаңғыру ғана емес оның гуманистік және антропоцентристік, яғни ең бірінші арнада адам және оның қызметіне көңіл бөлуінде еді. Адамның мінез-құлқының ерекшеліктері, ерік-жігері, олардың белгілі бір қағидалары мен даму жолдары, нарық, демократия, азат қоғамға деген көзқарасы, даму деңгейі басшылыққа алынды. С.Қасқабасов өзінің «Абай поэзиясының ренессанстық сипаты» атты мақаласында «Күллі әлемдегі Ренессанстың басты ең басты заңдылығы, бұрынғы мәдениетті жаңғырту ғана емес. Мұндағы ең басты қасиет – Адамға көңіл бөлу, Адамды дәріптеу. Адамды барлық нәрсенің қожасы деп түсіну...» деп көрсеткен болатын [1.68]. Осындай Ренессанстық белгілер қазақ әдебиетінде де кең көрініс тапты. Ол Абайдан, Шәкәрімнен бастау алды деуге болады. Әрине, Абайға дейін де «адам» туралы жырланды, алайда адамның жан дүниесіне, психологиясына терең көңіл бөлінбеді. Абайға дейінгі жыраулар

поэзиясында көп жағдайда мемлекет деңгейіндегі проблемалар, жалпы халықтың әлеуметтік жағдайы, ел басқарып отырған басшыны дәріптеу кең көрініс тапты. Ал Абай, Шәкәрім адамның психологиясы мен оның қызметіне терең бойлап, адам баласының жан-дүниесін жете білу үшін көп еңбек атқарғанына олардың шығармалары, қанатты сөздері, философиялық тұжырымдары дәлел.

Негізгі бөлім.

«Шығыста Ренессанстық белгі – исламның Аллаға, оның сүйікті туындысы Адамға (Адам Атаға) айырықша мән беру болса, Батыс елдерінде Ренессанстың ең басты белгісі – инквизициядан құтылып, Адамға бұрылу, оның ішкі дүниесіне үңілу еді. Мәселен, Батыстың сол кездегі ұлы ойшылдары мен өнерпаздары (Леоардо Да Винчи, Микеланджело, Тициан, Данте, т.б.) инквизиция тұсында тапталған Адамды қатарына қосқаны белгілі». [1.69] Ренессанс драмасының жеңілдетілген, екі өлшемді жазу стилін жаңартқан Шекспир де психологиялық күрделілігі бар адам кейіпкерлерін жасауға баса назар аударды. Гамлет мұның ең әйгілі мысалы болуы мүмкін. [2] Шекспирдің шығармалары моральді философиясының әртүрлі аспектілерін көрсетеді. Моральдық философия оның жұмысының белсенді агенті болды.[3.2]

Ал ұлы ойшыл Абай «Атымды адам қойған соң, қайтып надан болайын» деп жырлап, қазақ халқының жанын, рухын, олардың адамдық болмысы мен әлеуметтік деңгейдегі қайғы, дертіне өз диагнозын қойып, шығу жолдарын көрсетті. Ұлы ойшылдың «қара сөздеріндегі», өлеңдеріндегі көтерілген мәселелер оған дәлел бола алады.

Адам баласының Алланың жаратқан ең күрделі жаратылысының бірі екенін ерте ұғынған Шәкәрім адам табиғатына терең көңіл бөлген. Дүние есігін ашқаннан бастап, тұлға ретінде қалыптасып кеткенге дейін қоршаған ортадан, әлемнен сабақ алып өскен Шәкәрім адам баласының әр сезім мүшесінің атқаратын қызметіне тоқталған болатын. Өзінің «Анық пен танық» өлеңінде:

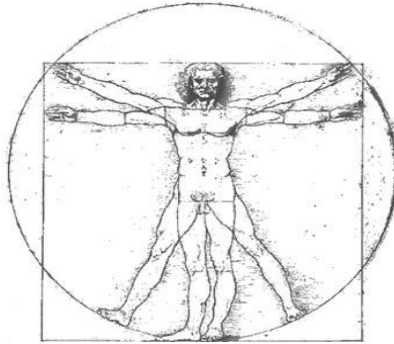
Тән – сезіп, құлақ – естіп, көзбен көрмек,
Мұрын – иіс, тіл – дәмнен хабар бермек.
Бесеуінен мидағы ой хабар алып,
Жақсы, жаман әр істі сол тексермек,- деп [4.81]

адамның барлық сезім мүшесінің адамның миының жұмыс жасауына қаншалықты әсер еткенінің, солайша адам өз тағдырын күнделікті әсерекеті арқылы жасап алатынын айтқан болатын.

Осы тұста Абай мен Шәкәрім философиясының кілті болған адамға деген махаббатын Италиялық Ренессанстың жарқын үлгісі болған Леонардо да Винчидің еңбегімен салыстырып, олардың жасаған «Эмбебап адамын», яғни идеалды адамын талдап кеткім келеді. Бәрімізге белгілі Леонардо өзінің «витрувиандық адам» атты еңбегімен әлемге танымал. Аталған еңбегінде Леонардо адам денесінің пропорциясын бейнеледі. Көне Рим архитекторы Витрувианың атымен аталған фигура суреті «Адам эквилибресі» болатын. Атақты архитектор Витрувий бұл өлшемдерді өзінің ғимараттарын салуда пайдаланған екен. Витрувий мен Леонардо Да Винчи өздерінің математикалық зерттеулерінде тек адамның емес, жалпы барлық жаратылыстың пропорциясы туралы айтып кеткен.

Қазіргі заманда Да Винчидің бұл суреті адамзаттың, соның ішінде ер адамның мінсіз пропорциясы болып отыр. Леонардо Да Винчидің «витрувиандық адамы» өмірдегі біртұтас күйдің бейнесі, оның барлығының негізі - адам. [5] Әрине Леонардо бұл еңбегінде адамның анатомиясына терең үңілген. Ұлы ойшыл адамның миын зерттеуге бет бұрған. «Леонардоның өзі бұл тұжырымдаманы толық дамытпаса да, оның трактатына тап болған Милан суретшісі оны логикалық және жүйелі түрде салынған сурет деп бағалаған. Бұл ерекше сандар жиынтығына әкеледі. Оларды кодтан көруге болады. Гюйгенс, шамамен 1570 жылы Милан суретшісі Аурелио жазған шығарма. Леонардо Бернардино Луинидің ең танымал шәкірттерінің бірі. Бұл сондай-ақ, Кодексте адам қаңқалары пропорцияларының суреттері және жылқының пропорциялары туралы сериялары бар. Әрине, бұл жазбалар Леонардоның жоғалып кеткен қолжазбаларынан көшірілген. Пановскийдің айтуынша, оның құрамында кемінде отыз екі Леонардоның салған суреттері бар. Оның он алтысы жоғалған суреттерінің көшірмелері". [6.27]

«Витрувиандық адамды» бейнелеу барысында екі денені аңғаруға болады. Бірі шеңберге, екіншісі тік төрт бұрышқа сәкес келетін фигура. Мұндай композиция келесі мағынаны білдіреді:

Квадрат – жер бетіндегі материалдық дүниенің символы. Ал Шеңбер – адамның рухани қалыптасуы. Яғни Леонардо сурет арқылы мінсіз адамның пропорциясын көрсеткісі келсе, Абай өзінің 17-,7- кара сөздерінде адам жанының пропорциясы туралы айтқан болатын. Яғни адам белгілі бір тепе-теңдікті сақтау арқылы өз өмірін әдемі гармонияда өткізе алатынын талдаған болатын.

Абай өзінің 17 кара сөзінде қайрат, ақыл, жүрек және ғылымның диалогына құрылған. Қайрат, ақыл және жүрек өздерінің адам баласына деген пайдасы, өз қызметтері туралы айтып, қайсысы бірінші орында болуы қажет екендігін білу мақсатында кеңес сұрап, ғылымға жүгінеді. Ғылым үшеуінің жақсы, жаман қасиеттерін толықтай сынға алып, «осы үшеуің басынды қосып, жүрекке билетіндер» деген үкім шығарады. «Егер үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтаймын» деп, автор өз пікірін білдіреді. Яғни қазіргі таңда психолог, мотиватор мамандардың жазып жатырған түрлі бестселлер кітаптарындағы «интуицияға, жанға, жүрекке жүгіну» керек екендігі туралы ойларын Абай да айтқан болатын. Яғни ұлы ойшыл адамды сүю, адамға қызмет етуді басты орынға қоятыны анық. Ғылым бойынша да, Абайдың осы айтылған пікірлері бойынша да адам осы нәрсенің пропорциясын белгілі бір дәрежеде, баланста ұстауы қажет екені айтылған. «Осы үшеуі (ақыл, қайрат, жүрек) бір кісінде менің айтқанымдай табылса, табанының топырағын көзге сүртерлік қасиетті адам сол», - дейді Абай. Бұл жерде Абай мен Леонардо Да Винчидің еңбектеріндегі «мінсіз адам» бейнесіндегі мынадай ұқсастықтарды анықтауға болады:

Біріншіден, екі автор да адамның рухани және материалдық әлемі туралы сөз етеді. Леонардо бұл туралы шеңбер мен төрт бұрыштағы адамның бейнесі арқылы суреттесе, Абай қайрат пен жүрек секілді рухани

байлық пен ақыл мен ғылым секілді материалдық байлықтың арасындағы байланысты ашып көрсетеді.

Екіншіден, екі автор да мінсіз адам осы пропорцияларды белгілі бір баланста ұстауы қажет екенін айтады. Яғни өз шығармаларында Леонардо Да Винчи де, Абай Құнанбаев та «мінсіз адамның» қалпын жасауға тырысты.

Үшіншіден, Леонардо да, Абайда өз шығармаларында Адамның аяғы жерге тиіп тұрғанымен, оның басы, Аспанға, Аллаға жақын екенін көрсеткісі келеді. Мысалы шеңбердегі фигурада сызықшалар бейнеленбеген, яғни ол өлшенбейді. Құдайылық құбылыс болғандықтан, бұл фигураны өлшеу мүмкін емес. Шеңбердің орталығы - адамның кіндігі. Шеңбердегі және квадраттағы суретте бейнеленген екі позиция - динамика мен тыныштықты білдіреді. Осылайша, ұлы суретші рух пен материяның сәйкессіздігін жеткізеді. Егер сызбаны **Гайдеггердің Төрттігінің** бүйірлерімен толықтыратын болсақ, онда адамның аяғы Жерге тіреліп, басы Аспанға қонған жартылай Құдайылық күйінің символикалық бейнесі шығады.

Бұл көрінетін (материалдық) және көрінбейтін (рухани) өзара ауысатын күйлер екенін көрсетеді. Айырмашылық тек жиілікте.

Ұлы данышпан біздің табиғатымыздан көрген терең мағынаны көріп, басқа ұрпаққа жеткізуге тырысты. Осылайша, ол бізге «алтын коэффициенттің» мағынасын көрсеткісі келді. Витрувдық адамның бейнесі - шифрланған «алтын қатынас». Ежелгі ғалымдар бізге Жоғары Гармонияның мағынасын осылай жеткізуге тырысады.

Ал Абай жоғарғы гармонияның жүрек, ақыл, қайратты бірдей ұстап, ғылымға жүгіну арқылы жеткізсе, Шәкәрім жоғарыда айтқан «Анық пен танық» өлеңінде адамның бес сезім мүшесінің сигналдық қызметтерін айта отырып, осы бесеуінен мидағы ой хабар алып, жақсы мен жаманды ажырататына тоқтала келе:

Ой сонда неше алуан шимақ салмақ,

Қайтсе жөні келер деп өлшеуге алмақ.

Дәл солай қылайын деп ұнағанда,

Ғаділетті жүрегің бір қозғалмақ, -деп, ақыл мен жүректің

Қызметін белгілі бір тепе-теңдікте ұстаудың маңыздылығын көрсетеді. Ақын:

Бір билік сол жүректен шығарылмақ,
Денеге ол шымырлап әсер қылмақ.
Ойынды дұрыс деме, теріс деме,
Сол арасын анықтап байқа бірақ, - деп тек ақылға жүгінудің
немесе толық жүрекке жүгініп, эмоцияға берілудің де қауіпті екенін
ескертеді.

Қорытынды.

Абай мен Шәкәрім поэзиясында Адам – Алланың махаббатпен жаратқан ең ұлы, ең сүйікті туындысы. Сол себепті бүкіл әлемнің, қауымның, болмыстың темірқазығы – Адам. «...Оның мүмкіндігі мен құдыреті – орасан. Адам өмірдің өлшеуіші, қозғаушы күші, тірлікті дамытушы, қоғамды түзетуші» [1.69-70]. Міне, осы Адамды түсіну мен осы Адамды тану міндетін алға қойып, Адамды – дүниенің биік мұраты деп түсінуі – Абай мен Шәкәрімді Ренессанстық тұлға екенін, ал олардың поэзиясын қазақ Ренессансының басы екенін айғақтайды. С.Қасқабасов айтқандай «Абай ұлтымыздың рухани атасы ғана емес, ол – қазақ халқының рухани жаңғыруының бастауы...».[7.25] Ал Шәкәрім Абайдың шәкірті, Абай ойының жалғасы...

ЛИТЕРАТУРА

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасқабасов С., «Алтын жылға» зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: «Жібек жолы» БҰ, 2010. – 576 б.
2. <https://www.thoughtco.com/renaissance-shakespeares-time-2984986> The Influence of the Renaissance in Shakespeare's Work
3. Anthony Raspa, «Shakespeare the Renaissance. Humanist. Moral Philosophy and His Plays»
4. Шәкәрім «Қажыма, ойым, қажыма». Құрастырушы: Клара Серікбаева. – Алматы: Халықарадық Абай клубы, 2008. – 408 б.
5. <https://zen.yandex.ru/media/popsci/kem-i-dlia-chego-by-l-sozdan-vitruvianskii-chelovek-5cb6ef4203be7000b456d638> «Кем и для чего был создан «Витрувианский человек»»
6. VANGANSTEEN, O. C. L., FONAHN, A., HOPSTOCK, H., Leonardo da Vinci Quadernia d'Anatomia, Christiana, vol. I, P. 27.

7. С. Қасқабасов «Ой-сана». Құрастырушылар: Д.Жақан, А.Машақова, М.Оразбек Суждения: Сұхбаттар, беседы. – Астана: «Арда», 2018. - 296 б.

Статья посвящена анализу признаков Ренессанса в творчестве казахских поэтов Абая и Шакарима. Делая акцент на особенностях Возрождения, автор обращает внимание на его гуманистическую и антропоцентрическую систему ценностей. Цель исследования – показать влияние Ренессанса на казахскую литературу. Труд Леонардо да Винчи «Универсальный человек» - блестящий образец итальянского Возрождения. Идеальный человек, созданный да Винчи, сопоставляется с «полноценным человеком» в творчестве Абая и Шакарима. Способы становления полноценного, здорового, психологически устойчивого человека демонстрируются на примерах героев из произведений Абая и Шакарима. Несомненно, что проблема актуальна в наше время, когда особое внимание уделяется особенностям человеческого поведения, его воли, принципам и путям его становления или развития.

Ключевые слова: ренессанс, равновесие, духовное и материальное богатство, полноценный человек, человеческая душа, витрувианский человек, психология, прославление человека, органы чувств, сердце, разум, энергия.

THE INFLUENCE OF THE RENAISSANCE ON THE WORK OF ABAI AND SHAKARIM

A. Sh. Pangereev, K. K. Utenova

The article is devoted to the analysis of signs of Renaissance in the works of Kazakh poets Abai and Shakarim. Focusing on the peculiarities of the Renaissance, the author draws attention to its humanistic and anthropocentric system of values. The purpose of the study is to show the influence of the Renaissance on Kazakh literature. Leonardo da Vinci's work "The Universal Man" is a brilliant example of the Italian Renaissance. The ideal man created by da Vinci is compared with the "full-fledged man" in the works of Abai and Shakarim. The ways of becoming a full-fledged, healthy, psychologically stable person are demonstrated by the examples of heroes from the works of Abai and Shakarim. Undoubtedly, the problem is relevant in our time, when special attention is paid to the peculiarities of human behavior, its will, principles and ways of its formation or development.

Keywords: renaissance, balance, spiritual and material wealth, full-fledged man, human soul, Vitruvian man, psychology, glorification of man, sense organs, heart, mind, energy.

Мақала адам жанына терең үңілген ақындарымыз – Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы ренессанстың көрініс табуын талдауға арналған. Ренессанстың ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оның гуманистік және антропоцентристік қызметіне көңіл бөлінді. Зерттеудің мақсаты –төл әдебиетіміздегі ренессанстың көрінісін көрсету. Бұл үшін Италияндық Ренессанстың жарқын үлгісі болған Леонардо до Винчидің жасаған «Эмбебап адамын», яғни идеалды адамын Абай, Шәкәрім шығармаларындағы «толыққанды адам» көрінісімен салыстыру, анализ жасау жұмыстары жүргізілді. Толыққанды, дені сау, психологиялық тұрақты адам болудың жолдары Абай, Шәкәрім шығармаларынан алынған мысалдармен дәлелденді. Адамның мінез-құлқының ерекшеліктері, ерік-жігері, олардың белгілі бір қағидалары мен даму жолдарына басты назар аударылып отырған осы заманда, көтеріліп отырған мәселе өзекті болып саналатындығы даусыз.

Кілт сөздер: ренессанс, тепе-теңдік, рухани және материалдық байлық, толыққанды адам, адам жаны, Витрувиандық адам, психология, адамды дәріптеу, сезім мүшелері, жүрек, ақыл, қайрат.

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ЧЕЛНИНСКОГО РЕГИОНА (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ)

Сафин Факиль Миннемхамитович

канд. филол. наук, председатель Набережночелнинского отделения Союза писателей Республики Татарстан, заслуженный работник культуры Республики Татарстан, лауреат Государственной премии Республики Татарстан имени Габдуллы Тукая, Набережные Челны, Россия
fakil.safin@mail.ru

Балаларга рухи тәрбия бирүдә һәр төбәктә нинди дә булса эш тәҗрибәсе бар. Мин сезгә Чаллы шәһәр мәгариф бүлеге каршында 2006 елда оешкан Рухи мирасны өйрәнү фәнни-методик Үзәге алып барган кайбер эшчәнлек үрнәкләрен сөйләргә булдым.

Мәгариф системасында туктаусыз үзгәртеп кору, экспериментлар бара. Аларның белем һәм тәрбия бирүне камилләштерү максатынан эшләнүе бер кешедә дә шик уятмый. Шулай да ил тормышының тамырдан үзгәреш кичергән беренче елларында, мәгариф өлкәсе бары тик белем сыйфатын арттыру белән генә шөгьльләнәргә тиеш дигәнне алга чыгарып, тәрбия, бигрәк тә кеше күңеленә төп таянычы, терәге булган рухи тәрбиягә аз игътибар бирелде. Билгеле, озак еллар уку-белем бирү сферасында эшләгән тәҗрибәле педагоглар бу кимчелеккә каршы башта ук каршы чыга килделәр. Мәсәлән, «Мәйдан» журналында, мәгариф идарәсе белән берлектә «Гыйлем һәм тәрбия» дигән даими бүлек оештырылды. Аның төп максаты – белем бирүне тәрбия процессы белән бергә бәйләп баруның эһәмиятен күрсәтү иде. Журналның беренче санында ук Чаллы шәһәре мәгариф идарәсе башлыгы Р. М. Хәлимов «Безгә белем дә, тәрбия дә кирәк» дигән программ мәкалә белән чыкты. Шәһәр мәгариф идарәсе житәкчелеге, белгечләре шушы позициядә нык торды һәм тормыш аның дөрөсләген раслады инде. Бигрәк тә укучыларның ижади фикерләвен үстерү эһәмиятле иде. Бу юнәлештәге эшчәнлекне тагын да активлаштыра барып, шәһәр Башкарма комитеты житәкчесе урынбасары Р. М. Хәлимовның башлагычы белән һәм турыдан туры аның

житәкчелегендә 2006 елның декабрь аенда Мәгариф идарәсе каршында «Рухи мирасны өйрәнү төбәк фәнни-методик үзәге» оештырылды. Үзәк, хәзерге гади булмаган икътисади вәзгыятьне истә тотып, 14 санлы Балалар-яшүсмерләр үзәге кысаларында эшчәнлек жәелдерде. Чаллы төбәге бай рухи мираска ия. Безнең эштә шушы хәзинә төп нигез, төп терәк, рухландыргыч көч. Без төрле юнәлештә тупланган рухи мирасны барларга керештек һәм аның тирәнлегенә, муллыгына исебез китте. Баштарак кайбер белгечләр «рух» төшенчәсен дин, иман белән бәйләп, үзәк эшчәнлеген тар кысада күрергә тырыштылар. Без бу төшенчәгә кирәк карау кирәклегенә басым ясадык. Күренекле галимнәребез, шул исәптән, Татарстан Фәннәр академиясе галимнәре дә безнең мәсләкнең дәрәсләген таныдылар һәм яклап чыктылар. «Рухи мирас» дигәндә без шушы төбәктә төрле милләтләр тарафыннан тудырылган барлык рухи-мәдәни комплексны күз алдында тотабыз. Төбәктә берсеннән берсе талантла язучылар, рәссамнар, композиторлар, театр артистлары, башкаручылар, педагоглар, галимнәр яшәгән һәм иҗат иткән. Аларны санап чыгу өчен генә дә шактый вакыт кирәк булыр иде. Ә менә шушы бай хәзинәне бер үзәккә туплап, хәзерге чор таләпләре югарылыгында фәнни-методик яктан өйрәнү, аны белем һәм тәрбия бирү учреждениеләренә тәкъдим итү, шушы нигездә үсеп килүче яшь талантларны тәрбияләү икенче планга калган иде. Дәрәсен әйткәндә, бу өлгергән мәсьәлә иде. Шәһәр житәкчеләре, булган рухи байлыкны мәгариф юнәлешендә дәрәс һәм актив файдалану кирәклегенә хакында еш искәртеп, бу эшне башлап жиберүне тизләтүне таләп итә килделәр. Ниһаять боз кузгалды, инде беренче адымнардан ук әлегә юнәлешнең зур перспективасы булуы ачыкланды. Татарстан югары уку йортларында белем бирүче күренекле галимнәр, Татарстан Дәүләт Советының мәгариф, фән, мәдәният һәм милли мәсьәләләр комитеты, Татарстан фәннәр академиясе, Татарстан Министрлар Кабинетының Татарстан халыкларының мәдәниәтен һәм телләрен үстерү бүлегенә, иҗат берлекләре, ижтимагый оешмалар, матбугат чаралары белән тыгыз хезмәттәшлек иттек.

Шуның нәтижәсе буларак күренекле шагыйрь Кадыр Сибгатуллин, Николай Алешков, Хәниф Хәснүллин, Абдулла Алиш иҗатлары буенча республика, төбәк конференцияләре үткәрелде. Анда Мәскәү, Казан һәм башка төбәкләрдән зур галимнәр әдипләр катнашты. Конференция

материалларын туплап, аерым җыентыклар дөнья күрде. Шулай ук танылган шагыйрьләр Хәниф Хөснуллин, Мөхәммәт Шәйхинең архивы белән эшләп, Татарстан китап нәшриятында аерым җыентыклары басылып чыкты. Китапларны чыгаруда Разил Вәлиевнең булышлыгын әйтеп үтәргә кирәк. Укучыларга профессия сайлауда булышунуны күздә тотып, «Яшь журналистлар» берләшмәсе эшләде (житәкчеләре – Л. П. Лундовских, Л. Р. Хөсниева). Мәктәп газеталарының бәйгеләре, аларның күргәзмәре оештырылды. Мәсәлән, шәһәркүләм үткәрелгән соңгы күргәзмәдә кырыктан артык мәктәп газетасы витринага куелган иде.

Республикада инде дистә еллар дәвамында «Иделем акчарлагы» бәйгесе оештырыла. Үзәк каршында эшләп килүче Кадыр Сибгатуллин исемендәге остаханәдә (житәкчесе Ф.М. Сафин), «Сәйлән» әдәби берләшмәсендә (житәкчесе Р.Х. Мөхиярова) йөрүче укучыларның иҗат җимешләрен әлеге бәйгегә тәкъдим иттек һәм сайлап алу турын уңышлы үткән алты бала Казанга, яшь язучылар семинарында булып кайттылар. Булат Садретдинов, Ленар Закиров, Гөлназ Яппарова, Резеда Әхмәтвәли, Гүзәлия Сафина, Гүзәл Мәхмүтова, Лилия Минханова, Алисә Хажиева, Диләрә Шәрипова, Назлыгөл Насыйрова кебек яшь шагыйрь, прозаикларның каләмнәре чарланганнан чарлана бара, алар иҗади осталыкның серләренә тырышып өйрәнәләр, республика, шәһәр мәتبугатында аларның язмалары еш басыла, үзләре дә яңа идеяләр белән янып йөреләр.

Үзәк каршында балалар телестудиясе дә эшләде. Шәһәрбезнең күренекле журналистлары Илсәя Вәлиуллина «Сабак» тапшыруларында балаларга әдәп, эхлак тәрбиясе бирү белән беррәттән, телевидениедә эшләү серләренә өйрәтсә, яшь иҗатчыларны Римма Әхмәтова күренекле шәхесләребез хакында телефильмнар эшләүгә тарта. Шушы кыска гына чор эчендә Кадыр Сибгатуллин, Хәниф Хөснуллин, Ирек Диндаров, Нәҗип Мәдияров, Шамил Шәйдуллин, Газиз Кашапов һәм башка бик күп иҗат шәхесләре хакында тапшырулар эшләнә. Укучылар фотожурналистика, фоторәссамлык профессиясенә өйрәнергә теләк белдерделәр. Танылган фотожурналист Николай Туганов мондый укучыларга осталык дәресләре бирә башлады. Татарстанның атказанган артисты Гөлфия Фәйзрахманова җитәкләгән «Әдәби театр» сәхнәләштергән композицияләр күпләрне сокландыра. Педагоглар

Р. И. Ибәтуллина, Р. М. Шәрәпова, А. К. Мөбәрәкшина, З. М. Валькаева нәтижәле эшлиләр. «Скоморошина» балар фольклоры ансамбле житәкчесе М. Д. Бачуркина, педагог А. В. Бачуркин, «Китап графикасы» түгәрәге житәкчесе педагог М. Г. Серебрякова унай күрсәткечләргә ирештеләр.

Ел саен Үзәкнең эш программасы төзелеп килә һәм ул шәһәр Башкарма комитеты тарафыннан үткәрелгән бәйгедә грант алуға иреште.

Үзәктә эшләү дәверендә шундый фикергә килдем: һәр төбәктә рухи мирасны өйрәнү Үзәкләре оештырылсын иде. Тәҗрибә күрсәткәнчә, бу юнәлештә шактый уңышлы эш алып барырга була. Икенчесе – укучы балалар арасында әдәби иҗатка тартылучылар күп, әмма татар теленә караш үзгәргән елларда күп мәктәпләрдә эшләп килгән әдәби түгәрәкләр таралды. Чаллы шәһәрәндә, мәсәлән, бүгенге көндә 41 нче урта мәктәптә генә әдәби-иҗат түгәрәге эшли (житәкчесе Г. Вәгыйзова) Республикада чыгып килүче балалар матбугатын күзәтеп баручылар әлеге түгәрәк эгъзаларының шигырь-хикәяләрен укый торганнардыр дип уйлыйм. Тагын бер тәкъдимем – озакка сузмыйча әдәби түгәрәкләрне һәр мәктәптә торгызып, республика күләмендә бәйге оештыру. Моны Мәгариф һәм фән министрлыгы, Татарстан Язучылар берлеге белән оештыру унай нәтижә бирер иде. Шулай ук һәр мәктәп, авыл, шәһәр китапханәләренә шул төбәктә туып-үскән танылган әдәбият, фән, сәнгать эшлеклеләренә исемән бирү, аларның музейларын оештыру. Болар барысы да хәзерге рухиятнең үсешенә, тәрбия эшендә зур ярдәм итәр иде.

В статье рассматривается опыт работы Набережночелнинского научно-методического центра по изучению духовного наследия региона. Автор поднимает проблему взаимосвязи качества российского образования и духовно-нравственного воспитания личности. Акцентируется внимание на значимости национальных традиций и культурных ценностей, которые являются источником духовного воспитания подрастающего поколения, а также основополагающими в организации деятельности центра. Делается вывод, что подобные центры должны быть организованы в каждом регионе.

Ключевые слова: духовное наследие, культура, воспитание, научно-методический центр, региональный компонент, Набережные Челны.

SPIRITUAL HERITAGE OF THE CHELNY REGION (FROM WORK EXPERIENCE)

F. M. Safin

The article discusses the experience of the Naberezhnye Chelny scientific and methodological center for the study of the spiritual heritage of the region. The author raises the problem of the relationship between the quality of Russian education and the spiritual and moral education of the individual. Attention is focused on the importance of national traditions and cultural values, which are the source of spiritual education of the younger generation, as well as fundamental in organizing the activities of the center. It is concluded that such centers should be organized in each region.

Keywords: spiritual heritage, culture, education, scientific and methodological center, regional component, Naberezhnye Chelny.

ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ СЮЖЕТА И КОМПОЗИЦИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. ЕСЕМУРАТОВОЙ

Турымбетов Байрамбай Конысбаевич

старший преподаватель кафедры методики преподавания языков
Регионального центра переподготовки и повышения квалификации
работников народного образования Республики Каракалпакстан, Нукус,
Каракалпакстан, Узбекистан
bayramkr@mail.ru

*Мужчины уже сказали в литературе всё, что можно,
нам интересно услышать мнение женщин.*

О. Дарк.

Хэр қандай көркем шығарманың көркемлик қуны хақында гәп болғанда оның композициялық жақтан қалай қурылғанлығы дыққатқа алынады. Композиция бойынша әйемги грек ойшылларынан тартып, усы күнге шекем әдебиятшылар тәрәпинен түрли көз-қараслар болып, ол хақындағы өзлериниң пикирлери менен илимий жуўмақларын берди.

Б.Есин композицияның еки ўазыйпасын: бириншиден, пүтинлик элементлерин «ушлап турыў», өз алдына бөлимлерден пүтинликти жасаў, екиншиден, шығарма қахарманларының өзара байланысы хәм жайласыўы арқалы қандай да көркем мәнини аңлатады деп атап көрсетеди [1, с. 84]. Тамарченко редакторлығындағы сабақлықта болса, композицияны тар түсиникте қарамай, керисинше кең түсиникте қараў керек делинеди. [2, с. 209].

В.Е.Хализев «Композициялық усыллар автор ушын зәрүр болған акцентлерди тәртипке салыўға хызмет етеди хәм белгили тәризде оқыўшыға қайта жаратылған объективлик хәм аўызеки «дене»ни мақсетли рәўиште береди», – деп композицияның шығармадағы ролини кеңи түсиндиреди [5, с. 209].

Көркем шығарманың композициясы улыўма белгиленген нызамлықлар тийкарында қурылса да, хәрқандай жанрдың өзине тән

өзгешелигинен келип шығатуғын өз алдына талап хәм қағыйдалары да болады. Себеби, романда да, повестыте де, гүрринде де композиция ўақыяларды, сюжетти шығарманың тийкарғы идеясынан ибарат орай этирапына ықшам хәм муўапық бириктириў принципи тийкарында курылыўы керек. Сол себебли, хәр қандай шығарманың өзиншелиги оның композициясының да жақсы курылғанлығы, артықша баянлаўлардан аўлак болыўын көрсетеди.

Реалистлик шығарманың сюжетиниң тийкары турмыслық ўақыялар екенлиги белгили. Өмирде сюжетке тийкар болатуғын ўақыялар жүдә көп. Бирақ, қәлеген ўақыя шығарма сюжетине алып кириле бермейди. Сюжет таңлаўда жазыўшылар хәр қыйлы жол тутады. Биреўлери басынан кеширгенлери, өзиниң өмиринде болғанлары ямаса биреўлердиң айтып бергенлери тийкарында шығармалар дөретеди. Ал, басқа бир топардағы жазыўшылар өзлериниң жеке дүньясынан сыртта болған, өзиниң турмысына байланыслы болмаған сюжетли шығармалар жазады. Бирақ, биз жазыўшыларды усундай бөлек-бөлек топарларға бөлип таслаўдан аўлақпыз. Шынында, жазыўшының дөретиўшилиги өзиниң көрген-билгенлери, өз гүўасы болған, басынан өткергенлери, этирапында жүз берип атырған ўақыялар тәсири нәтийжесинде раўжланып барады. «Турмыс ҳақыйқатын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўдың әхмийетли нызамлықларының бири сюжет жаратыў шеберлиги» дейди Д.Тураев [3, с. 7].

Өзбекстанға мийнети сиңген мәденият ғайреткери, Қарақалпақстан Халық жазыўшысы Г.Есемуратованың прозасы басқа жазыўшылар шығармалары менен қатар қойылып үйрениўге арзыйтуғын шығармалардан есапланады. Оның шығармаларын оқып отырып, қарақалпақ халқының турмыс шәраятын, басып өткен дәўирлерин, басқышпа-басқыш үйренип шыққан илимпаз жазыўшыға уқсатамыз. Әсиресе, Г.Есемуратова повестлериниң сюжети, оның қахарманларының тәғдири қарақалпақ халқының өткен ХХ әсирдеги бир әсирлик тарийхы десек болады. Оның «Қарақалпақ қызларының кестеге түскен романлары» дүркининде өткен әсирдиң 30-жылларына шекемги қарақалпақ халқының турмысына байланыслы түрли ўақыялар, үрп-әдет дәстүрлери, қызларының өз муҳаббатына ерисиў жолындағы умтылыслары түрли бояўлар жәрдеминде кестеге түскен нағыслары арқалы сәўлеленеди. Усы

дүркінге киретуғын «Кемпир апамның романы», «Бийбайшаның кестеси», «Райхангүлдің кестеси» атлы шығармалары сюжетінде қарақалпақ қызларының тис жарып айта алмаған ишки сырларын, дебдиүлерин, иске аспаған арзыұ-әрманларын ғайры нағыслар менен кестеге түсирген «дөретпесин» көркем сөз арқалы сөйлетеди. Жазыұшы бул арқалы қарақалпақ қызларына тән нәзикликти, ийбеликти, ишки сезимлерин сыртқа шығармай сыр сақлаұ сыяқлы қәсийетлерин көрсетиұ арқалы қызлардың мухаббатына садықлығы, сүйген ярына опадарлығы мәселеси миллий рухта сәүлелендирилген. Екиншиден, жоқарыда айтып өткенимиздей бул шығармаларды оқыұ арқалы қарақалпақ халқының өтмишинен бир қанша мағлыұматларды алыұға болатуғын турмыслық ўақыяларды сөз етеди.

«Қарақалпақ қызларының кестеге түскен романлары» атлы шығармасының сюжети өткен әсирдің 30-жылларына шекемги қарақалпақ қызларының турмысынан алынған шығарма десек, «Мында бир кеширим» повести 30-40-жыллардағы тек қарақалпақ халқы ғана емес, пүткил Орайлық Азия халықларының басына түскен аўыр мүсийбетлер, өмиринде умытылмас дақ болып қалған репрессия дәўириниң намакул ислерине қарсы қарата жазылған дәслепки шығармалардың бири болды. Ал, 40-жыллардағы урыс дәўириндеги қарақалпақ аўылларындағы турмыслық ўақыялар «Дүўдендеги дәптер», «Жийрен» повестьлериниң тийкарғы сюжетин курайды. «Гөнерген сүренлер», «Ким тыңлайды муңымды» повестьлеринде 70-80-жылларда хүким сүрген қатаң режим дәўириндеги бийбастақлық еткен базы адамлардың характери жаратып бериледи. Бундай етип қарақалпақ халқының бир әсирлик турмысынан алып шығармалар дөретиұи Г.Есемуратова шығармаларының өзиншелик белгилериниң биринен есапланады. Себеби, «хәр қандай сюжеттиң тийкары турмыс, лекин ол бәрхама көркем характер менен мүнәсибетте анық көринеди, тулғасы геўделенеди» [4, с. 129-130].

Жазыұшы Г.Есемуратованың сюжет хәм композиция курыұдағы шеберлиги оның бир қанша шығармаларында көринеди. «Гөнерген сүренлер» повестинде ўақыялар автордың өз атынан хәм қахарманы Сәнаўардың атынан аралас формада сүўретлеұ усылы қолланылған. Жазыұшының бул шығармасының композициясында да қахарманның болып өткен ўақыяларды айтып бериўлери, ойлары менен елеслери

көбирек қолланылып, онда автордың ойлары, қахарманларға, болып атырған ұақыяларға көз-қарасы анық көринип, максети менен позициясы белгили болып турады. Повестьте шығарма қахарманы Сәнаұар менен айтып бериўлери менен авторлық баянлаўлар тийкарында Сәнаұардың басынан өткерген аянышлы хәм қайғылы тәғдири китап оқыўшысы көз алдына жайып тасланады.

Хәммеизге белгили композиция көркем шығарманың тәсир күшин арттыратуғын, эмоционаллығын күшейттиретуғын, турмыстағы ең характерли ұақыя хәм хәдийселерди таңлап алыўға жәрдем бередиди. Жазыўшы ұақыяны сүүретлеў хәм характерди ашыўда композициялық бирликти сақлай алмаса шығарманың көркемлик қунына зыян келеди. Соның ушын да көркем шығармадағы барлық элементлер бир-биринен ажыратып болмайтуғын, қандай да бир ұақыя яки хәдийселерди алып таслаўға ямаса қосыўға болмайтуғын дәрежеде қурылыўы керек.

Повесть ұақыялары биресе Сәнаұардың кеширмелерин, басынан өткергенлерин айтып бериўи, биресе, автордың ұақыяларға тиккелей қатнасы бардай гейде биринши беттен, биресе үшінши беттен турып баянлаўлары шығармада характердиң ашылыўына, оқыўшыларды шийеленискен ұақыялар дизбегине алып кириўинде үлкен орын ийелеген.

Шығарма повестьтиң шешими, яғный Сәнаұардың туўған баласын буўып өлтирип, аўыр халатта емлеўханаға түскен ұақтынан басланады. Лирикалық қахарман көрпениң астына кирип сұлги менен өзин-өзи буўындырып өлтирмекши болған жас қыздың аўхалына қызығып, оны әсте-ақырын сөзге тартады. Сәнаұар дәслеп өзин алып қашпақшы болса да кейин өзине ғамхоршы көрип басына өткергенлерин айтып бере баслайды. Усылайынша шығармаға болып өткен ұақыяларға себепши болған Жумахан киритиледи. Ол ишкени алдында, ишпегени артында, кимсең «министрдиң хаялы» ат көтерген хаял. Сәнаұарды өзим оқытып тәрбиялайман деп ата-анасынан сорап алып келип оқыўға киргизеди. Оқыў бәне менен, қызды үй жумысларына жумсайды. «Жумахан болса күнде той, күнде қыдырыспадан қолы тиймейди, Не керек болса бир қоныраў жалынсын, 10 минутта тайын болады... Ал бул үйге келетуғын адамлардың түри де, кийимлери де өз алдына, олардың сөзлерине қарағанда республикадағы барлық жумысты «өзлери питкерип» кемис-қутықларын өзлери питейтуғын адамлар [5, с. 67]». Усы үйге көп келетуғынлардың

бири құндыз малақайлы жигит (шығармада усылай аталады-Б.Т.) жийи-жийи саўға сәлемлер менен Жумаханның кеўлин алып кетип жүрип Санаўарды көзиниң астына алып қояды.

Жумахан болса дүнья-малға күтә өш. Пул десе жанынан кешиўге тайын. Оның Санаўарды құндыз малақайлыға жығып бериўде де көзине атак-абырой менен мал-дүнья көринеди. Ол Санаўардың Султан деген жигит пенен сөйлесип жүргенин сезип, оның ким екенлигин:

«Санаўар, сениң жақсы көретуғын жигитиң бар екен. Өзиң айтпасаң да бизиң қызлар айтып жүр. Өйтип дүзде ушырасып жүргенше үйге әкелип таныстыр. Усыннан бир бәле болып қалса, та-анаң меннен көрер»-деп қайыркы болған болып ақ көкирек қызды алдастырып сорап билип алады.

Жумахан «дәслеп мениң алдымнан өтсин» деген сөзине бола қызды сорап келген Султанның муғалим әкесин өзине тең көрмей менсинбейди. Оларды қашыртыў ушын қалыңына көп муғдарда пул талап етеди.

Айттырып келиў ўақыясынан кейин құндыз малақайлы жигиттиң келиўи жийилейди. Жумахан күнлердиң биринде Санаўарды үйде жалғыз қалдырып балалары менен қонаққа кетеди. Усы күни есиктиң алдында құндыз малақайлы пайда болады. Ол хаялы, бала-шағасы болғаны ушын Санаўарды өзиники етиўдиң тек усындай жалғыз қалған ўақтында өзиниң иплас мақсетине ерисиў жолын таңлайды.

«Бир ўақытта есик қағылды.

-Кимсең? - деп сорадым.

-Мен, жеңгей бир тапсырма берип еди, соны питкерип киятырман,- деген құндыз малақайлы жигиттиң даўысын таныдым.

-Өзлери үйде жоқ, ертең келерсең ямаса соңырақ кел, кеште өзлери келеди, – деп есикти ашқым келмеді.

-Ертеңге қалдыратуғын жұмыс емес, сен-ақ алып қала бер, қайтып әкетиўге болмайды, мени келди дерсең,-деп сөзин жумсартқан соң, аңқ етип есикти аша салдым [5, с. 78]».

Санаўардың аңгөдеклиги себеп «ертеңге қалдырыўға болмайтуғын», яғный бүгиннен басқа имканияты болмайтуғын жұмысын Жумаханның «тапсырмасы» арқалы әмелге асырады. Жазыўшы адамзаттың бундай ўақыяны айтып бериўине сөз табыўы қыйын болған ең нәзик, бірақ қопал көринетуғын ўақыяларды «ертеңге қалдырып болмайтуғын Жумаханның тапсырмасы» деталы арқалы үлкен шеберлик пенен сүўретлейди.

Жумахан Санаұардың бундай аянышлы аўхалына басы да айланбайды. Қайтама:

«-Ондай-мундай болатуғын, қыз дегениң - «писи ас», оны аўлақта көрген қайсы жигит қызбайды? Не болыпты, ол жаман жигит емес»,-деп кундыз малақайлыны жан-тәни менен жақлап кетеди. «Хаў апажан-аў, бундай сумырайлардан мениң өшимди алып бермейсиз бе?» деп жәрдем күткен апасының:

«-Бизлер де жас болғанбаз. Сениң аўхалың барлық нашардың басында бар нәрсе. Мени көрип отырсаң, кимнен кеммен?»-дегенинен кейин бул ўақыялардың баслаўшысы Жумахан екенлигин түсинеди.

Жумаханнан жәрдем ала алмаған Санаұар оларға қарсы жалғыздан-жалғыз гүреске түседі. Бирақ не ислеў кереклигин, кимге барыпа арзын айтарын, кимге шағыныўын билмейді. Анасына да айта алмай иши түтинге толады. Тек болғаны үйден бас алып кетип жол бойындағы ескирип, тозыў жеткен, сәл қаттырақ самал болса қулап түсиўге келип турған гөнерген сүренлерден, сүрдеў болған ана жерден мәдет сорайды. Бул арада Султан да «басқа бир қызға зорлық қылған» деген жала менен оқыўдан қуўылады. Әкеси Мийирбек болса баласының бул «қылмысы» ушын райком секретарынан қорлықлы сөзлер еситип тик басы төмен ийиледи.

Шығарма соңында жазыўшы суд залындағы Санаұардың аўхалына ашынып пүткіл жәмийетшиликтиң дыққатын оған тартады. Не ушын енди болған ўақыя ушын қаршадай жас Санаұар жуўап бериўи керек. Санаұардың усы аўхалға түсиўине себепши болған Жумахан, кундыз малақайлы совхоз директоры қайда? – деп китап оқыўшыларына сораў таслайды хәм шығарма ушын хәр ким хұжданы менен өзи қандай шешим қабыл етиў кереклигин китап оқыўшысының алдына қояды.

Жуўмақлап айтқанда, повестьте ўақыя хәм хәдийселер, персонажлар, көркемлеў қураллары, детальлық сүўретлеўлер жазыўшының идеялық мақсетине хызмет қылған халда жайластырылған. Бул шығармада да хәр бир деталь, хәр бири эпизод бир-бири менен байланыслы халда автордың позициясын анық көрсетип турады. Булар жазыўшының композиция қурыўдағы жетискенлиги менен шеберлигинен дерек береді.

ЛИТЕРАТУРА ӘДЕБИЯТЛАР

1. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.
2. Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы: Учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – Т. 1 – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 512 с.
3. Тураев Д. Хаёт ва сюжет. Т. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1984.
4. Умуров Х. Адабиёт назарияси: (Дарслик). – Т.: «Шарқ, 2002. – 256 б.
5. Хализев В. Е. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 2004.-405 с.
6. Есемуратова Г. Гөнерген сүренлер. Шығармалары I том. Н.; 1995.

В данной статье автор высказывает свою точку зрения на вопросы построения сюжета и композиции произведений Г. Есемуратовой. В основе сюжета её произведений лежат самые трагичные события в жизни народа, правда жизни, правда целой эпохи. На примере повести «Гонерген Суренлер» («Устаревшие лозунги») автор статьи анализирует сюжет и композицию произведений Г. Есемуратовой. Выявляются писательский стиль повествования, её отношение к происходящему, психологические переживания героя, мастерство автора в раскрытии событийной линии сюжета.

Ключевые слова: сюжет, композиция, композиционные приемы, цикл, правда жизни, художественная правда, авторское повествование, деталь.

ISSUES OF CONSTRUCTION OF THE PLOT AND COMPOSITION OF G. YESEMURATOVA'S WORKS

B. K. Turymbetov

In this article, the author shares his point of view on the issues of constructing the plot and composition of the works of G. Yesemuratova. The plot of her works is based on the most tragic events in the life of the people: the truth of life, the truth of an entire era. On the example of the story "Gonergen Surenlr" ("Obsolete slogans"), the author of the article analyzes the issues of the plot and composition of the works of G. Yesemuratova. The writer's style of narration, her attitude to what is happening, the psychological experiences of the hero, the author's skill in revealing the event line of the plot are revealed.

Keywords: plot, composition, compositional techniques, cycle, truth of life, artistic truth, author's narration, detail.

ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ПУБЛИЦИСТИКИ ИСМАИЛА ГАСПРИНСКОГО

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫНЪ ЭСАС МЕВЗУЛАРЫ

Шукурджиева Зельфира Шевкетовна

старший преподаватель кафедры крымскотатарской литературы и журналистики Крымского инженерно-педагогического университета им. Февзи Якубова, Симферополь, Россия
zelfiram@rambler.ru

Озь деврининъ мешур шахсы – Исмаил Гаспринскийнинъ ады – о девирде юзь берген денъишмелер байрагына, тюркчилик тикленюв ве эски талиматлардан, къалымтылардан вазгечюв темсилине чевирильди. Малюм ки, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында о, тасиль саасында энъ белли ислятчылардан бири эди.

И. Гаспринский озюнинъ бутюн аятыны къырымтатарларнынъ анъаневий маневиятыны ве илери Авропа медениетининъ къазанчлары, енъишлеринен чемберсач багъланмасына багъышлады. Шу себептен Русие империясында бутюн мусульман халкълары арасында, эм де Якъын ве Орта Шаркъта итибар къазангъан, озь халкъынынъ медениетине, тилине, динине садыкъ къаларакъ, бунынънен бирликте Русие медениети ве Авропа байлыгыны менимсемеге ынтылгъан.

Умумен алгъанда, И. Гаспринскийнинъ иджадий мирасы онларнен эдебий ве юзлернен публицистик эсерлерден ибареттир. Лякин омюр бою кучь-къудретини эсасен девирий неширлер дердж этильмесине ве, биринджиден, «Терджиман» газетасы чыкъарылмасына сарф эткен, яни бу месулиетли ишке айрыджа эмиет берген. Мында бир меселени хатырлатмакъ керек ки, чокъ йыллар девамында бу газета къырымтатарларнынъ екяне нешири олып, о да Багъчасарайда чыкъарылгъан, И. Гаспринский тарафындан атта муаррирлик япылгъан ве басып чыкъарылгъан, шу себептен онынъ маарифчилик саасында ойнагъан

ролю Къырымдан тыш узакъ девлетлерде – Алтайдан Ирангъа, Бухарадан Истанбулгъа, Мысырдан Индистангъа къадар даркъалгъан. Хаберлер еткизген нешир оларакъ, «Терджиман» газетасы мусульман дюнъясыны айдынлатмагъа тырышты, амма И. Гаспринскийнинъ белли инсан олгъанына базанып, бу нешир бутюн дюнъя боюнджа Шаркъ, Гъарп, Авропа, АКЪШ, Чин, Японияда биле итибар къазангъан [2, с. 38].

И. Гаспринскийнинъ шахсыны огренмек ичюн баягъы ильмий эсерлер багъышланды. Бу эсерлернинъ чокъларында мутефиккирнинъ фаалиети, ислятчы оджа, яызджы, нашир оларакъ косътерильген. Лякин онынъ публицистик асабалыгъыны алгъанда, публицистик эсерлери, буларгъа эасаланып гъаевий мевзу боюнджа, композицион тарафыны талиль этювде ве башкъа публицистик хусусиетлерини козьде тутып, И. Гаспринскийге керекли дереджеде дикъкъат айырылмагъан. Мезкюр ишимизнинъ ильмий янъылыгъы да бу, энъ эвеля, мутефиккирнинъ айрыджа публицистикасына даир меселелер бакъылмасындадыр. Бундан да гъайры, бу ильмий макъаладе буюк колемли «Русие мусульманлыгъы. Мусульманнынъ фикирлери, къайдлары, козетювлери» (1881) ве «Рус-шаркъий анълашмалар. Фикирлер, къайдлар ве тилеклер» (1896) киби эки эсернинъ бугуньки кунде акътуалликлери нокътай-назарындан ве шунунъ киби де оларда мусульман ве христиан векиллери арасында уйгъун мунасебетлер инкишафы суаллерине джеваплар къыдырув контекстинде талиль этильмеси арекет этиле.

И. Гаспринскийнинъ публицистик мирасыны даа зияде огренмек лязим, чюнки онынъ бильгиси, теджрибеси бугуньки кунге де аиттир. Мутефиккирнинъ сиясий публицистик эсерлери айны бугунъ даа зияде эмиетли ве актуаль, деп саймакъ мумкюн, чюнки оларда мусульман ве христиан медениетлери векиллерининъ бераберликте яшамалары акъкъында меселелер керекли дереджеде тафсилатлы бакъыла [3, с.24].

Башкъа мутефиккирлерден айырылып тургъан, озюнден сонъ зенгин мирас къалдыргъан И. Гаспринскийнинъ дюнъя микъясында ферасетли, темсилий шахс оларакъ тек къырымтатар халкъынынъ дегиль де, бутюн тюрк алемининъ мутефиккири, мешур инсан оларакъ таныла.

И. Гаспринскийнинъ публицистикасы, хусусан чокъ ве чешит медениетли Къырым ичюн актуаль олгъан инсанларара мунасебетлер,

миллетлерара багълар киби, муим ве назик саагъа ярыкъ сачмагъа имкян бере.

Бугунде-бугунь дюньяда буюк деньишмелер олып кечкен девирде, девлетлернинь сынъырлары гъайрыдан бакъылгъан, тарихнынь кетишатында чокъ шейлер деньишеяткъан бир заманда, И. Гаспринскийнинь эсерлерини янъыдан окъумакъ, онынь фикирлерини гъайрыдан огренмек, талиль этмек заруриети пейда ола. Дикъкъатлы окъуйыджы оларда бир чокъ земаневий суаллерге джевап тапып, бельки де, этрафымызда мевджут вазиетке башкъаджа къыймет кесе биле.

Шуны къайд эмели ки, И. Гаспринскийнинь асабалыгъында эсас ерни онынь публицистик эсерлери ала. Онынь хаберлер, макъалелер, эссе ве даа бир сыра публицистик эсерлери чокъ йыллыр девамында «Терджиман» газетасында басылгъан. Бу дердж этильген эсерлерде чешит тюрлю джемаат муаммалары айдынлатылгъан, чюнки И. Гаспринский озь эдебий ишлеринде бу муаммаларгъа дефаларджа мураджаат эткен. Муэллиф халкъта олгъан муаммаларгъа озь нокътаий-назарындан янашкъан, чюнки миллет такъдири оны ич бир вакъыт лякъайд къалдырмагъан.

И. Гаспринский озь макъалелеринен джемаатчылыкъны оларны музакере этмеге давет эткен. Месея, мутеффикирнинь публицистикасында эсас мевзу къырымтатарлар озь Ватаныны терк этмеси, яни ташлап чыкъып дигер девлетлерге кочюви, муаджирлик меселеси тура эди. Бу мевзугъа багъышланып «Терджиман»да И. Гаспринский муэллифлигинде бир макъале дегиль, бир сыра макъалелер эм де шу девирнинь халкъ ичюн джан куйдюрген къырымтатар зиялыларынынь эсерлери басылгъан. «Йыкъылмакъ къолай, турмакъ зор, терк этип кетмек къолай, къайтып кельмек зор», деп язгъан И. Гаспринский макъалелерининь биринде, эм де ватандашларына Къырымдан кетмеге, озь топракъларыны терк этмеге чагъыргъан [7, с. 76].

О мунтазам суретте къырымтатарларнынь иджретини телюкели бир вазиет деп сая, бу джержян миллет такъдирине менфий тесир этеджегини кунь эвеля билип, тек халкъ ичюн дегиль де, атта улькенинь бошاپ къаладжагъыны къайгъыргъан. Бутюн шейни козь огюне алып, И. Гаспринский бу кочь меселесине эалини акъыл-идракнен къатиен

янашамагъа, эм де ич бир тюрюлю вазиятке бакъмайып, Къырымны ташлап кетмеге чагъырды. Къырымда бильген шейлеримизни илериде бильмеген шейге денъиштирмек – бу акъылсызлыкътыр, биз буны эр вакъыт айтып кельдик, эм де илериде де айтаджакъмыз, деп язды И. Гаспринский 1902 сенеси октябрь 21-де «Терджиман» газетасында чыкъкъан «Кене эмиграция акъкъында» макъалесинде [7, с. 77].

Шимдики заманнен тенъештирип бакъкъанда къайд этмели ки, айны шу мевзу Къырымда юзь берген сиясий денъишмелернен багълы оларакъ, бугунки кунлерде биле эвелькиси киби муимдир. Земаневий къырымтатар матбуатында къырымтатар зиялыларымыз да халкъкъа тарихий Ватанымыз Къырымны терк этмейик деген мураджаатларнен чыкъышта булуналар. Коръгенимиз киби, И. Гаспринскийнинь бутюн омюр озь халкъына адалетнен, севги-уръметнен, ишанчнен хызмет этти, бу онынь фаалиетинде кучлю сильтем олып кельди. Бундан да гъайры, о миллетинен берабер бутюн къаарь-къасеветини болушти, озюни халкътан айырмады, бутюн агъырлыкъларгъа даянды, омюр къарсанбаларына чыдады.

«Мен халкъымнынь тарихий ве медений «ачлыгъынен» озюм де баягъы ипрандым, онынь асыларнен чекишювлери, ашшалангъанларыны корип, къасевет ичинде яшадым, мен тек халкъны тюшюнем, башкъа меселени тюшюнге чарем ёкъ. Бир тамчы мерекеп макъале язмакъ ичюн сарф этмез эдим, эгер илериде меним Ватанымын парлак келеджеги олмаса, анда яшагъан мусульманлыкънынь омюри яхшы оладжагъына эминим, шубеленген такъдирде исе, бу сатырлар догъмаз эди», деп яза И. Гаспринский «Русие мусульманлыгъы» макъалесинде [10, с. 63].

Бу мевзугъа аит мутеффикир даа бир келимени кетире («Терджиман» газетасынынь 1905 сенеси 39-нджи санында басылгъан): «Халкъ – бу джанлы бир вуджут, о хамыр дегиль, онен незакетли мунасебетте булунмакъ керекмиз, эгер озь халкъынъызгъа эйилик япмакъ истесенъиз, эфендилер, япа биледжек, къолунъдан келеджек иштен башламакъ керек» [5, с. 42].

«Терджиман»да басылгъан макъалелерде И. Гаспринский девлетте олгъан ичтимаий-сиясий вазиятни, чет эльде юзь берген адиселерни талиль этип, шу девирде тек озю яшагъан ерде дегиль де, бутюн дюньяда олып кечкен вакъиаларгъа къыймет кескен. Бойледже, онынь сиясий

публицистикасы энъ эсас ве энъ муим озеклери сайыла, И. Гаспринскийнинъ иджадий мирасында гъает дикъкъаткъа ляйыкъ, меракълы олып, о яшагъан девирде буюктен-буюк бир къатламны тешкиль эте.

«Русие мусульманлыгъы. Мусульманнынъ фикирлери, къайдлары, козетювлери» ве «Рус-шаркъий анълашмалар. Фикирлер, къайдлар ве тилеклер» макъалелери 1881 ве 1896 сенелери айырыджа китапчыкълар олып басылды. Олар буюкче ве агъырджа шекильде олып ве мундеридже джеэтинден И. Гаспринскийнинъ публицистик ишлери арасында зиядедже салмакълы ве меракълы сайыла. Бу макъалелерде муэллифнинъ сиясий дюньябакъышы толусынен ве тафсилятлыджа айдынлатылгъан, бунъа къошма оларакъ, онынъ дюнья къурулышына нокътайи-назары, илериде япкъан ве узакъ четэль девлетлери арасында мунасебетлернинъ инкишафы, эм де толерант къомшу яшагъан халкъларнынъ озъара мунасебетлерининъ къанун-къаиделери ачыкъ берильген [8, с. 59].

Шуны да къайд этмели ки, И. Гаспринский этрафта олып кечкен вакъиаларны анълап, эм де мусульман ве христиан дюньясы халкъларынынъ тарихий ян-янаша омюр кечиргенини козь огюне алып, оларнынъ эр вакъыт тынчлыкъ муитинде муаббет яшайыш ёлларыны къыдырмакъ кереклигини бильдире. Бойле тынч, сербест муитте яшамагъа эки тарафны да чагъара. Эльбетте, мешур мутеффикирнинъ гъает терен фикирлери тек XIX асырнынъ экинджи ярысында ве XX асырнынъ башында актуаль дегиль, бу фикирлер онынъ омюри ве фаалиетинде, бугунъ де мусульман ве христианлар арасында толерантлыкъ меселелери музаккере этильген джерянда озъ актуаллигини джоймагъан, динлерара мунасебетлернинъ догъру ве уйгъун шекиллери эп къыдырыла.

Юкъарыда къайд этильгени киби, И. Гаспринскийнинъ эсас сиясий тезислери онынъ зияде эмиетли «Русие мусульманлыгъы» ве «Рус-шаркъий анълашмалар» киби эки публицистик эсеринде ифаделене. Ильмий муитте алимлернинъ мунакъашалары, базы вакъыт давалашувлары, озъара къайдлары И. Гаспринский иджадынынъ тедкъикъатчылары мутеффикирнинъ нокътайи-назарына нисбетен бойле муим меселелерде, меселя – славян-шаркъий мунасебетлер, бунъа къошма оларакъ И. Гаспринский гъаелерининъ тесири гъает буюктир эм де земаневий инкишафы бугунъ де чокъ суаллер догъуралар. Бойледже,

мутефиккирининь мирасы даа зияде дикъкъатлы олып, тедкъикъатлар девам этильмесини талап эте.

Белли олгъаны киби, акъикъат мунакъашалар саесинде келип чыкъа, эм бу акъикъатны И. Гаспринскининь метинлеринде мытлакъа къыдырмакъ керекмиз. Эгер умумий чизгилерни шекилендирсек, мында эсас меселе оларакъ миллетлернинь бири-биринен эйи къомшулыкъ мунасебетлери тура, бу эснада джемиетте тынчлыкъ, барышыкъ олмалы. И. Гаспринский къайд эткени киби, бойле мунасебетлер инсанлар, халкълар арасында мусавийлик эсасында къурулмакъ керек. «Айры инсанлар арасында озъара урьмет, акъ-укъукъларны танув ве менфаатларнынь бирдемлиги эсасында яшамакъ эйи ве къолай олгъаны киби, инсан группалары ве халкъларнынь бераберликте яшайышы да айны бу эсасларда олмалы», деп язгъан улу мутеффикир [9, с. 71].

И. Гаспринскининь къайд эткенине коре, миллетлерара, динлерара узлашувнынь факторы да айны шундадыр.

Мутефиккирининь иджады о девирде джемиетте тасиль, маариф, матбуат джерьянынынь инкишафына бир сильтем олды, атта о девир ичтимаий-сиясий дурумынынь белли бир дереджеде деньишмелерине алып кельди, демек де мумкюн. И. Гаспринскининь эсерлерини огренеяткъан ве талиль этеяткъан ильмий джемаатчылыкъ, онынь публицистик ишлерини, энъ эвеля, ислям динининь къатты нормаларыны гъайрыдан анъламакъ ынтылувы ве мутефиккир яшагъан ве иджат эткен шараитлерде динлерара уйгъун мунасебетлер къыдырув киби бакъылмасы лязимлигини къайд этелер .

Малюм ки, тарихий джеэтинден белли бир ерде яшагъан чешит миллет векиллери арасында тек уйгъунлыкъ муитинде земаневий, илери джемиет къурмакъ мумкюн. Бу ерде чешит миллет векиллери тынчлыкъта яшамалары ве медений диалогнен бир чокъ муаммаларнынь чезильмеси теминленмели. Бойле медениетлерара диалогнынь ве, шу джумледен, толератлыкъ ве муаббетлик гъаелери XIX асырнынь сонъунда бизим ватандашымыз, Шаркънынь улу мутефиккири Исмаил Гаспринский тарафындан бельгиленген эди.

ЛИТЕРАТУРА ЭДЕБИЯТ

1. Абибуллаева Э. Дидактическая система Исмаила Гаспринского. – Симферополь, 2011.
2. Аблаев Э. Исмаил Гаспринский – гуманист, просветитель, педагог. – Симферополь: Доля, 2008. – 136 с.
3. Ганкевич В., Ягья Н. Исмаил-бей Мустафа-оглу Гаспринский. Библиографический указатель. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2013. – 258 с.
4. Ганкевич В. Великий крымскотатарский просветитель: К истории создания и развития периодических изданий Исмаила Гаспринского // Брега Тавриды, 1995, №1. – С. 241-260.
5. Исмаил-бей Гаспринский. Россия и Восток. – Казань: Татарское книжное издательство, 1993. – 131 с.
6. Исмаил Гаспринский – великий просветитель. – Симферополь: Тарпан, 2001. – 256 с.
7. Исмаил Гаспринский. О национальной идее: Сборник статей. – Симферополь, ИД «Стилос» «Полуостров», 2010. – 112 с.
8. Керимов И. Библиографик косьтергич (Библиографический указатель). – Симферополь: Крымучпедгиз, 2009. – 407 с.
9. Османов Ю. Из плена лжи: научные статьи о творчестве и деятельности Исмаила Гаспринского. – Симферополь: Доля, 2001. – 254 с.

В статье (на крымскотатарском языке) раскрываются основные проблемы, которых касался в своих публицистических произведениях Исмаил Гаспринский – одна из самых известных личностей тюркского мира конца XIX – начала XX в., реформатор национального образования, просветитель, писатель, публицист. В них излагается позиция Гаспринского-публициста по многим актуальным вопросам своей эпохи. Автор статьи акцентирует внимание на проблематике газетных выступлений Гаспринского, на конкретных выдержках из его статей, опубликованных в различные годы в газете «Терджиман» («Переводчик»), издававшейся в Крыму в г. Бахчисарае на протяжении более тридцати лет, показывает основную направленность публицистики Гаспринского.

Ключевые слова: крымскотатарская национальная печать, Исмаил Гаспринский, публицистические произведения, тематика, идейная направленность.

IDEA AND THEMATIC DIRECTION OF ISMAIL GASPRINSKY'S PUBLICISM

Z. Sh. Shukurdzhyieva

The article (in the Crimean Tatar language) reveals the main problems that Ismail Gasprinsky, one of the most famous personalities of the Turkic world of the late 19th - early 20th centuries, a writer, publicist, touched upon in his journalistic works. They set out the position of Gasprinsky the publicist on many topical issues of his era. The author of the article focuses on the issues of Gasprinsky's newspaper speeches, on specific excerpts from his articles published in different years in the newspaper "Terdzhiman" ("Translator"), published in the Crimea in the city of Bakhchisarai for more than thirty years, shows the main focus of Gasprinsky's journalism .

Keywords: Crimean Tatar national press, Ismail Gasprinsky, journalistic works, topics, ideological direction.

УДК 494.3.

ЭТНОГРАФИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БЕРДАХА

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ЭТНОГРАФИЗМЛЕР

Абатова М.

магистрант 2 курса каракалпакского языка и литературы Нукусского
государственного педагогического института им. Ажинияза, Нукус,
Каракалпакстан, Узбекистан

Этнографизмлер – халықтың үрп – әдетлерин, салт – дәстүрлерин менен байланыслы уғым. Қарақалпақ халқы әсирлер дауаамында миллий санамызда жасап киятырған бийтәкирар қәдириятларға бай. Бердақ шайыр өз қосықларында халқымыздың өзге халықлардан бөлекленип, айрықшаланып туратуғын үрп-әдет, дәстүрлик белгилерин шебер сүүретлеген. Мысалы, «Жақсырақ» қосығында:

«Хош келдин» деп аттан түсирилген қонақ,

Отырған болмағай сол үйди сынап.

(«Жақсырақ», 1.13)

Бул қосық қатарларында үйге келген мийман менен сәлемлесіў, хош келдин деп жыллы жүзликте күтип алыў –бул қарақалпақ халқының қанында бар қәсийет. Мийманды хош келдин деп күтип алыў, хош бол деп узатып салыў –бул инсаныйлықтың белгиси.

Бердақ шығармаларында миллий қарақалпақ тағамының атамалары төмендеги қосық қатарларында берилген:

Жармаңды иш, белинди буў,

Шаршасаң иш, қайнаған суў.

(«Надан болма», 1.18)

Адамлар бәри үйилип,

Ортаға келип жыйылып,

Гүртикке қалды түйилип,

Жүдә қыйын болған екен.

(«Сықмар екен», 1.88)

Қарма, жарма болып тойың,

Әрман менен турсаң келин.

(«Келин», 1.89)

Бұл қосық қатарларында жарма, гүртик, қарма миллий тағам атамалары атап өтилген.

Бердақтың буннан басқа қосықтарына той, мәресим атамалары менен байланысly этнографизмлер де ушырасады. Мысалы:

Алты қыз минип арбаға,

Азығын салып дорбаға,

Хайтыў –мерекеге бармаға,

Қызлар талап еткен екен.

(«Алты қыз», 1.95)

Әлимбай той берди дейди,

Аш арықты көрди дейди,

Халық шақырып, жыйды дейди,

Бұл айтқан сөз бийкар екен.

(«Сықмар екен», 1.100)

Бунда хайт – мұсылманша байрам атамасы болса, той да түрлі қууанышты халыққа белгілейтуғын мәресим.

Ал, мереке хәр қандай той, бәзим, яки лазымның улыўмалық атамасы.

Бердақ шайыр «Бүгин» қосығында Әметбайдың тойындағы көринисти бир қатар этнографизм атамалар менен тәриплейди. Мысалы:

Жети журттан мийман келди,

Той –тойға уласты бүгин.

Хәмме жақсылар жәм болып,

Сарпайын жабысты бүгин.

Қассап, гәззап базар қурып,

Хызмет қылдылар тақ турып.

Алтмыш тола ат шаптырып,

Алтын қабаклар аттырып,

Палўанға гүрес туттырып,

Пиллердей алысты бүгин.

Алпыс болды –бас байрағы,
Отыз болды –салым хақы,
Он бес болды –ең аяғы,
Байрақты бөлисти бүгин.
(«Бүгин», 1.105)

Бул косық қатарларында қарақалпақ халқының тойы сүўретленип, үрп –әдет, дәстүрлери избе-из түрде берилген. Мийман күтиў, оған сарпай жабыў, халық жәм болып жыйналған жерде ўақытша базарлардың қурылыўы, ат шабыс, палўан гүреси, бақсы айттырыў хам тойхана ийеси тәрeпинен байрақ тигилиўи хәм баска да той мәресимлери анық, тынық көрсетилген.

Ал, «Тойда» қосығында қарақалпақ тойларында, үлкен бәзимлерде ер жигитлер, шабандозлар тәрeпинен ойналатуғын ылақ ойыны – көкмар хақында сөз етилген.

Көкмар шабылды, той болды,
Кәтқудаларға сый болды.
Бизлер келдик тойханаға,
Жарма берди қонақларға.
(«Тойда», 1.106]

Көп атлар келди шапқы аттан,
Шар тәрeптен хәр елаттан,
Он төрт урыў, қоңыраттан,
Хаўазалы тойың сениң.
(«Әдил қалмақ», 1.124)

Жуўмақлап айтқанда, Бердақ шығармаларының ашылмаған қырлары, изертлениўи керек тәрeплери оғада көп. Бердақ шығармаларының тиллик тәрeпи тил бирликлериниң тематикалық топарлары, мысалы, туўысқанлық атамалар, лаўазым атамалары, топонимикалық атамалар шығармалары тилинде қолланылған фитонимлер гидронимлер, этнографизмлер лексикалық –семантикалық гәп қурылысы (синтаксислик) тәрeплери, сөзлердиң этимологиясы мәселелери, сондай-ақ Бердақ шайыр шығармалары тилинде қолланылған этнографизмлер де өз изертлениўин күтип турған мәселелерден болып саналады.

ЛИТЕРАТУРА ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987. – Б. 220.
2. Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997. – Б. 224.

В статье анализируются этнографы в творчестве Бердаха. В песнях Бердаха ценности, связанные с традиционными программами народа, языковые единицы национального качества анализируются с точки зрения языка на исчерпывающих примерах.

Ключевые слова: Бердах, народ, этнография, языковое единство, значение, названия продуктов питания, названия одежды.

ETHNOGRAPHISM IN BERDAK'S WORKS

M. Abatova

The article analyzes the ethnography in Berdakh's works. In Berdak's songs, the values associated with the traditional programs of the people, the linguistic units of national quality are analyzed in terms of language through comprehensive examples.

Keywords: Berdak, people, ethnography, linguistic unity, value, names of food, names of clothes.

Мақалада Бердақ шығармаларындағы этнографизмлер талланған. Бердақтың қосықларында халықтың үрп-әдет дәстүрлері менен байланысly болған қәдириятлар, миллий сыпатқа ийе тил бирликлері хәр тәреплеме мысаллар арқалы тиллик талланған.

Гилт сөзлер: Бердақ, халық, этнографизм, тил бирлиги, қәдирият, тағам атамалары, кийим-кеншек атамалары.

ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ В ПРОЗЕ И. ЮСУПОВА

I. YUSUPOVTÍN PROZALÍQ SHÍĠARMALARÍNDÁ FEYILLERDÍN ÖZGESHELIGI¹

Кайпанова Мехрибан

магистрант 2 курса Нукуского государственного педагогического института имени Ажинияза, г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Tildin sózlik sostavındağı hárbir sózdiń leksika – semantikalıq ózgesheligi sol sózdiń obyektivlik leksikalıq mánisi arqalı konkretlesedi. Máselen, atlıqlardıń leksikalıq mánisi zat yamasa zatlıq mánidegi uǵımlardı, kelbetliktiń leksikası zattıń túr-túsi, reńi, tulǵa, sapa t.b belgilerin, sanlıq zattıń muǵdarın, ráwısh is-hárekettiń isleniw ornın, waqtın t.b belgilerin, feyiller zatlardıń is-háreketin bildiredi. Demek, tildin leksikalıq birlikleri semantikalıq jaqtan bir-birinen ajıralıp turadı. Sózlerdiń bul sıyaqlı leksika-semantikalıq ózgeshelikleri leksikalıq birliklerdi sóz shaqaplarına klassifikaciyalawda tiykarǵı belgilerdiń biri retinde qaraladı.

Feyiller tiykarınan, ulıwma háreket bildiriwshi sóz shaqabı dep atalǵan menen, onıń leksika-semantikalıq ottenkileri júdá keń.

I. Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında feyiller birneshe leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye bolǵan halda tómendegishe qollanılǵan.

1. Qıymıl-qozǵalıs feyilleri. Bul mánidegi feyiller keńisliktegi ulıwma qozǵalıstı, qıymıl qozǵalıstıń bir orınnan ekinshi orınǵa ótiwin, bet alıs-baǵdarın bildiretuǵın feyiller. Bunday leksika-semantikalıq ózgeshelikke iye bolǵan feyiller I. Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında keń qollanılǵan. Mısalı: Oqıwshı balalarımız mektepten kelgennen keyin paxtaǵa kómek beredi, al sabaqqa keshte tayarlanadı. Bul gáptegi “kómek beredi” feyili leksika-semantikalıq ózgesheligi jaǵınan keńisliktegi ulıwma qıymıl-qozǵalıs feyilleri toparına kiredi. Bizge paxtanıń tárbiyasında agronom qanday násiyat berse, bárin derlik isledik. Biraz diyqanlar háwli aldındağı jartı diywal paxsaǵa “qonaqlastı da”, birazı

¹ Научный руководитель – канд. филол. наук, доцент Саодат Шынназарова (Ilimiy basshısı – filologiya ilimleriniń kandidati, docent S.Shinnazarova)

shógirmelerin qaptallarına qoyısıp, taqiyashań, olarǵa qarsı jerge otırıstı. Bunda isledik, qonaqlastı, otırıstı, qaptalına qoyısıw feylleri de joqarıdaǵı mısallar sıyaqlı leksika-semantikalıq ózgeshelikke iye feyller qatarına kiredi.

I. Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında keńisliktegi qıymıl-qozǵalıstıń betalis-baǵıtın bildiretuǵın feyller de júdá keń qollanılgan. Diń aspanǵa **kóterilgen** qırǵıy móldir hawa shegelep qoyǵanday bir orında tıwrıshıp biraz turadı da, júwerilikke ózin **taslaydı**. Seydulla aǵa eshegin **jilıstırıp**, terimge qayta oralǵanda kún batıwǵa eki arqan boyı qalǵan edi. Seydulla aǵa hayalı hám eki inisi menen otızınshı jıllarda-aq kolxozǵa **kirgen**. Allaniyaz bay awıldaǵı egislik hám pishenlik jerdiń úshтен biriniń kóbisin iyelep jatırǵan qaraqalpaqtıń iri baylarınan bolıp, hátte úy-jayı bar diyqanlar da onıń xızmetin qılıwdan **qashıp qutıla almaytuǵın edi**. Baydıń ózine mámleketlik salıq hám paxta planı salınıp, Lar boyındaǵı kópten egin egilmey jatırǵan bozǵa **kóshirip jiberildi**. Bul kewilsiz kúnler ayran tamshılardıay bir-birine usas **dizilip ótip atır edi**. Sonsha sózlerim **samalǵa ushtı**. Búgin siyasattan taǵı **sheginip atırsań**. Túrkestannan kelgende bul gewishti jána tiktirip **kiyip shıqqan eken**. Biyshara ǵarrı-aw, ayaǵın qalay kóterip **basıp baratır**, dep ráhimim kelip, artınan **qarap kiyatırman**. Seydan aǵa hár ayaǵın kótergende oshaq ornınday qar iline **kóteriledi**. “Eltezer qaraǵannıń” diyqanları azanda burınǵa Allaniyaz baydıń háwlisine **jıynaldı**.

Joqarıdaǵı berilgen gáplerdegi kóterilgen, taslaydı, jilıstırıp, kirgen, qasıp qutıla almaytuǵın, kóshirip jiberildi, dizilip ótip atır edi, samalǵa ushtı, sheginip atırsań, kiyip shıqqan eken, basıp baratır, qarap kiyatırman, jıynaldı feylleri leksika-semantikalıq jaqtan keńisliktegi qıymıl-qozǵalıstıń baǵıtın bildiretuǵın feylleri sıpatında qollanılgan bolsa, al tómendegi mısallarda feyllerdegi qıymıl-hárekettiń belgili bir obyektke qaratılǵanlıǵın biliwde boladı. Al, ǵarrı qırman jaydı óz zwenosınıń shetinen **salǵan**. Eki ortada, joldıń boyında brigadanıń paxta qırmanı **jaylasqan**. Áne brigadanıń dańqlı terimshisi Qatiyra tústen keyin **tergen** paxtasın qanarǵa sıymaǵanlıqtan qarıqtıń ishın **tazalap jerge tógip atır**. Úy ishi bizdi miymandoslıq penen **qarsı aldı**. Ol óziniń eki inisi menen birge bıyl on úsh yarım gektar paxta **egipti**. Al paxta eskennen keyin “japıraqtan” jaqsılap **azıqlandırdıq**. Biz alǵan mineral tóginimizdi sıpıramızdaǵı unımızday qásterlep **paydalandıq**, - deydi ol.

2. Háreket-halat feylleri. Bul feyllerdiń mánisi háreket qozǵalıstı bildirmeydi. Zatlardıń, hádiyselerdiń halatın, qanday halda ekenligin bildiredi.

Bul qásiyetli hám qúdiretli eki kúshti adam qanshelli joqarı hám úlken maqsetke xızmet qıldıra alsa, ol sonshelli kórkemlikke bezeledi, sonshelli jasara aladı. Tek islemeytuǵın adam gedey boladı. Seydan qos aydaǵanda baydıń gúnjaraǵa baqqan mine degen ógizleri de **sharshap júrdi**. Joqarıdaǵı gáplerdegi berilgen jasara aladı, gedey boladı, sharshap júrdi feyilleri adam yaki janlı maqluqlardıń halat processin bildiredi.

Zatlardıń ózgeriske ushıraw halatı mánisindegi feyiller I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında jiyi ushırasadı. Mısalı: “Bes qonaqta” paxtanıń japıraǵın suwıq shalǵan, endi olar búgin keshegiden, erteń kórseń búgingiden kóp bolıp **ashılmaqta**. Ğarrı tut aǵashınıń qosarlanǵan qos gújimdey munarıtqan kórinisi gúzgi gewgim ishinde **joq bolıp baratırǵanday**, ğarrı tut aǵashı óziniń bir máháli qulpırǵan jasıl **sawlatın joǵaltıp**, endi mine sawdıraǵan súyegi ǵana qalıp turǵan sıyaqlı. Aǵash ta qartaysa óz kórkin **joǵaltadı**. Al háwlisi sonnan beri kooperativ keńsesine hám skladına **aynalǵan edi**. Bundaǵı ashılmaqta, joq bolıp baratırǵanday, sawlatın joǵaltıp, qalıp turǵan sıyaqlı, kórkin joǵaltadı, skladına aynalǵan edi feyilleri leksika-semantikalıq jaqtan zatlardıń ózgeriske ushıraw mánisinde qollanılǵan.

3. Seziw-oylaw feyilleri. Feyildiń bul leksika-semantikalıq túrleri adamnıń seziw orgonları kóz, qulaq, dene arqalı qabıllaw hám oylaw processlerine baylanıslı is-háreketlerdi bildiredi. Bunday leksika-semantikalıq mánili feyiller I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında keń qollanılǵan.

Kóriwge baylanıslı feyiller. Eń bolmasa aydıń ayaǵına deyin lámgershilik bilmay turǵay-dá! – dep aspannıń ashıq kók jiyegine qaraydı. Ol jerde bayraǵı kóz jetirim jerden jalınday lawlap kózge túsedı. Al geybirewleri jası qırqtan assa, ğarrılıqtı moyınlap, pechtiń quwısın gózley baslaydı. Úsen ishten maqtanǵısı kelmey, seldirlew qońır saqalın sıypap, kózin jumdı. Qaraydı, kózge túsedı, gózley baslaydı, kózin jumdı feyilleriniń leksika-semantikalıq mánisi kóriwge baylanıslı feyiller bolıp tabıladı.

Esitiwge baylanıslı feyiller. Mına jaqta studentlerdiń zawıqlı dawısı esitiledi... Sırtta otırǵan diyqanlarımına hawayı kózli jigittiń taza qaraqalpaqsha sóylep, ásirese tapqırılıq penen máseleni tikke qoyıp otırǵanma ırza bolısp, esikke qulaǵın túrip, qızıǵa tınlastı. Qızdıń dawısı sırtqa anıq esitiledi. Esitiledi, qulaǵın túrip, qızıǵa tınlastı feyilleriniń leksika-semantikalıq jaqtan basqa feyillerden ózgeselenip turadı.

Murin hám dene sezimine baylanıslı feyiller. Seydanniń tap usı saparı shıdamı jetpedi. Tap soǵan qasarısqanday, onıń zor gewdesi tózimli bolıp, ómir boyına baltırı sıızlap, bası awırıp kórgen joq. Qalniyaz úzliksiz **qaltırap** artına qarar edi.

Oylawǵa baylanıslı feyiller. – Sen jora, sózdiń mánisine túsiniń alıw ushın, “jón aldı qarabaraq” shaba bermey sabır et. Ğarrınıń ótkendegi turmısı jóninde kúta az nárseni bildik. ...ómir haqqında qıyal súrdim. Hmm..dáv degen nárseniń ras bar bolǵanı goy dep oyladım. Iynidegi júńıldan göre ayaǵındaǵı gewishleri sál kem eki ese awırlaw goy dep shamaladım. Oylawǵa baylanıslı feyiller túsiniń alıw ushın, qıyal súrdim, oyladım, shamaladı t.b. sıyaqlı bir neshe sózler arqalı bildirilgen.

4. Sóylew feyilleri. Men de onı qansha úgitledim! Gápti kelgende aytpay, ólgende aytamız ba, men sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı gewishi jóninde bir qızıq aytıp bereyin. Ğarrı keshte járdemshi jaslarǵa kúndegishe shin kewilden alǵıs aytıp, jas balalarǵa tán shıyraqlıq penen eshegine ırǵıp mindi.

5. Psixologiyalıq processlerge hám emociyaǵa baylanıslı feyiller. Mine sonnan berli ǵana balalar onı uzaqtan turıp boqlaǵanı yamasa keseklegeni bolmasa, ǵarrıǵa jaqınlasıwǵa qorqa basladı. Biyshara ǵarrı-aw, ayaǵın qalay kóterip basıp baratır, dep ráhimim kelip artınan qarap kiyatırman. – Way, qoy endi Pańqıldaq, ishегimiz úzildi. Kim buǵan quwanbasın. Biraq ol óz qáteligin túsingenlikten juwasıy basladı.

6. Eliklew feyilleri. Bul topardaǵı feyiller semantikalıq jaqtan tábiyat qubılıslarındaǵı kórinis hám seslerge, adamnıń yamasa basqa janlı hám jansız zatlardıń sırtqı beyne hám seslerine eliklew mánisindegi is-háreket processlerin bildiredi:

Tábiyattaǵı hár qıylı obyektlerdiń kórinisi hám seslerine baylanıslı feyiller: Gúz dalalarǵa, miywe aǵashlarına óziniń altın sarı boyawın jaǵıp sıızlap atır. Sol sebepli jas jigit gezinde bir tiktirgen sherim etigin qısta pırım-pırım bolǵansha paytabanıń látteleri hám kendir jip penen shandıp kiye berdi. **Sızlap atır, pırı-pırım bolǵansha** t. b feyiller qollanılgan.

Adam hám basqa da janlı maqluqlardıń sesine baylanıslı feyiller. Gúz gá shirege tolıp torlaǵan gúlabıday **shırt-shırt etedi**, gá paxta ǵozalarınń merwert tisleri arqalı gúmis kúlki menen kúledi, geyde taw eteginde iyirilgen aq bultqa usap punktlerde qırman bolıp kóterilip jatadı. Bul gáptegi “shırt-sırt

etedi” feyili leksika-semantikalıq jaqtan eliklew feyili bolıp, tábiyattaǵı hár túrli obyektlerdiń sesine eliklew ushın qollanılǵan feyil bolıp tabıladı.

Adamnıń yamasa basqa zatlardıń sırtqı beynesine baylanıslı feyiller. Ol tańlanganinan bir maydanǵa deyin qaqqan qazıqtay **zińireyip** bir orında turıp qaldı.

7. Biologiyalıq processlerge baylanıslı feyiller. Bul mánidegi feyiller janlı hám jansız zatlardıń ónip ósiw, kóbeyiw, jańa sapaǵa ótiw, ózgeriw, t.b processlerin bildiredi. Bul boyawdan diyqan kózi “pisti!” degen quwanışlı sózlerdi oqıydı. **Pisti** ósimliklerdiń biologiyalıq ózgerisine baylanıslı feyil. Eki zvenonıń aralıǵında, brigada qırmanınıń artında munarlangan náhán ǵarrı tut aǵashı **ósedı**. Ol bir **tamırdan jup bolıp shıǵıp**, qosarlana **ósip ketken** etegi qalıń shóp..

Juwmaqlap aytqanda, feyiller hám onıń leksika –semantikalıq tábiyatı hár tárepleme izertleniwi kerek.

ЛИТЕРАТУРА ÁДЕБИЯТЛАР

1. Юсупов И. «Тумарис хэм баска да поэмалар» (қосықлар хэм поэма). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 282.
2. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1999. – Б. 520.
3. Юсупов И. Ғарры туттағы гүз. – Нөкис: Қарақалпақс мәмлекетлик баспасы, 1963. – Б. 88.

В статье анализируются глаголы, употребляемые в произведениях И. Юсупова. Глаголы лексически и семантически разделены на ряд групп и проанализированы по значению, глаголы в языке рассказа проиллюстрированы примерами.

Ключевые слова: глагол, лексика-семантика, классификация, особенности, обязательный.

CHARACTERISTICS OF VERBS IN THE PROSE WORKS OF I.YUSUPOV

M. Kaypanova

The article analyzes the verbs used in the works of I. Yusupov. The verbs are lexically and semantically divided into a number of groups and analyzed by meaning, the verbs in the story language are illustrated by examples.

Keywords: file, lexicon - semantics, classification, feature, linguistics, quality.

Maqalada I.Yusupovtiń shıǵarmalarında qollanılǵan feyiller analizlengen. Feyiller leksika-semantikalıq jaqtan óz ishinde bir qatar toparlarǵa bólingen hám mánisi boyınsha tallanǵan, gúrriń tilindegi feyiller misallar arqalı kórsetilgen.

Gilt sózler: feyil, leksika – semantika, klassifikaciya, xususiyat, lingvistika,sifat.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. ЮСУПОВА

ӨЗЛЕСТИРМЕ СӨЗЛЕР И. ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

Темирханова Гульнара Утебаевна

старший преподаватель кафедры методики преподавания языков
Регионального центра переподготовки и повышения квалификации
работников народного образования Республики Каракалпакстан, Нукус,
Узбекистан
gulka-nukus@mail.ru

Тил арқалы өзлестирме сөзлерге нәзер салатуғын болсақ, онда өзлестирме сөзлердің орны гиреўли екенин көриўимизге болады. Өзлестирме сөзлер карақалпақ тил билими тарыйхындағы хәр бир дәўирге тән болып олар хәр қандай сөздің көпшиликке таныслылығы, хәр бир адамның лексикасында тутқан орны, турмыс тараўларына қатнасы, қолланылыў шеңбери, аймақлық кәсиплик шеклениўшилиги хәм тағы да басқа усыған қусаған жағдайларға байланыслы болып карақалпақ тили лексикасын байытып келген [1, 79-бет].

Мәмлекетимизде өзлестирме сөзлер ХХ әсирдің алымлары тәрәпинен «аўысқан сөзлер» мәнисинде қолланылып, олар тек ғана лексикологияның бир тараўы сыпатында изертленген.

Тил билиминде өзлестирме сөзлерди изертлеў бойынша көп санлы илимий мийнетлер жаратылды. Бир неше сөзликлер, монографиялар хәм илимий мақалалар баспа сөзлерден орын алып жарыққа шықты. Жерлеслеримиз Е.Бердимуратов, А.Даўлетов, Ш.Абдиназимов, О.Бекбаулов, Қ.Мамбетназаров, Х.Даужанов хәм тағы басқалар өзлестирме сөзлер бойынша бир қанша илимий мийнетлер жаратты.

Жәмийетимизде саўда-сатық, экономика хәм халық аралық қатнасықлардың раўажланыўы менен, карақалпақ тилине сырттан кирип келип атырған өзлестирме сөзлер ағымы күннен күнге көбейип атыр. Соны да айтып өтиўимиз керек, хәзирги ўақытта көбинше өспирим жаслар арасында түсиниксиз сөзлерди араластырып сөйлеў жағдайлары да кеңнен

ушыраспақта. Буган тийкарғы себеплериниң бири сыпатында мәмлекетимизге кирип келген жаңа техникалық үскенелер болса, екінши тәрәптен ғалаба хабар куралларының тәсири (атап айтқанда телевидение, Интернет, телефон) болып есапланады. Қарақалпақ тилине жаңадан кирип келген бул атамалар хәр қыйлы тараўдағы кәсиплерге тән болып, олар тек ғана сол тараўдағы хызметкерлерге таныс болады, тек ғана сол тараўдағы хызметкерлер сол атамалардың атларын биледи, бирақ ўақыттың өтиўи менен жәмийетимизде, халық арасында кеңнен қолланылады. Бул таза атамалар қарақалпақ тилине өзлескен ҳалда кирип келеди, себеби олар қарақалпақ тили лексикасына тән емес сөзлер болып есапланады.

Өзлестирме сөзлердиң қарақалпақ тилине кирип келиўиндеги факторлардың бири бул қарақалпақ тилинде бул сөзлердиң атамасының жоқлығы болып табылады. Лингвистикада өзлестирме сөзлер - булар бир тилден екінши тилге атамалардың семантикалық мәнисин сақлап қалған ҳалда сөзлердиң кирип келиўи. Бундай өзлестирме сөзлер қарақалпақ шайырларының шығармаларынан да орын алған. Атап айтатуғын болсақ, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры, Өзбекстан қахарманы, «Эл-юрт Хурмати» хәм «Дўстлик» орденлери ийеси, Қарақалпақстан Республикасы гимни авторы, дилмаш, педагог хәм драматург И. Юсупов өз шығармаларында қоңсы тиллердиң (орыс, өзбек, қазақ х.т.б.) лексикасына тән болған сөзлерди пайдаланғанлығын көриўимизге болады. Сөзимиздиң дәлийли сыпатында шайырдың ғәрезсизликтен кейин Өзбекстан Республикасы биринши Президентине арнап жазылған «Президент» атлы қосығында былай дейди:

Заман күшли зилзиладан силкинип,
Турғунлық қорғаны иштен қыйрады.
Даўыл хўкиминде теңиз жулқынып,
Толқынларды тоғыз баллға айдады.

Бул жерде шайыр «зилзиладан» деген сөзди өзбек тилинен алып пайдаланған. Бул сөздиң аўдармасы қарақалпақ тилинде бар болғаны менен («зилзила» қарақалпақ тилинде «жер силкиниўи»), шайыр өз шығармасын лексикалық жақтан байытыў ушын усы сөзден пайдаланған. Шайыр шығармаларында усыған қусаған көплеп өзлестирилген сөзлерди көриўимизге болады. Мысал ретинде:

Дўньяға даңқ жайған Өзбекстанда,

Мустақиллик шешек атқан бостанда,
Бабалар руўхы оянған таңда,
Ел ардақлап еске алғаны болдың («Сахра бүлбилине»)
Ашық бақпас өз халына,
Қанат питер қыялына.
Машақатсыз висалыңа,
Жетсем деген дәмем жоқдур («Сүймегенге сәлем жоқдур...»)
Тәңирим, инсап бер өз бенделерине.
Бул барыстан нешик замана болар?
Дәрт жамалып кеўиллердің шерине,
Дәўир дағдарыстан аўара болар («Мүнажат»)
Таж хәм тахт хәўеси - мәңгилик талас,
Бунда уғул өз атасын аямас.
Хүкимдарлық сизге мийрас әйледи,
Ақыбет тағдир суйикаст әйледи.
Самарқанд үстінде жанар жулдызлар,
Аспаны-фалактен рахметлер жаўар.
Әўладларың сизден хәмийше ырза,
Руўхыңызға таъзим, Улуғбек мырза! («Улуғбек қатиресине»)
Хағла, хағла Әмиў, - жәўлан урып ақ.
Абийхаят суўы менен толып ақ.
Әйдархадай айбат шегип, жулқынып,
Хәм жилли көзленип,
Жәйхун болып ақ («Хағла, Әмиўим!»)
Хақтың инаяты инсан кеўлинде,
Мийрибанлық, мириўбеттиң гүлиндей,
Шан-шәўкетли Өзбекстан елинде,
Күн күлимлеп бәхәр әйямы келди!
Жаркылық, наўрыздың байрамы келди! («Жаркылық, Наўрыздың
байрамы келди»)
Хәр ким нийетине бола ис көрер,
Әўмет тилеймен мен ислериңизде.
Бир қыз ерге шықса, қырк қыз түс көрер,
Жақсы түслер еңгей түслериңизге. («Мен Ташкентти сағынаман
көрмесем») [2, 381- бет].

Бул қосықлар ғәрезсизлик жылларынан кейин дөрелген қосықлар болып, И.Юсупов өз қосық қатарларында өзбек тилиндеги «Мустақиллик», «висалыңа», «нешик», «уғул», «суйикаст», «фалактен», «Абийхаят», «Шан-шәўкетли», «ерге» сөзлерди киргизип, қарақалпақ тили лексикасына жаңа сөзлерди алып кирди. Буган тийкарғы себеплердиң бири шайырдың өзбек шайырлары болған Ғафур Ғулам, Айбек, Миртемир, Шараф Рашидов, Зульфия, Абдулла Арипов, Еркин Ыахидов пенен болған бир тәрәптен тығыз дөретиўшилиқ қатнасы, екинши тәрәптен олардың ата-аналық ғамхоры деп түсинемиз. Бул жоқарыда аталып өткен сөзлердиң айырымлары өзбек тилине басқа тиллерден кирип келген сөзлер болып та табылады.

Шайыр И.Юсупов өз дөретиўшилиқ дәўиринде орыс тилиндеги сөзлерден де пайдаланып қәлем тербеткен. Заманның ағдарыс-дағдарыс ўақтында халықтың қыйналған күнине шыдамай И.Юсупов бурынғы аўқам баслығы болған М.Горбачёвқа арнап жазылған қосық қатарында орыс тилиндеги «купон» сөзин өзлескен ҳалда қарақалпақ тилине алып кирди.

«Қаўын-қаўын» деген ойын бар қызық,
Қайта қураман, деп хәммесин бузып,
Халықты бос дүканның аўзына дизип,
Купонға үңилткен күниң усы ма? («Көрсеткен рәхәтли күниң усы ма?»)

Хәзирги ўақытта жәмийетимизде технологияның, спорттың, туризмниң, интернеттиң, медицинаның, саўда-сатықтың, ғалаба хабар куралларының хәм тағы да басқа тараўлардың кескин раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасына өзлериниң семантикалық хәм фонетикалық кубылысларын сақлаған ҳалда өзлестирме сөзлер кирип келип атыр.

ЛИТЕРАТУРА ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис, 1994. – 79 б.
2. Юсупов И. Өмир саған ашықпан.... Сайланды шығармалары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1999. – Б. 381.

3. Худайназаров М. Вестник каракалпакского отделения АН Узбекистана. – 2001. – № 1–2.
4. Худайбергенова З. Каракалпак тилинде герман тиллеринен өзлестирилген сөзлердиң семантикалык өзгешеликлери // Эмиўдэрья, 2005. – № 3.
5. Сейтова Д, Пирниязова А, Файзуллаева И. Англичанша-русша-каракалпакша жэмийетлик-сиясий атамалар сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. – Б.112

В данной статье рассматривается развитие торговли, экономики и международных отношений в нашем обществе, растущий приток иностранных слов в каракалпакский язык, а также текущая ситуация, часто сбивающая с толку подростков. Было отмечено, что подобные заимствованные слова нашли отражение и в творчестве каракалпакского поэта И. Юсупова.

Ключевые слова: заимствованные слова, И. Юсупов, переводы, лексикология, техника, спорт, туризм, сферы, каракалпакский язык, лексика, семантика, фонетика.

BORROWED WORDS IN I. YUSUPOV'S WORKS

G. U. Temirkhanova

This article discusses the development of trade, economic and international relations in our society, the growing attractiveness of foreign words in the Karakalpak language, as well as the current situation of frequent beating of teenagers. It is noted that such borrowed words are reflected in the works of the Karakalpak poet I. Yusupov.

Keywords: borrowed words, I. Yusupov, translations, lexicology, technology, sports, tourism, spheres, Karakalpak language, vocabulary, semantics, phonetics.

ПОВТОРЕНИЯ В ПОЭЗИИ БОТУ

БОТУ ШЕЪРИЯТИДА ТАКРОР

Тохтабоева Муйассар

научный сотрудник Государственного института искусств и культуры
Узбекистана, Ташкент, Узбекистан

Дунё тилшунослигида тил ва маданият, тил ва тафаккур ўртасидаги алоқа масаласи ўз долзарблигини йўқотмайдиган масалалардан ҳисобланади. Лингвомаданиятшуносликка оид тадқиқотларда маънавий кадриятлар тўплами ва маълум бир миллий-маданий жамоанинг тилшунослик тажрибаси ўрганилиб, тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлик белгиларига бевосита эътибор қаратилган. Лингвопоэтикада эса бадиий матн тили, шакли ва мазмуни бирлиги, тил бирликларининг эстетик вазифаси, бадиий қиммати ҳамда унинг ўқувчига эстетик таъсирини ўрганиш асосий вазифа бўлиб келди. Кейинги тадқиқотларда эса лингвомаданий бирликларнинг бадиий асардаги эстетик хусусиятларини тадқиқ этувчи илмий қарашлар ҳам юзага келганини кузатиш мумкин [8, б. 5]. Боту ва бошқа давр маърифатпарвар олим, ижодкорлари ўзбек тилини илмий илмий такомиллаштириш билан бирга бу тилнинг бадиий имкониятларини бевосита ўз ижод намуналари билан ҳам исботлаб беришди.

Боту бадиий матннинг лингвопоэтик ўзига хосликларидан бир кўриниши ва образли тасвир воситаси ҳисобланган фонетик унсурлардан ўзига хос тарзда, моҳирона фойдаланган мумтоз ижодкорлардан биридир. Унинг лирикасида фонетик бирликлар бадиияти маҳорат билан қўлланилган. Маълумки, аллитерация шеърнинг талаффуз гўзаллиги ва қулайлигини таъмин этадиган бадиий-тасвирий воситадир. Унинг “Кучли борлиқ ...” деб бошланувчи шеърида ушбу санъат ўзига хос уйғунликни хосил қилган:

Қайси тоғда, қайси бoғда, қайси чоғда сайр этар,

Эрка кўнгил эркини тун-кун қўриқловчи малак?[2, б. 72].

Байтидаги *Қайси тоғда, қайси боғда, қайси чоғда* мсирасидаги *қайси* бадий такроридан кейин мутлақ қофияни шаклантираётган *тоғда-боғда-чоғда* сўзлари ўзига хос товушлар гармониясини ҳосил қилган.

Унинг “Навоий” шеъридаги *ўз* ва *ўзга* сўзлари ўзига хос бадий такор ва фонетик уйғунликни ҳосил қилган.

Ўз тилини ёмонлаб,

Ўзга тилни севдилар.

Араб, форсий тилларин

«Гўзал тилдир», дедилар [2, б. 31].

Шунингдек, ушбу шеърдаги куйидаги мисраларда *отини* сўзи *олтин* сўзи билан аллитерацияни вужудга келтирган:

Шунинг учун, болалар,

Навоийни севайлик.

Навоийнинг отини

Олтин билан ёзайлик [2, б. 32].

“Сўрма” шеърида эса фонетик бирликлар гармонияси тарсе бадий санъати орқали юзага чиққан.

Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтли ёш қайнашганин,

Сўрма ҳеч бир юзларимда қайгулар ўрнашганин,

Сўрма бу мажнун кўнгилнинг дард ичиди ёнганин,

Сўрма бу маҳзун хаёлнинг қай очунда юрганин [2, б. 33].

Сирғалувчи ва жарангиз товуш сифатида қараладиган *с* ундошининг тасвирий имконияти матн таркибидаги товушларнинг умумий фониди унчалик сезилмаса-да, поэтик асарларда аллитерация элементи сифатида қўлланганда уларнинг моҳияти ўзгариши, замиридаги кескинлик, қатъият, баъзан майинлик каби оттенкаларни намоиш этиб, экстралингвистик ва лингвистик омиллар уйғунлигини таъминлашга, ижодкор руҳий оламидаги туғёнларнинг юзага чиқишига кўмаклашиши маълум бўлди [9, б. 5]. Юқоридаги шеърда ҳам *с* ундоши ушбу хусусиятни таъминлаган.

Куйидаги мисраларда эса сатр бошидаги сўзлар ушбу бадииятни таъминлаган.

Биров билар, биров билмас.

Биров балки кўзга илмас...

Бироқ тўлқин тошар, тинмас,

Унинг товиши яшар, синмас... [2, б. 36].

Боту шеърлари тилининг жозибали бўлишини таъминлаган воситалардан бири такрордир. Бадиий матнда такрорларнинг қўлланиши ўзига хос кўтаринкиликни, тантанаворликни вужудга келтиради, шунингдек, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, тасдиқлаш, кенгрок ифодалаш каби вазифаларни бажаради. Илмий адабиётларда таъкидланишича, такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган. Шоир шеърляти учун хос бўлган синтактик такрор турларидан ташобеҳул-атроф, халқа, мисра ва банд такрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърлий мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирланган. Бадиий матндаги синтактик такрор грамматик такрор таркибига киради, грамматик такрор эса бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърлий мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли такрор қўлланиши тушунилади. Бундай такрор қўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Грамматик такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, кенгрок ва тўлиқрок фикр ифодалашга, мазмунни батафсил ёритишга қаратилган бўлади [10].

Боту ижодий оламида такрорлар ўзига хос бадииятга эгаллигини кузатиш мумкин. Шоир шеърлятида энг фаол қўлланилган синтактик фигуралардан бири такрор ҳисобланади. “Бадиий услубда такрорнинг вазифаси фақатгина маълум нарса-ҳодисани ёки ҳолатни ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш билангина чегараланмайди. Бадиий асарда, барча бадиий воситаларда бўлгани каби, такрорнинг зиммасига ҳам тил бирликларига эмоционал бўёқ, алоҳида оҳанг, жозоба бериш вазифаси юкланади” [6, б. 54–55].

Ўз даврида Фитратнинг назарига тушиб, бадиий жиҳатдан юксак баҳоланган машҳур “Сўрма” шеърининг ҳам дастлабки тўрт қатори *сўрма* сўзининг такрори билан бошланади. Ушбу сўзнинг такрор қўлланиши шоир ичидаги дарднинг юки ниҳоятда оғир экани, бу юк унинг ичу ташини, яъни кўзу юзи, кўнглию, хаёлини эзаётганини яна-да ёрқин ифодалашга хизмат қилган. Натижада, шеърнинг бадиий руҳи кучайиб, фикр таъсирчанлигига эришилган:

*Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтли ёш қайнашганин,
Сўрма, ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,
Сўрма, бу мажнун кўнгилнинг дард ичида ёнганин,
Сўрма, бу маҳзун хаёлниң қай очун 'да юрганин. (Сўрма. БШ. 33)*

Бир қараганда ҳамма айта олиши мумкин бўлган оддий гапдек, бироқ шоир қалби бу сатрларни қанча дард билан ёзгани бизга қоронғу.

Ҳар бир қалам аҳлининг ижодий хазинасида ял-ял ёниб турувчи гавҳари бўлганидек, Боту ижодида “Сўрма” шеъри нафақат ғоявий-бадий жиҳатдан, балки поэтик ва бадий тил маҳорати жиҳатидан ҳам алоҳида ўрин тутди. Шоир бу шеърини ижодининг энг қизғин паллаларида яратган. Ўз даврида бу шеър адабиёт аҳлининг тез назарига тушганини жадидлар хаёти ва ижодини чуқур ўрганган адабиётшунос Наим Каримов шундай ёритади: “Фитрат ўзининг илмий рисоаларида шогирдининг бу шеърида қўлланган поэтик усул ва воситаларга эътибор қаратиб, уларни бир неча бор таҳлилга тортганки, бу ҳол “Сўрма” нинг унга айниқса манзур бўлганидан шаҳодат беради” [6, б. 5].

Мазкур шеърни бир неча томондан ёндашиб таҳлил қилиш мумкин. Биз шеърдаги интертекстуаллик масаласига эътиборимизни қаратмоқчимиз. Маълумки, “жуда кўп ҳолларда халқ мақолларининг иштирокига кўра бадий матн интертекстуаллик касб этади. Бунда мазмуний уйғунлик баробарида дейдилар, деганларидек, шундай мақол(гап, нақл, айтим) бор каби бир қатор лисоний ифодалар асосий ва интерматн алоқасининг зичлигини таъминлайди” [3, б. 194].

Бироз шоир руҳиятига яқинлашишга ҳаракат қиламиз... Ичида яширин дард, овозсиз йиғи, сўнгсиз ва ечимсиз муаммо билан яшаган инсон қачон енгил бўлади? Қачонки, дарддоши, дилдоши билан дилдан сўзлашса, муаммо ечилмаса-да, умид ғунчалари пайдо бўлади. Ботунинг дарди ҳам гоҳ шоир ичида овозсиз қийналарди, гоҳ ўзини намоён қилиб сўзлар воситасида шеър бўлиб яраларди. Бироқ уни эшитгувчи, ўқиши керак бўлганларнинг дарди ўзга эди, шоир қалбидаги буюк дардни англашга ожиз эдилар, англаганлари ҳам ўз таналарида бу дардга ўрин ажратмасдилар.

Мисра бадиияти ҳам ниҳоятда пишиқ бўлиб, бир қаторда *дард* асосдошининг уч марта қўлланиши бадийлик билан тўйинган гўзал оҳангдорликни юзага келтирган. Ўзаро қаршилантирилган отлашган

сўзлар (*дардли, дардсиз*) биргина қаторда катта маъно муносабатини ташишга хизмат қилган.

Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўзсиза мақтов билан каби давом этган кейинги қатор олдингини тўлдириб, ғоявий ва бадий жихатдан мукамал бўлган мисра яралишига эришилган. Бу ўринда шоирнинг яна бир маҳорати шундаки, у кўзи ожиз одамни салбий оттенкага эга бўлган кўр сўзи билан атамади, балки кўзсиза дея замирида кенг маъно ётган отлашган сўз билан ифодалади. Ваҳоланки, *Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўр кўза мақтов билан* тарзида ёзиши ҳам мумкин эди. Албатта, бу қатор метафорик мазмун ҳам касб этади, бунда нафақат тана, балки қалб кўзининг ожизлиги мазмуни ҳам англашилади. Шунингдек, жўналиш келишиги кўшимчасининг қисқарган варианты (*-а*) ни қўллаш ғазал жаранггини ёдга солади. Шоир ижодида кўп кузатиладиган бу ҳолат, бир томондан шеър шакли, қофия масалалари билан боғлиқ бўлса, бир томондан ўша пайтда турк, озарбайжон тилининг таъсири натижасида ўғуз элементларининг қўлланиши билан баҳоланади. Жадидлар тилидаги бу ҳолатга А.Аҳмедов шундай муносабат билдиради: “XX асрнинг бошларида Туркистонда миллий уйғониш ҳаракатининг бошланиши муносабати билан жадидларнинг маърифий, бадий ва публицистик асарларида турк тилига хос бўлган сўз, фонетик ва морфологик шаклларни қўллаш русумга айланди. Бунда турк жадидларига таклид – асар ва унинг тилини замонавийлаштириш, қотиб қолган эски ҳаёт ва тафаккур тарзига қарши чиқиш сифатида қабул қилинди [1, б. 21]. Шунингдек, “поэтик нутқда метрик талаблар (шеър вазни, ўлчови)га кўра бу даврда ҳам ўғуз кўринишларининг қўлланиши давом этди. Ёпиқ бўғинни очиш, очик бўғинни ёпиш, сўз таркибидаги бўғинлар сонини камайтириш ёки ошириш учун ўғуз лисоний шаклларида кенг фойдаланилди” [1, б. 21].

Таъкидлаш керакки, шеъринг матнларида такрорларнинг қўлланиш ўрни ўзига хос бўлиб, улар, одатда, горизонтал ва вертикал ҳолатда қўлланади. Бу эса гўзал оҳангдорликни юзага келтиради.

Таъкидлаш керакки, Боту ижоди такрорларни ўрганиш учун яхши манба бўла олади. Унда такрорнинг барча кўринишларига кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бизнингча, Ботунинг такрорга кўп мурожаат қилишида ҳам рамзий маъно бор. Одатда, бирон муҳим масалани ҳал қилишда унинг натижаси учун айрим масалаларни такрор-

такрор айтишдан толикмаймиз. Боту ҳам ўз истаклари рўёбини кўриш учун такрорлардан чарчамаган. Бироқ баттол замон бунга имкон бермаган. Тўғри, айрим ўринларда ортикча такрорлар шеърнинг поэтик қимматига таъсир қилган бўлса-да, бу ёш, эрксевар шоирнинг қалб мавжлари хосиласидир.

Умуман, Боту асарлари тилини ўрганишда такрор алоҳида эътибор талаб этувчи воситалардандир. Шоир мазкур тил имкониятидан унумли фойдаланиб, уни нафақат матнни шакллантирувчи, балки турли бадий ниятини ёритишга хизмат қилувчи поэтик восита даражасига ҳам кўтара олган.

ЛИТЕРАТУРА АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов А.Р. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз унсур ва кўринишларининг қўлланиши. – Самарқанд, 2006. – Б. 21.
2. Боту. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2004. – 190 б.
3. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2018. – Б. 194.
4. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Т.: Маънавият, 2002.
5. Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадий матннинг лисоний таҳлили. Тошкент, 2007. – Б. 81.
6. Каримов Н. Истиклол йўлида кечган умр. // Жаҳон адабиёти. – 2013, 5-сон.
7. Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУнашри, 1994. – Б. 54–55.
8. Муқимова З. Ўткир Ҳошимов асарлари тилининг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари. – Тошкент, 2020. – 59. 5-бет.
9. Умирова С. Ўзбек шеърлятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърляти мисолида). – Самарқанд, 2019. 48. 5-бет.
10. Юлдашева Д. Синтактик такрорларнинг бадий-эстетик имкониятлари. // Молодой ученый. — 2019. – № 40(278). – С. 258–261.

Одним из средств привлекательности языка стихов Боту является повторение. Использование повторов в художественном тексте создает некое красноречие, торжественность, а также служит особым акцентом, подтверждением, более

широким выражением мысли. В научной литературе указывалось, что повторение есть словесное искусство, а методические средства, связанные с этим искусством, служат языково-поэтической актуализации единиц речи. Лингвопоэтическое значение осмысливается в характерных для поэзии типах синтаксических повторов, и закладывается основа для того, чтобы поэтические стихи были живыми, выразительными и привлекательными. В статье рассматривается искусство повторяющихся единиц, которое часто наблюдается в поэзии Боту.

Ключевые слова: Боту, повторение, синтаксический повтор.

REPETITION IN THE POETRY OF BOTU

M. Tokhtabaeva

One of the means of attractiveness of the language of Botu's poetry is repetition. The use of repetitions in a literary text creates a certain eloquence, solemnity, and also serves as a special accent, confirmation, and a broader expression of the thought expressed. In the scientific literature, it was pointed out that repetition is a verbal art, and the methodological means associated with this art serve as a linguistic and poetic actualization of speech units. The linguistic and poetic meaning is comprehended from the types of syntactic repetitions characteristic of the poet's poetry and the foundation is laid for poetic verses to be lively, expressive and attractive. The article deals with the art of repeating units, which is often observed in the poetry of Bothu.

Keywords. Botu, repetition, syntactic repetition.

Боту шеърлари тилининг жозибали бўлишни таъминлаган воситалардан бири такрордир. Бадиий матнда такрорларнинг қўлланиши ўзига хос кўтаринкиликни, тантанаворликни вужудга келтиради, шунингдек, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, тасдиқлаш, кенгрок ифодалаш каби вазифаларни бажаради. Илмий адабиётларда таъкидланишича, такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган. Шоир шеърияти учун хос бўлган синтактик такрор турларидан ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд такрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърининг мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирланган. Мақолада Боту шеъриятада кўп кузатиладиган такрорининг бирликлар бадиияти хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Боту, такрор, синтактик такрор, ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра, банд такрори.

ЛИНГПОЭТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПЕРИФРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ УСМАНА НАСИРА

УСМОН НОСИР АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ПЕРИФРАЗЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Юлдашев Журабек

докторант кафедры узбекского языка, Навойский госудратсвенный педагогический институт, Навои, Узбекистан.

Перафраза грекча, “ якин гапираман ” сўзидан олинган бўлиб, унда киши ва нарса номлари тўғридан - тўғри гапирилмасдан, улар турли хил сўз ва иборалар ёрдамида баён қилинади. [3.34] Ўзбек тилшунослигида ХХ асрнинг 90 йилларигача перифраза ҳақидаги маълумотлар луғатлар ҳамда ўқув қўлланмаларидаги қисқача таърифлардан иборат бўлган. [4.267] Кейинчалик перифразаларга бағишланган дастлабки жиддий иш Х.Шамсиддинов томонидан эълон қилинган. [5.29] Перифразалар ҳақида Ш.Турниёзов ўз мақоласида бу луғавий бирликнинг ясалиши ҳақидаги мулоҳазаларни баён қилган. [6.36] Ўзбек тилшунослигида перифразалар монографик тарзда биринчи марта И.Умиров томонидан ўрганилган. [7.128] Тадқиқотда муаллиф бу ходисанинг тил ва нутққа бўлган муносабатини, турларини, ёндош ходисалар билан айрим ҳамда умумий жиҳатларини белгилашга ҳаракат қилган.

Перифразалар нутқни бойтадиган, унга улуғворлик, кўтаринкилик, таъсирчанлик берадиган муҳим стилистик воситалардан биридир. Перифразалардан бадий асарларда, ортикча такрор, ўринсиз қайтариқдан қочиш мақсадида ҳам фойдаланилади. Бадий асарларда перифразалар чиройли образ яратишда, таъсирчанлик, жозибаторлик, улуғворлик каби ижобий бўёқларни беришда фаол хизмат қилади. Шоир ва ёзувчиларнинг бадий маҳорати, луғат бойлигининг кенглигини перифразадан фойдаланишида ҳам кузатишимиз мумкин. Шу жиҳатдан шоир Усмон Носир шеър, дoston ҳамда драмаларида қўлланилган перифразаларнинг лингвопоэтик имкониятларини очиб бериш муҳим аҳамият касб этади.

Зеро, XX аср бошларида ижод қилган шоир учун перифразадан фойдаланиши унинг ўзига хос ижод йўли ва усули борлигини кўрсатади. Шоир перифразадан турли мақсадларда фойдаланади. Жумладан, қуйидаги мисраларда тасвири образли, таъсирчан ва ўқувчига тушунарли қилиб бериш мақсадида фойдаланади. Масалан:

Ўртоқлар!

Сув кўрмаган – ташна ,

Қовжираган ерларда

Оёқ коқди

Қора ернинг усталари.

Бўй кўрсатди

Юрт учун

Пахталари ! [1.40]

Мисрада иштирок этган *қора ернинг усталари* перифразаси деҳқонлар сўзининг тасвирий номланиши бўлиб, биринчидан у орқали шеърда образлилик таъминланган бўлса, иккинчидан ерга ишлов бериб , ундан мўл ҳосил олувчиларга ишонч, уларга хайрихоҳлик муносабати билдирилган. Зеро, халқимизда ўз ишининг билимдони ва моҳир касб эгасига уста сўзи кўшиб ишлатилади. Перифразалар баъзан шеъриятда баландпарвоз тасвирларни вужудга келтириш, айтиб бир тушунчага кўпроқ эътиборни жалб қилиш мақсадида ҳам ишлатилади. [8.45] Шоирнинг дастлабки шеърлари давр, тузум белгилаб берган вазифага йўналтирилганлиги боис у кўп ўринларда шўролар мамлакатиде амалга оширилаётган мисли кўрилмаган ўзгаришларни юракдан қуйлади, меҳнаткашларга ўз ижоди орқали маънавий кўмак беришга интилни ва меҳнаткашларни, ишчи ва деҳқонларни жарангдор, жозибадор сўз ҳамда иборалар билан аташни ўзининг шоирлик вазифаси деб билди. Шеърдан олинган парчада ҳам кўл кучи билан далада меҳнат қилувчиларни *даланинг эгалари* перифразаси билан атамоқда :

Бригадир Иқомхоннинг

Хўп сара жўралари.

Жўралар колхозчилар –

Даланинг эгалари.

Иш устига берилган,

Эрки билан керилган.[1. 57]

Шоир бу ўринда ва юқорида келтирилган *даланинг эгалари* ва *қора ернинг усталари* перифразалари бир тушунчани икки хил тасвирий ифодамоқда , яъни маънодошлиқдан ўринли фойдаланмоқда. Шоир бу перифразаларни қўллаш орқали ўз даврида минглаб гектар ерларни ўзлаштираётган оддий одамлар меҳнатини улуғлаган , уларга кўтаринки кайфият бағишлаган.

Перифразаларни монографик планда тадқиқ этган И.Умиров уларни семантик жиҳатдан қуйидаги турларга бўлади:

- 1.Муаллифлик маъносини англатадиган перифразалар.
- 2.Касб-кордаги маҳоратни англатадиган перифразалар.
- 3.Шахснинг жамиятда тутган ўрнини англатадиган перифразалар.
- 4.Ижодкорлар асаридаги бирор ғоя ёки мавзунини англатадиган перифразалар.
- 5.Санъат намоёндалари яратган ўлмас образларни англатадиган перифразалар.
- 6.Муассаса ва муайян жойларни англатадиган перифразалар.
- 7.Суюқлик ва техника предметларини англатадиган перифразалар.
- 8.Табиат ҳодисалари ва ўсимликларни англатадиган перифразалар.
- 9.Жониворларни англатадиган перифразалар.
- 10.Шаҳарларни англатадиган перифразалар. [9.19]

Усмон Носир шеърларида перифразаларнинг семантик жиҳатдан техника предметларини англатадиган турлари ҳам учрайди. Шоирнинг “Бодом гуллаган кечаси ” шеъри оддий меҳнаткаш ёшларнинг куну тун тиним билмай ер ҳайдаш ишлари ва шу жараёнда ишдан чиқиб қолган айрим техникаларни тузатиши, шунингдек, бу қийинчиликларни енгишда бир-бирини қўллаганликлари ҳақидадир. XX асрнинг 30 йилларида жамият ҳаётига энди кириб келаётган техника воситаларининг мислсиз кучи кўпчиликда ҳайрат уйғотган бўлса ажаб эмас. Бу ҳайратлар ижод аҳлининг асарларига ҳам кўчиб ўтган, албатта. “Бодом гуллаган кечаси ” шеърида шундай техникалардан трактор кўп ўринда қўлланилади. Шоир мана шу сўз ўрнида баъзида унинг перифразасидан фойдаланади:

Кўклам учун

Жон куйдириб,

Тунларни яндаб,

Пўлат отнинг юганидан

Маҳкамлаб

Ушлаб

Нўхта солиб қаншаридан. [1. 48]

Трактор сўзи ўрнида юкорида *нўлат от* перифразаси ишлатилган бўлса, мана бу шеърий парчада *темир от* перифразаси қўлланилган:

Хат топиб,

Янги онгу,

Кенг шуур

Топиб,

Темир отнинг тизгинини

Қулига олди.

Темир отнинг ҳисобини

Кўнглига солди: [1. 50]

Кўринадики, берилган шеърий парчаларда перифразалардан шоир айна бир сўз ёки жумлани такрорламаслик мақсадида фойдаланган. Шоирнинг “Норбўта” достонидан олинган қуйидаги шеърий парчада семантик жиҳатдан жониворларни англатадиган перифразадан фойдаланган:

Жаҳл билан босалар қамчи

Терлар қуйиб томчи ва томчи,

Тош демасдан, кўлоб демасдан ,

Йўлбарс каби ҳеч тап тортмасдан ,

Жон ҳарпида югурар отлар,

Не отларки, **учар қанотлар...** [2. 38]

Перифраза нутққа кўтаринкилик, тантанаворлик руҳини бағишлайди, ижодкор учун бадий гўзал ифодаларни шакллантирувчи, ўз ёки асар персонажи тилидан субъектив баҳони берувчи восита бўлиб хизмат қилади. Усмон Носирнинг “ Шу кунларнинг талаби ” шеърида шўролар барпо этаётган тузумни шоир *янги дунё* перифразаси билан атайди ва ўқувчида кўтаринкилик кайфиятини уйғотади. Шеър парчасига эътибор қилинг:

Қурилишнинг қора кўзи,

Турмушнинг ўзи,

Янги дунё қураётган

Меҳнаткашнинг

Энг кераклиги! [1. 44]

Тилимизда оммалашиб улгурган, умумхалқ нуткида тез-тез қўлланиладиган *ақл гимнастикаси, яйлов баҳодирлари, зангори кема, ўрмон подишоси, ўрмон маликаси, дала маликаси, оқ олтин, қора олтин* каби перифразаларнинг бадиий матнда иштирок этиши асар бадииятига салбий таъсир қилади. Ўқувчи учун матнда қутилмаганда вужудга келадиган перифразалар муҳим. Шу сабабли ижодкорлар нарса ва ҳодисаларнинг образли тасвирини беришга ҳаракат қилади. Бу эса, албатта, ижодкордан катта меҳнат талаб қилади. Усмон Носир “ Салом, кундуз ” шеърида оригинал перифразани қўллаб лингвопозитик мақсадга эришган. Шеърий парчага эътибор қилинг:

Оқ танли парининг

Момик қўллари

Анор сувин тўқди

Само бўйидан:

Салом кундуз, салом,

Салом, париғум [1. 82]

Шоир бу ўринда семантик жиҳатдан табиат ҳодисасини англатадиган перифразани қўллаган.

Усмон Носир қисқа ҳаёти давомида нафақат ичдан нурланиб турадиган (Иброҳим Ғафуров таъбирича) шеърлар, балки “ Атлас ” номли драма ҳам ёзди. ”Атлас “ драмасида ҳам шоир ҳеч қайси ижодкорда учрамайдиган Носирона перифразани қўллайди:

Бир баҳор оқшоми ...ой кулар сузгун,

Титрарди баргларнинг сийрак сояси.

Бир кўрдим. Бир кўрдим, айлади туткун,

Тўлди ишқи билан **дил пиёласи.** [2. 96]

Шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай нарса – ҳодиса номини бошқа ибора билан атайвериш қутилган эффе́ктни бермайди. ”Алмаштирилган ном билан тасвирий ифода ўртасида мазмуний жиҳатдан қандайдир боғлиқлик, яқинлик бўлиши керак. Шу билан бирга, номи алмаштирилаётган нарсанинг муҳим, аҳамиятли томони, хусусияти тўғрисида ўқувчи ёки тингловчида аниқ тасаввур ҳосил бўлиши лозим”. [10.212] Юқорида “Атлас” драмасидан олинган *дил пиёласи* перифразаси кўнгил сўзи ўрнида ишлатилган. Шоир бу ўринда алмаштирилган ном

билан тасвирий ифода ўртасида мазмуний жиҳатдан боғлиқлик борлигини ва ўқувчига тушунарли бўлишини ҳисобга олган. Чунки пиёлани ҳам , кўнгилини ҳам нима биландир тўлдириш мумкин.

Перафразаларни ҳосил бўлиши метафора, метонимия, синекдоха ва функциядошлик усуллари орқали юз беради. Куйида келтирилган *қора соч* перифразаси айнан гўзал қиз маъносини бериб, қисм орқали бутун маъноси англашилмоқда. Шеъринг парчага эътибор қилинг:

Гул тақишни канда қилмаганмиз,
Пайт-пайтида ўпич сўрганмиз.
Ойли тунлар, тиниқ кўллар бўйи
Севган **қора сочни** ўрганмиз ...[1. 112]

Шоирнинг таржима асарлари ҳам префразаларга бойлиги билан ажралиб туради. Пушкиннинг “ Боғчасарой фонтани ” достонини таржимасида шоир ҳукмдор лексемаси ўрнида *соҳиби фармон* перифразасини қўллайди. Ушбу перифраза семантик жиҳатдан шахснинг жамиятда тутган ўрнини англатадиган перифраза бўлиб феодал жамиятда ҳукмронлик қилган шахсларнинг чексиз ҳокимиятга эгаллигини ҳам билдирмоқда. Достондан олинган парчага айнан метонимия асосида ҳосил бўлган перифраза иштирок этган :

Жимжит эди бутун қошона:
Ҳамма хоннинг хафа юзидан
Ғам ва ўтли ғазаб изидан
Пайқар эди мубҳам нишона .
Аммо мағрур **соҳиби фармон** .[2. 123]

Шоирнинг ушбу таржима асарида ҳукмдор ҳарамдаги гўзал қиз Заремани бир ўринда *муҳаббат юлдузи* перифразаси билан берса, яна бир ўринда *ҳарам кўрки* перифразаси билан тасвирлайди. Албатта, бундай тасвирлар оригиналлиги ва кутилмаганлиги билан кишини хайратлантиради. Мисолга эътибор беринг:

Улар куйлар. Аммо қани у,
Муҳаббатнинг юлдузи қани ,
Ҳарам кўрки –кундузи қани ,
Қайда қолди Заремабону ? [2.128]

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, Усмон Носир шеър, достон , драма ва таржима асарларида перифразалар ўринсиз такрорнинг олдини

олишда, поэтик жарангдорликни таъминлашда ва образлиликни кучайтиришда ўзига хос лингвопоэтик вазифа бажарган . Шоир асарларида перифразаларнинг семантик нуктаи назардан касб-кордаги маҳоратни англатадиган (*қора ернинг усталари , даланинг эгалари*) , жониворларни англатадиган (*учар қанотлар*), табиат ҳодисасини билдирадиган (*оқ танли пари*), техника предметларини англатадиган (*пўлат от, темир от*) шунингдек, шахснинг жамиятда тутган ўрнини билдирадиган (*соҳиби фармон*) турлари қўлланганига гувоҳ бўлдик. Бу перифразалар шаклланишига кўра метафора, метонимия ва синекдоха асосида ҳосил бўлган.

ЛИТЕРАТУРА АДАБИЁТЛАР

1. 1.Усмон Носир. Танланган асарлар. Биринчи том. – Тошкент: Ғ. Ғулом, 1969. – 163 б. (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинади ва саҳифаси қавс ичида берилади)
2. Усмон Носир. Танланган асарлар. Иккинчи том. – Тошкент: Ғ. Ғулом, 1970. – 190 б. (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинади ва саҳифаси қавс ичида берилади)
3. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 86 б.
4. Ҳожиёв А. Лингвистик терминлар изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – 164 б.
5. Шамсиддинов Ҳ. Перифраза хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1993. – №4. – Б. 29-35.
6. Турниёзов Ш. Перифразалар деривацион хусусиятлари ҳақида айрим мулоҳазалар. Хорijiy filologiya. – Samarqand, 2005. – №3. – В. 36-37.
7. Умиров И.Э. Ўзбек тили парафразалари: Филол. фанлари номзоди...дисс. – Тошкент, 1996. – Б.128
8. Умиров И. Парафразаларнинг бадиий асарларда қўлланишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1996. – №5. – Б. 45-46.
9. Умиров И.Э. Ўзбек тили парафразалари: Филол. ф.н... дисс.автореф. – Тошкент, 1996. – Б 19.
10. Йўлдашев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019, – Б 254.

В данной статье рассматриваются лингвопоэтические возможности перифраз, используемых в произведениях Османа Насира.

Ключевые слова: перифраз, образное имя, колорит, образность, оттенки, оригинальность, импрессионизм, эмоционально-выразительность.

LINGUOPOETIC PROPERTIES OF PERIPHRASES USED IN THE WORKS OF USMAN NASIR

Zh. Yuldashev

This article discusses the linguopoetic possibilities of periphrases used in the works of Osman Nasir.

Keywords: periphrasis, figurative name, coloring, imagery, imagery, ottenka, originality, impressionism, emotional-expressiveness.

Ушбу мақолада Усмон Носир асарларида қўлланилган перифразларнинг лингвопоэтик имкониятлари хусусида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: перифраза, тасвирий ном, бўёқдорлик, образлилик, тасвирийлик, оттенка, оригиналлик, таъсирчанлик, эмоционал-экспрессивлик.

**ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТОЛЕПБЕРГЕНА
КАЙПБЕРГЕНОВА**

**ТЎЛЕПБЕРГЕН ҚАЙПБЕРГЕНОВНИНГ БАДИИЙ ТИЛ
МАҲОРАТИ**

Юлдашев Маруфжон Мухаммаджонович

доктор филол. наук, профессор Государственного института искусств и культуры Узбекистана, Ташкент, Узбекистан

Кушназарова Малоксат Алимовна

преподаватель кафедры узбекского языка и литературы
Ташкентского научно-исследовательского института инженеров
иригации и механизации сельского хозяйства, Национальный
исследовательский университет, Ташкент, Узбекистан

Маълумки, муайян тилдаги ономастик бирликлар шу тилда сўзлашувчи халқнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, адабиёти билан дахлдор жиҳатларни намоён этувчи бирликлар ҳисобланади. Хусусан, “бадий адабиётда қўлланган номлар ижодкорнинг бадий-эстетик қарашларини намоён этиб, турли поэтик вазифаларда қўлланиши мумкин”. Ўзбек тилшунослигида лингвопоэтика бўйича амалга оширилган тадқиқотларда бу масала бир қадар ёритилган. Тилшунос Д.Анданиязова мазкур масалада жиддий тадқиқот амалга оширган [1]. Бироқ бир тадқиқот билан мазкур масалани ҳал қилинган деб бўлмайди. “Маълумки, ўзини ўраб турган ташқи оламни ва унда юз берувчи ҳодисалар сабабини билишга қизиққан ибтидоий одам уни образли тасаввур қилган. Натижада хиссий образлар сифатида мифологик образлар пайдо бўлган. Мифологик образлар барча халқларнинг тилида мавжуддир ва ҳар бир халқнинг миллий, маданий тушунчалари асосида кодлаштирилган. Мифонимларни метафоризациялаш воситасида кўпинча мифопоэтонимлар ҳосил бўлади ва инсоннинг турли кечинмаларини бадий ифодалашга хизмат қилади” [5, 174 б.].

Мутахассислар фикрича, ономастик бирликлардан поэтик мақсадларда фойдаланиш мумтоз адабиётимизда анъанага айланган. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этиб, адабиётимиз тарихида қўлланган Боғи Эрам, жоми Жам, Искандар, Каъба, Лайли, Мажнун, Масих, Одам Ато, Фарҳод, Ширин, Ҳотам каби номлар замонавий адабий асарларда ҳам қўлланиб келмоқда. Умуман, ўзбек бадиий адабиётида қўлланган номлар бутун бир силсилани ташкил этади. Уларнинг шаклланиш тарихи, лингвопоэтик хусусиятлари, ўзбек лингвомаданиятида тутган ўрни каби масалалар тилшунослигимизда маҳсус тадқиқотни тақозо этувчи долзарб масалалардан биридир [6, 3 б.].

Адиб ёзувчининг залворли миссияси ҳақида сўз юритар экан шундай принципал аъмолни тилга келтиради: “Она юртингга, она халқингга қандай кўз билан қараш керак – энг муҳими мана шу! Буюк ёзувчиларнинг сезгирлиги, интуицияси, ноёб истеъдоди, бутун қудрати, аввало, шунда бўлса керакки, улар жузъий бир воқеада бутун жамият аҳамиятига молик моҳиятни кўра олади.” Унинг она юрти ва халқига, урф-одатлари ва қадриятларига муҳаббати шу қадар баландки, ҳар бир асарида улар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг энг майда деталларигача тасвирлашга ҳаракат қилади. Айниқса, халқ тилидан қўймайдиган, такрорлашдан буюк бир завқ ва ҳузур туядиган мифлар, ривоят ва афсоналарни худди реал тарихий воқеадек асар сюжети қатларига сингдириб юборади. Ана шундай ҳолатларни кўпроқ асарда қўлланилган жой номлари тасвирида кузатишимиз мумкин.

Тўлепберген Қаипбергенов ўзининг ярим асрдан зиёд давом этган ёзувчилик фаолияти давомида катта ва сермазмун ижод йўлини босиб ўтди. Ўз асарларида қорақалпоқ халқининг тарихи, бугунги ҳаёти, миллий қадрият ва анъаналарини юксак маҳорат билан тараннум этди. Унинг қаламига мансуб “Раҳмат, муаллим”, “Совуқ бир томчи”, “Котиб”, “Қорақалпоқ қизи”, “Маманбий афсонаси”, “Бахтсизлар”, “Гумроҳлар” сингари қисса ва романлар, “Қорақалпоқ достони” трилогияси адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллади. Бу асарларнинг аксарияти жаҳондаги кўплаб тилларга таржима қилиниб, бир қатор нуфузли адабий мукофотларга сазовор бўлган эди. Жонкуяр адибнинг кейинги йилларда эълон қилинган публицистик чиқишларида мустақиллигимизнинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, қорақалпоқ заминида амалга

оширилаётган улкан ўзгариш ва янгиланишлар жараёнини акс эттириш, бағрикенг халқимизнинг бунёдкорлик меҳнатини улуғлаш, Орол муаммосига жамоатчилик эътиборини қаратиш мавзулари алоҳида ўрин эгаллади.

Ёзувчи асарлари ичида “Қорақалпоқнома” алоҳида аҳамиятга эга асар. Унда муаллиф шахси ва унинг бадиий олами бирмунча реалистик планда намоён бўлади. Китобхон асарни ўқиш жараёнида муаллиф билан бирга қорақалпоқ элининг тарихи, анъаналари, орзу-умидлари оламига сайр қилади. Асарда муаллиф позицияси шу қадар қизиқ ва мураккабки, баъзан муаллиф билан бирга суҳбат қурасиз, баъзан у ўзи билан ўзи суҳбат куради сиз кузатасиз. Баъзан эса асар қахрамонлари ва воқеа-ходисалари ичида муаллифни бутунлай унутиб қўясиз.

“Қорақалпоқ еридан бир кафт тупроқ олиб, хидласангиз, ундан қон иси анқийди. У “Борса келмас”да йўл тополмай адашиб, бир-бири билан ғажишиб ўлган ҳайвонлар қони эмас, одам қонининг иси. Истаган ерга белкурак урсангиз, белкурагингиз нимагадир шақирлаб тегади. Бу шақирлаётган тош эмас, ўлган ҳайвонларнинг суяги ҳам эмас, одамнинг суяги, “Борса келмас”ни гуллашиб яшнатиш йўлида жонини тиккан боболарнинг суяги. Туғилган ерига тўкилган кўз ёшларини қуритиш йўлида серзаҳмат меҳнатда жон таслим қилган авлодларнинг суяги! Она юртни ташқи душмандан ҳимоя қилиш мақсадидаги кўпгина қонли олишувлар туфайли беҳисоб жойларнинг “Қумбосган”, “Қизкетган”, “Болашаҳид”, “Қўйқирқилган”, “Маслаҳаттепа”, “Қонли кўл”, “Ўтеш ботирнинг қабри”, “Қонли ёп”, “Тупроққалъа”, “Элликқалъа”, “Ёнбошқалъа”, “Нозлимхон сулув” каби минглаб тарихий номлар билан аталиши бежиз эмас! Қатрада қуёш акс этганидек, бу атамаларнинг ҳар қайсиси турли-туман афсонага асос бўлган. Ҳар бир афсона эса, ўзича бир тарих, ўзича дoston, бутун бошли бир давр.” Ёзувчи шу тарзда китобхонни тарихий номлар оламига бошлайди. “Маълумки, ўзини ўраб турган ташқи оламни ва унда юз берувчи ходисалар сабабини билишга қизиққан ибтидоий одам уни образли тасаввур қилган. Натижада ҳиссий образлар сифатида мифологик образлар пайдо бўлган. Мифологик образлар барча халқларнинг тилида мавжуддир ва ҳар бир халқнинг миллий, маданий тушунчалари асосида кодлаштирилган. Мифонимларни метафоризациялаш воситасида кўпинча мифопоэтонимлар ҳосил бўлади ва

инсоннинг турли кечинмаларини бадий ифодалашга хизмат қилади.” [5, 174 б.]. Гилшуносликда интертекстуаллик деган тушунча бор. Бадий матннинг лингвопоэтик таҳлилида ёзувчининг матндаги мазмунни ифодалашдан кўзлаган мақсадини ҳам назарда тутиш фойдадан холи бўлмайди. Айтилган бадий матннинг яхлит структурасидаги муайян қисмлар ўртасидаги муносабат масаласи ҳам алоҳида диққатга моликдир [7, с. 103]. Бадий матннинг таркибланишини тадқиқ этишдаги муҳим нуқталардан бири интертекстуаллик масаласидир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, интертекстуаллик тушунчасининг филология илмида пайдо бўлишига рус олими М.М.Бахтиннинг 1924 йилда нашр этилган “Бадий сўз ижодиётида мазмун, материал ва шакл муаммоси” номли иши туртки берган, олим бу тадқиқотида адабиётнинг мавжудлик диалектикасини тавсифлар экан, ижодкор тасвирланаётган воқеликдан ташқари ўтмиш адабиёти ва ўзига замондош бўлган адабиёт билан ҳам иш кўришини, бу адабиётлар билан у доимий “мулоқот”да бўлишини қайд этади. Ана шу ишга асосланган ва ундаги фикрларни янгича талқин этган ҳолда постструктурализм назариётчиси француз Юлия Кристева 1967 йилда бу тушунчани фанга олиб кирган [4, с. 40].

Тўлепберген Қаипбергенов асарларида ҳам ана шундай лингвопоэтик механизмдан кенг фойдаланилганлигини кўришимиз мумкин. Муаллиф матн ичига бошқа бир матнни олиб киришда асосий масъулиятни учинчи шахсларга юклайди. Учинчи шахслар одатда “қариялар” бўлади: “Маҳаллий атамалар ҳақида қарияларнинг гурунгларида. Қумбосганнинг нега “Қумбосган” деб аталиши ҳақидаги афсоналардан бирини эшитинг” дея китобхонни айтилажак ривоятга тайёрлайди. Сўнг ривоят ёки афсонани реал тарихий воқеадек батафсил тасвирлайди: Қадим замонларда бир доно дунёдан кўз юмиш олдидан Ҳасан-Ҳусан ўғилларини ёнига чақириб гап бошлабди:

- Болаларим, ўзларингизга маълум, ҳар қайси бир таноблик икки бўлак ерим бор. Бир бўлаги унумдор, иккинчи бўлаги шўрхоқ. Икковингга ҳар бўлакдан ярим таноб-ярим танобдан беришим ҳам мумкин эди. Бироқ мен бундай қилмоқчимасман. Сабаби, икковларингиз вақтида бир қоринга сиғган бўлсаларингиз ҳам, бу кенг дунёда тинч-тотув, кўшни бўлиб, бир ерда яшай олмайсизлар. Буни мен одамларнинг қисматларида кўп кўрдим. Шунинг учун ҳар бирингиз алоҳида бир бўлагига эга бўлинг. Шўрхоқ

тарафи кимнинг чекига тушса, мен унга бутун мол-дунёни кўшиб мерос қолдираман. Чунки шўрхок ерни эпакага келтириш учун кўп куч керак. Бу оқилона тақсимотга болалари дарров рози бўлишибди. Шунда ҳам отаси уларни норози қилмаслик учун чек ташлабди. Ҳасанга унумдор бир таноб ер, Ҳусанга шўрхок бир таноб ер билан бирга мол-дунё мерос тегибди. Эгизаклар чекига тушганидан қувона-қувона, алоҳида алоҳида уй бўлиб яшай бошлабдилар. Ҳусан ўзига теккан шўрхок ерни эпакага келтириш ўрнига отасидан қолган мол-дунёнинг кучи билан айш-ишратга муккасидан кетибди. Кўп ўтмай бор буд-шудини созуриб тамомлабди. Энди у акаси Ҳасандан ёрдам сўрашга мажбур бўлибди. Ҳасан унинг илтимосига бир марта хўп депти, икки марта хўп депти, уч марта хўп депти. Ахири аччиғи чиқиб:

- Ерни эпакага келтириш ўрнига ҳамма пулингни айш-ишратга сарфлаб битирдинг, энди сенга ҳеч нарса бермайман, - дебди.

Ҳусан акасидан хафа бўлиб кетибди-да, собиқ улфатларини чақириб, улар билан бирга уйининг қошига қум ташишга тушибди. Анча кун ташибди. Каттакон уюм ҳосил бўлибди. Бир оқшом Ҳусаннинг уйдан Ҳасаннинг уйи тарафига қараб кучли довул турибди. Ҳусан фурсатдан фойдаланиб, тезда улфатларини чақирибди-ю, қум уюмини осмонга тўзғитаверибди. Туни билан тўзғитибди. Эрталаб қарасалар, Ҳасаннинг унумдор даласини ёппасига қум босиб қолибди.

“Қумбосган” топонимининг маъносини изоҳлашга хизмат қилувчи ривоят баён қилинган, муаллиф қаҳрамон тилидан хулосасини очиқлайди: “Қумбосган” деган ном мана шундан қолган экан. Қорақалпоғистоннинг бир ери шўрхок, бир ери қумлоқлиги ўша Ҳасан-Ҳусан авлодларининг бир-бирларига ола қарашлари сабабли экан-да!..”

Ёки жой номи билан боғлиқ бир афсона матн ичига интерматн бўлиб қиради. Шу зайлда, оғзаки нутқ доирасида ҳаётини давом эттираётган матн ёзма матнга муайян вазифа билан киритилади ва афсонанинг умри бақога даҳлдор ҳолга келтирилади:

-Нукус шаҳрининг қоқ ўртасидан кесиб ўтадиган Қизкетган сойининг номи нима учун “Қизкетган” деб аталиши ҳақидаги кўпдан-кўп афсоналардан мен ҳам биттасини айтиб бермоқчиман, эшитинглар: Амударё бир пайтлар “Жайхун деб аташган. Жайхун дарёсидан бир ярим чақирим олисда жойлашган кичкина бир овул дарёдан қовоқда сув ташиб

экинени суғорар экан. Бу овулдаги бир бева аёлнинг юзлари ойдек, сочлари тундек, кошлари қундуздек ниҳоятда сулув Ойша исмли бир қизи бор экан. Ойша овулдошларини мушкул аҳволдан қутқариш мақсадида бир куни кўчага чиқиб: “Кимда ким Жайхундан овулгача ариқ қазишга бел боғласа, мен ўша одамни севаман” дея жар солибди.

-Бир йигит қазиб битказга олмайди-ки, -деишибди овул одамлари. Нечта йигит қазишга чикса, ҳаммасини суявераман! -дебди қиз.

Одамлар Ойшанинг бу гапларини нотўғри тушуниб, уни овулдан қувиб юборибдилар. Қиз овулдан бош олиб кетганча, бошқа овуллардаги ёш йигитни йиғиб, қазувни бошлаб юборибди. Ариқ қазилиб, овулига сув келган куни қиз ариқ ёқасига чиқиб:

-Йигитлар, мен ваъдамга вафо қилиб, барчангизни баравар севаман, сизларга бундан кейин ҳам руҳан мадад бўламан! - дея хайқириб, тошқин сойга ўзини отибди...

Халқ ана шу янги сойга “Қизкетган” деб ном қўйибди.

Асарда интертекстларнинг асосий матнга олиб кирилиши ва мувофиқлашишини таъминлашда қаҳрамон нутқидан ҳам кенг фойдаланилади:

-Мен бўлсам сизларга “Болашаҳид” ҳақида айтиб бермоқчиман: бир ота-бир онадан туғилган Ҳасан билан Ҳусаннинг авлодлари йиллар ўтиб, ўзларидан кўпайиб, нақ икки овул бўлибди. Бобокалонлари битта бўлгани билан, ҳар бирида ўзича урф-одатлар, дунёқарашу фикрлашлар тарзи шаклланиб, бу икки овул ўртасидаги тафовутлар зиддиятларга айланибди. Уларнинг ҳар бирида худбинона, ёвуз ниятлар уйғонибди. Бир йили Ҳасаннинг авлодида болалар жуда кўп туғилиб, чорак асрдан кейин овул учун жой торлик қилиб қолиши мумкинлиги уларни ўйлантириб қўйибди. Бу ташвишли ўйлар қўшни овулга ҳам маълум бўлиб, улар чорак асрдан кейин Ҳасаннинг овули тарафидан келиш эҳтимоли бўлган хавф-хатарнинг олдини олиш учун турли-туман хийла-найранглар ўйлаб топиш ҳаракатига тушибдилар. Ахири бир туллак бийни қўшни овулга элчи қилиб жўнатибдилар-да, уларнинг болаларини тарбиялаб беришга хоҳиш билдирибдилар. Овул одамлари болаларнинг ўз ота-оналарини унутиб юборишларидан қўрқиб, бу таклифни рад қилишибди. Шунда элчи бўлиб келган бий ўз тарбияларига олмоқчи бўлаётган болаларнинг рўйхатини тузиб, уларнинг ҳар бири учун тилхат беражакларини, керак бўлса, қачон

ота-оналарини кўришни истасалар, овул дарвозаси очик туражаклигини маълум қилишибди. Хуллас, уларни ишонтаришиб, болаларни ўз тарбияларига олишибди... Орадан бир ой ўтар-ўтмас, кўпчилик ота-оналар ўз болаларини кўриш учун келсалар, биттасиям йўқ эмиш.

-Болаларимиз қани? - деб сўрашибди улар, бош бийнинг хузурига кириб.

У ота-оналарни янги қабристонга бошлаб борибди.

-Бу қанақа қабристон? –деб сўрашибди ота-оналар, юраклари увишиб.

Йигирма беш йилдан кейин овулимиз бошига ёғиладиган хавф-хатарнинг олдини олиб, мана шу ерда болаларингизни шаҳид қилдик, - дебди бий.

Ота-оналарнинг фиғони фалакка чиқиб, бийга ташланибдилар. Унинг гўштини нимта-нимта қилиб, қабристонга сочиб ташлабдилар. Бари бир бу билан ҳеч ким аламдан чиқолмабди, ҳеч нима ўзгармабди. Ўша қабристон эса “Болашаҳид” деб атала бошланибди.

Ривоят тугагач, муаллиф “қиссадан ҳисса”ни шу тарзда тилга келтиради: “Ўша ёвуз одамлар бизнинг боболаримизмасмикин? Оз сонли бўлиб қолганимизга сабаб-бундай ёмон иллатларнинг юкумли ирсий касалликдек насл суришидан бўлса ажаб эмас!” Китобхон бундай таъсирчан ривоят ва ундан чиқариладиган хулосалардан воқеа-ҳодисаларга нисбатан муносабатини ойдинлаштириб олади.

Асарнинг бошқа бир жойида “Кўй қирилган” топоними билан боғлиқ афсона келтирилади: “Кўй қирилган” номининг келиб чиқиши ҳақида мен шундай афсона эшитганман. Ҳасан-Ҳусанга ўхшаб, бир ота-онадан туғилган икки ўғилнинг авлодлари ўсиб-униб, гуркираб турган икки элат бўлиб яшаётган йилларда, бир овулга нариги овулнинг даласи ўта ҳосилдор кўришиб, уни қўлга киритиш йўлларини ахтаришга тушибди. Шу мақсадда бегона юртлардан қурол-аслаха келтирибди-да, элатдошларининг овулини қуршовга олибди. Қуршовда қолган овул одамлари аҳволининг танглигини сезиб: “Ҳамма ҳомиладор аёлларни, демакки, налимизни омон сақлаб қолишнинг ягона йўли шу” деб жамики кўйларни бир чеккадан бўғизлабдилар. Иккикат аёлларнинг устига кўй терисини ёпиб, овулдан бирин-кетин чиқариб юбораверибдилар. Теваракдан пайт пойлаб турган қуролли навкарлар тизилишиб келаётган

“қўйлар”ни бирин-кетин отиб ўлдираверибдилар. “Қўй қирилган” деган ном ана шундан қолганмиш.

Муаллиф бу афсонадан сўнг фожиа мусаббиби ҳақида ўйлаб, ўзича чиқарган ҳукмини баён қилади. “Бугун ўзимча шундай тусмол қиламанки, иккиқат аёлларни қўй териси остида қуршовдан қутқаришни маслаҳат берган одам қўшни овулнинг айғокчиси бўлса керак.” Бу тарздаги хулоса масаланинг моҳиятини чуқур ўйлаш, сабабчиларни узоқдан эмас, яқин-атрофдан қидириш кераклиги ҳақида муаллифнинг китобхонга маслаҳатидир.

Мутахассислар фикрича, муайян матнда қўлланган ном замирида катта ҳажмдаги матнорти билимлари туради. Шунинг учун номлар интертекстуал матнда аллюзия кўрсаткичи сифатида кўп қўлланиб, муайян адабий ёки ижтимоий-тарихий фактга ишора қилади. Ўқувчи бу каби номларга доир қомусий маълумотга эга бўлмаса, мазкур ном қандай лингвопозетик мақсадда қўлланганини ҳам англаши мушкул [6, с. 5]. “Қорақалпоқнома”да ана шундай матнорти билимлар асосан, афсона ва ривоятлар шаклида изоҳланади. Бадиий матндаги бундай катта ҳажмли мифик матн билан идрок этиладиган топонимлар *мифотопонимлар* деб аталади. Айтиш лозимки, манбаларда мифотопоним термини уч маънода қўлланилганлиги кузатилади: 1. Муайян миф билан боғлиқ ҳолда идрок этиладиган реал топоним. 2. Маълум бир халқ мифологиясида мавжуд бўлган топоним. 3. Бадиий матнда муаллифнинг индивидуал хаёл маҳсули бўлган афсонавий жой номи. Бадиият масаласига алоқадорликда (мифга боғланмаган ҳолда) текширилганда *топопозетонимлар* тарзида қўллаш кузатилади. Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” асарида бундай топопозетонимлар талайгина ва уларни лингвопозетик тадқиқ тамойиллари асосида ўрганиш тилшунослик, фольклор, адабиётшунослик, этнография, лингвوماданиятшунослик, лингвоконтактология ва лингвопозетика каби тадқиқот соҳалари учун бирдек муҳим.

ЛИТЕРАТУРА АДАБИЁТЛАР

1. Yuldashev M. Özbek Edebi Metinler Antolojisi. Ege Üniversitesi Yayınları. Edebiyat Fakültesi Yayın No: 185. – 2013.

2. Yuldashev M. Synonymic Words in Abdulhamid Sulaymon Cho‘lpon’s Works. The International journal of analytical and experimental modal analysis. Volume XII, Issue VI, June/2020. – Page No: 1732-1739.
3. Анданиязова Д. Р. Бадий матнда ономастик бирликлар лингво-поэтикаси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). – Тошкент., 2017.
4. Кураш С. Б. Усложнённое кодирование образной информации как аспект филологического анализа художественного текста. – Мозырь: УО «МГПУ», 2003.
5. Нуруллаева С. Давр вокеликларининг мифологик образлар воситасида ифодаланиши. НамДУ илмий ахборотномаси // Научный вестник НамГУ 2020 йил 6-сон.
6. Худойбергана Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изохли лугати. – Тошкент: Фан, 2016.
7. Юлдашев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.

За свою более чем полувековую писательскую деятельность Толепберген Каипбергенов прошел долгий и содержательный творческий путь. В своих произведениях он мастерски воспел историю каракалпакского народа, современную жизнь, национальные ценности и традиции. Достойное место занимают такие его рассказы и повести, как «Спасибо, учитель», «Холодная капля», «Секретарша», «Каракалпакская девушка», «Маманбийская легенда», «Несчастный», «Гумрохлар», трилогия «Каракалпакский эпос» вошли в копилку нашей литературы. Многие из этих произведений переведены на разные языки мира и удостоены ряда престижных литературных премий. В статье комментируются некоторые топонимы, использованные в авторском произведении «Каракалпакнома». На примере показано значение топонимии в данной работе с точки зрения лингвопоэтических и лингвокультурологических исследований.

Ключевые слова: Толепберген Гайпбергенов, Каракалпакнаме, топоним, мифотопоним, топопоэтонимы, интертекстуальность.

ARTISTIC LANGUAGE SKILLS OF TOLEPBERGEN KAIPBERGENOV

M. M. Yuldashev, M. A. Kushnazarova

For more than half a century of his writing activity, Tolepbergen Kaipbergenov has come a long and meaningful creative path. In his works, he masterfully sang the history of the Karakalpak people, modern life, national values and traditions. A worthy place is occupied by his stories and novels such as “Thank you, teacher”, “Cold drop”, “Secretary”, “Karakalpak girl”, “Mamanbi legend”, “Unfortunate”, “Gumrokhlar”, the trilogy “Karakalpak epos” were included in collection of our literature. Many of these works have been translated into many languages of the world and have received a number of prestigious literary awards. The article comments on some toponyms used in the author's work "Karakalpaknom". The example shows the importance of toponymy in this work from the point of view of linguo-poetic and linguo-culturological studies.

Keywords: Tolepbergen Gaipbergenov, Karakalpakname, toponym, mitotonym, toponymy, intertextuality.

Тўлепберген Қаипбергенов ўзининг ярим асрдан зиёд давом этган ёзувчилик фаолияти давомида катта ва сермазмун ижод йўлини босиб ўтди. Ўз асарларида қорақалпоқ халқининг тарихи, бугунги ҳаёти, миллий қадрият ва анъаналарини юксак маҳорат билан тараннум этди. Унинг қаламига мансуб “Раҳмат, муаллим”, “Совуқ бир томчи”, “Котиб”, “Қорақалпоқ қизи”, “Маманбий афсонаси”, “Бахтсизлар”, “Гумроҳлар” сингари қисса ва романлар, “Қорақалпоқ достони” трилогияси адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллади. Бу асарларнинг аксарияти жаҳондаги кўплаб тилларга таржима қилиниб, бир қатор нуфузли адабий мукофотларга сазовор бўлган эди. Мақолада адибнинг “Қорақалпоқнома” асарида қўлланилган айрим топонимларнинг берилиши ҳақида фикр билдирилган. Мазкур асардаги жой номларининг лингвопоэтик ва лингвомаданиятшунослик жиҳатидан муҳим аҳамият касб этиши мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Тўлепберген Қаипбергенов, Қорақалпоқнома, топоним, мифотопоним, топопозтоним, интертекстуаллик.

ЛИНГВИСТИКА ПОЭТОНИМОВ

РОЕТОНИМЛАР ВАДИЙАТИ

Юнусова Джамиля Болтабоевна

научный сотрудник Института узбекского языка, литературы и фольклора
Академии Наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
Jamila2020_yunusova@mail.ru

Badiiy matnda har qanday til birligi badiiy yuk olib, ijodkorning turli niyatini yoritishga xizmat qilishi mumkin. Xususan, onomastik birliklar ham atash, nomlash, farqlash kabi leksik vazifalaridan tashqari bir qancha poetik vazifalarni bajaradi. Bugungi kunda tilshunoslikda onimlar lingvistik, lingvokulturologik, lingvopoetik jihatdan o'rganilib kelinmoqda. Onimlarni antroposentrik jihatdan tadqiq etgan tilshunos olim D.Xudoyberganova nomlarga quydagicha ta'rif beradi: "Nomlar har bir xalqning millat sifatidagi o'ziga xosligini ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Ayni vaqtda ular o'sha xalqning lisoniy, tarixiy va madaniy boyligi hamdir. Ular bir avloddan ikkinchi avlodga o'tar ekan, o'zi bilan birga o'sha xalqning lisoniy tamoyillari, madaniyati, ma'naviyati, tarixi haqidagi ma'lumotlarni ham olib o'tadi". [Худойберганова, 2016:3] Darhaqiqat, ismlarda har bir xalqning ism qo'yish an'anasi va madaniy kodi yashirin. Ayni holat badiiy adabiyotimizda ham o'zining poetik aksini topgan.

Badiiy matnda nomlarning til birligi sifatida turli badiiy va estetik vazifa bajarishini monografik aspektda tadqiq etgan D.Andaniyazova "badiiy matndagi onomastik fond lingvostilistik jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Yoki yana qaysidir aspektda o'rganilishi tabiiy hol. Ammo poetik nuqtayi nazardan tekshirish uchun til birligi muayyan talablarga javob berishi zarur. O'sha talablarning jami "lingvopoetik konsept" doirasida aniqlanishi"ni ta'kidlaydi. [Анданиязова, 2016:22] Shuningdek, antroponim, toponim, ba'zan zoonimlar badiiy matnda o'ziga xos estetik vazifa bajarib, alohida estetik maqsad bilan qo'llangani uchun bunday birliklarni antropoetonim, topoetonim, zoopoetonim kabi terminlar bilan atashni ma'qullaydi, va bu sohani

onomapoetika, (onomastik poetika) deb nomlaydi.[Анданиязова, 2016:22] E'tirof etsh joizki, olimaning bu soha bo'yicha olib borgan tadqiqoti poetonimlarning lingvopoetik jihatdan o'rganilishida yangi izlanishlar tomon yo'l ochdi.

D.Xudoyberganova badiiy maqsad bilan qo'llangan poetonimlarni ikki guruhga bo'ladi: she'riy asarlarda qo'llangan poetonimlar, nasriy asarlarda qo'llangan poetonimlar.[Худойберганова, 2016:4]

D.Andaniyazova matnga onomastik lingvopoetik yondashuvda faqatgina muayyan badiiy niyat bilan qo'llangan onomastik birliklarga diqqat qilishni ta'kidlaydi. [Анданиязова, 2016:41] Shuningdek, badiiy matnning onomastik ko'lami quyidagicha tasniflab tadqiq etishni ilgari suradi. 1) muayyan asarda qo'llangan onomastik birliklar jamlanmasi, masalan, "O'tgan kunlar" romani onomastik ko'lami. 2) alohida ijodkor asarlarining onomastik ko'lamini o'rganish mumkin, masalan, "Abdulla Qodiriy asarlarining onomastik ko'lami" 3) shuningdek, onomastik ko'lam muayyan janrda yozilgan badiiy asarlarda qo'llangan poetonimlar bilan ham chegaralanishi mumkin, masalan, "Said Ahmad hajviyalarining onomastik ko'lami" yoki "Erkin A'zam hikoyalarining onomastik ko'lami".

Buyuk so'z sinchisi Shavkat Rahmon she'riyatida ham poetonimlar til birligi sifatida estetik vazifa bajarishi muhim o'ringa ega. Shoir ijodining onomastik ko'lamini quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin: antroponimlar, toponimlar.

Biz ushbu maqolamizda shoir she'rlarida qo'llangan antroponimlarni o'rganishni maqsad qildik. Shoir she'rlarida qo'llangan antroponimlarni ijtimoiy-tarixiy fakt mazmuniga ishora qiluvchi va filologik mazmunga ishora qiluvchi nomlarga bo'lib o'rganish mumkin.

D.Xudoyberganova allyuziv nomga quyidagicha ta'rif beradi: "Allyuziv matnda allyuziya ko'rsatkichi vazifasida keluvchi onomastik birlik assotsiativ tarzda idrok qilinuvchi presedent matnning tarkibiy qismi: ikki madaniy – semiotik maydonni tutashtiruvchi vosita" [Худойберганова, 2015:19]

Shavkat Rahmon she'rlarida qo'llagan tarixiy shaxslar, shoirlar, mifologik obrazlar turli badiiy maqsadlar ifoda etgan. Quyidagi "Sayohat" she'rida *Iskandar*, *Chingizxon* allyuziv nomlariga ishora qilish orqali lirik qahramon ularga qarshi sifatlab o'zining kim ekanligini qisqa va ta'sirli ifoda eta olgan. Tarixdan ma'lumki, Iskandar Zulqarnayn, Chingizxon buyuk

hukumdorlar bo‘lib, Movaraunnahrni ham bosib olgan va o‘zining mustamlaka yeriga aylantirgan. Shoir *Iskandar, Chingizxon* presedent nomlarining tarixiy mazmuniga ishora qilgan holda “*yulg‘ich*” ma’nosida qo‘llab onomastik metaforani yuzaga keltirgan.

*Zabt etgani kelmadim seni,
yeng ichida yo‘qtir pichog‘im.
Men Iskandar, Chingizxon emas,
osmon kabi ochiq quchog‘im.*

She’ning keying satrlarida lirik qahramon o‘zining saxiy, bag’ri kengligini Hotam presedent nomi orqali ifodalaydi. “Ma’lumki, muayyan nomlar o‘zi mansub bo‘lgan lingvomadaniyatda mashhurlik kasb etishi natijasida biror xususiyatning etaloni sifatida qabul qilinadi.” [Худойберганова, 2016:7] Hotam, Hotam toy Yamanda Toy qabilasi boshlig‘i, mashhur lashkarboshi, shoir (taxminan VI asr oxiri VII asr boshi). O‘z saxiyligi bilan Arabiston va Sharq xalqlari orasida shuhrat qozongan.[Xudoyberganova, 2016:126] Sharq xalqlari, jumladan, o‘zbek adabiyotida Hotam nomini qo‘llash “*saxiy*” ramzi sifatida an’anaga aylangan. Matnda *Hotam* antroponimi “*saxiy odam*” etaloni sifatida yuzaga kelgan.

*Ishonmasang, qara ko‘zimga,
Ko‘zlarimda yashaydir Hotam,
Men tegmadim hatto ilonga,
nishi to‘la zahar bo‘lsa ham.*

Kuzatilganidek, shoir badiiy maqsadini ifoda etishda *Iskandar, Chingizxon presedentlari* va ularga zidlab *Hotam presedent* nomlarining qo‘llashi she’ning ekspressivligi va ta’sirini oshirgan.

“Tarixiy ong” she’rida esa favqulodda badiiy umumlashmalarga, lingvopoetik zamzamalarga boy matn yaratishda *Muqanna* poetonimi muhim uzv hisoblanadi.

*Ko‘ksingdagi Muqanna bilan
o‘zliginga qaradingmi, ayt?!
Musht zarurroq bo‘lgan mahalda
yozding go‘zal she’rlarni faqat.*

Bu allyuziv nom o‘quvchining matn orti bilimlarini harakatga keltiradi hamda *Muqanna* bilan bog‘liq tarixiy faktlarga ishora qiladi. Ma’lumki, tarixda “*Muqanna Hoshim ibn Hakim Movaraunnahrda Arab halifaligiga qarshi*

ko'tarilgan xalq ozodlik harakati yetakchisi va ijtimoiy tenglik g'oyasini ilgari surgan. Yuziga niqob taqib yurgani uchun Muqanna -"niqobli" laqabini olgan. Arablar Muqannaning Shahrisabz shahri yaqinidagi Som tog'ida joylashgan istehkomini uzoq vaqt qamal qilgach, muqannachilar taslim bo'lganlar. Arablarga taslim bo'lishni istamagan Muqanna o'zini olov yonib turgan tandir ichiga tashlab halok bo'lgan. [Худойберганаова, 2016:68]" Matnda allyuziv nom tarixiy mazmunga ishora qilgan holda "*haqiqatgo'y, qo'rqmas*" ma'nolarida qo'llanib onomastik metaforani yuzaga keltirgan.

"Dushmanim ko'paydi " deb boshlanuvchi she'rida ham kitobxonning matn orti bilimlari harakatga keladi, Shayboniyxon bilan bog'liq tarixiy faktlarga ishora qiladi. Tarixdan ma'lumki, Sulton Muhammad Shayboniyxon ibn Budoq Sulton ibn Abulxayrxon(1451-1510) Temuriylar sulolasi hukmronligiga chek qo'yib, Shayboniylar sulolasiga asos soladi. Shayboniyxon g'oyat katta jismoniy kuchga, harbiy tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lgan. Shayboniyxon yollanma qo'shin boshlig'idan xon darajasiga ko'tarilgan. Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Boburga qarshi kurashadi, undan yoshi ulug'ligi, tajribasi ko'pligidan g'alaba qozonadi. Bobur 3-marotaba Samarqandni shialar mazhabidagilar yordamida qo'lga kiritadi, bu hol sun'iy mazhabidagilarning qattiq qarshiligiga sabab bo'ladi. Samarqandni jangsiz Shayboniyxon shartlariga ko'nib tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Shoir o'hshatish konstruksiyasi orqali *Shayboniy* presedentining tarixiy mazmuniga ishora qilib "*ayyor, mug'ombir*" ma'nolarini yuzaga keltirgan. Shayboniy onimining ayyor etalonini olishi ilk bora Sh.Rahmon ijodida kuzatilyapti. Ayni holat shoirning o'ziga hos til hususiyatidan darak beradi.

Bor aybim,

haqiqiy yovni ko'ra bil,

adolat toblasin dedim burdlarni,

Shayboniy lashkari singari bedil,

o'zimga tashlandi millat qurtlari.

Shoir ijodida yuksak mahorat bilan ijtimoiy-tarixiy mazmunga ishora qiluvchi poetonimlar bilan birga filologik mazmunga ishora qiluvchi nomlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Xususan, "Munojot" she'rida Islom olamida mashhur bo'lgan *G'azzoliy* presedentidan foydalanadi. Imom Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy Tus shahrida dunyoga kelgan. Uning otasi yung yigiruvchi bo'lgan. Olimning *G'azzoliy* taxallusi ham ota kasbiga

ishora— “g‘azzol” yigiruvchi degan ma’noni bildiradi. Zamondoshlari qomusiy olimni “*bahri mug‘riq*” (tubsiz dengiz), “*hujjatul-islom*” deb tan olganlar. G‘azzoliy *allyuzivi* badiiy adabiyotda “*Islom ilmining bilimdoni*” sifatida etalonga ega. Shoir she’rida filologik mazmunga ishora qilgan holda “*komil inson*” ma’nosida onomastik metaforani hosil qilgan. G‘azzoliy poetonimiga ishora qiluvchi kod soʻz “*shayton*” soʻzi onomastik metafora anglanishida ochqich vazifasini oʻtagan.

Bu dunyo nimadir?

Barini koʻrdim,

sulton-u gadoning qaʼrini koʻrdim,

G‘azzoliy *sigʻmagan tuban olamda*

shaytondan toʻralgan gʻayirni koʻrdim.

“Har kun katta yoʻling” deb boshlanuvchi she’rda Shavkat Rahmon xalqimizga Daniyel Defoning “Robinzon Kruzo” asari va shu asar asosida olingan film orqali ma’lum boʻlgan Robinzon, Jumavoy peresedentlaridan badiiy maqsadini ifodalashda foydalanadi. Matnda shoir *Jumavoy allyuzivining* filologik mazmuniga ishora qilgan holda “*sodiq doʻst*” ma’nosida qoʻllaydi, deonimlashgan “*Robinzon*” onomastik birligi ya’ni nom sifatidagi xususiyatlari kuchsizlanib, turdosh ot sifatidagi xususiyatlari ortayotgan “*robinzonlar*” onimi ham “*chin doʻstga ega*” ma’nosida onomastik metaforalarni yuzaga keltirgan”. [Феокатова, 2016:166] Ajablanarlisi, *Jumavoy* obrazini badiiy asarda uchratmaymiz, filmga toʻqima obraz sifatida kiritilgan. Ismning tanlanishi topilgan kun bilan bogʻlanadi. Inglizlar Friday, ruslar Пятница, oʻzbek tilida Juma emas, Jumavoy deb atalgan. Tarjimon milliy ism qoʻyish anʼanasiga amal qiladi va “atoqli otga qoʻshilib hurmat, erkalash ma’nosini beruvchi –voy shakl yasovchi qoʻshimchasi”ni [Tursunov, 1992:276] qoʻshish orqali subektiv munosabat ham ifodalagan.

Bir haykal kabi

harakatsiz boqib goʻzal tonglarga,

*faqat **Jumavoyi** boʻlgani uchun*

havaslarining kelar

robinzonlarga.

Demak, oʻziga xos til egasi boʻlgan Shavkat Rahmon badiiy matnga muayyan nom olib kirar ekan, unga alohida badiiy yuk yuklaydi, shunchaki olib kirmaydi va mana shular badiiy matnning shakllantirishga xizmat qiladi. Ayni

jihatdan ham poetonimlarni badiiy matndagi vazifalarini o‘rganish tilshunoslik uchun yangi ilmiy xulosalar beradi.

ЛИТЕРАТУРА ADABIYOTLAR

1. Анданиязова Д. Ономастик бирликларининг лингвопоэтик тадқиқи. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – Б. 22.
2. Худойберганова Д, Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – Б. 3, 4, 19.
3. Турсунов У, Мухторов Ж, Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 276.
4. Феоктисова Л. А. К методике анализа ассоциативно-деревационной семантики личного имени // Вопросы ономастики. – Екатеринбург, 2016. – №1. – С. 85–166.

В данной статье описан богатый лингвистический потенциал узбекского языка, который демонстрируется посредством лингвопоэтического анализа поэтонимов, используемых в поэзии Шавката Рахмона.

Ключевые слова: поэтоним, антропоним, топоним, аллюзивное имя, эталон.

THE ART OF POETONYMS

J. B. Yunusova

Annotation. This article gives a rich linguistic potential of the Uzbek language, which is demonstrated through a linguo-poetic analysis of poetonyms used in the poetry of the poet Shavkat Rahmon.

Key words: poetonym, anthroponym, toponym, allusive name, standard.

Ushbu maqolada o‘zbek tilining lingvistik boy imkoniyatlari shoir Shavkat Rahmon she’riyatida qo‘llangan poetonimlarni lingvopoetik tahlili orqali ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: poetonim, antroponim, toponim, allyuziv nom, etalon.

УДК 811.512.133

СИНОНИМИЯ В ТЕРМИНОЛОГИИ ТУРИЗМА

ТУРИЗМ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА СИНОНИМИЯ

Бойманов Элёр Гиёзович

старший преподаватель кафедры узбекского языка Навойского государственного педагогического института, Навои, Узбекистан

Терминлар илмий билимларни, илмий натижаларни қайд қилиш ва уларни системалаштириш билан бир қаторда жуда катта эвристик вазифани ҳам бажаради, яъни улар янги билимларни очишга ҳам кўмаклашади. [1., 122] Профессор Низомиддин Махмудов лингвистик адабиётларда барча фанлардаги терминларга қўйиладиган талаблар, терминларнинг зарурий белгилари кўрсатиб ўтилишини таъкидлайдилар. Тилшунослар уларни қуйидагича умумлаштирган: “1) термин бир маъноли ёки бир маъноли тенденцияга эга; 2) термин аниқ, номинатив функцияга эга бўлиб, унга эмоционаллик, экспрессивлик, модаллик функциялари хос эмас. Термин ўзининг бу хусусиятини контекстда ҳам, контекстан ташқарида ҳам саклайди; 3) терминнинг маъноси тушунчага тенгдир; 4) термин стилистик жиҳатдан нейтралдир; 5) терминологик лексика алоҳида системадир; 6) термин функциядир... Термин билан оддий сўз ўртасидаги муносабат ана шу 6 та белгига кўра фарқ қилиши лингвистик адабиётларнинг деярли барчасида қайд этилади. Терминларнинг ихчам, аниқ, бир маъноли, бир шаклда бўлиши лозимлиги ҳақидаги талабларнинг муҳимлиги бугунги кун тадқиқотчилари томонидан ҳам мунтазам таъкидланади. Аксар тадқиқотчиларнинг фикрича, фан тили ҳамиша белги (термин) ва маъно ўртасидаги нисбатан қатъий алоқанинг барқарорлигига интилади”. [1., 129-130]

Туризм терминлари учун ҳам юқоридаги талаблар амал қилади. Терминологиядаги доимий масалалардан бири терминлар синонимияси,

омонимияси, кўп маънолиги ва антонимлигидир. Профессор Ш. Раҳматуллаев “Идеографик семалари тенг, бир ёки бир неча жихати ўзаро фарқли лексемалар лексик синонимлар дейилади”[2., 73], деган фикрни илгари суради. Ўзбек тили туризм терминологиясида ҳам синоним ёки дублет термин жуфтликлар учрайди. Анъанавий қарашга кўра, терминосистемада синонимларнинг мавжуд бўлиши терминологик системанинг нуқсони, яъни салбий ҳолат сифатида баҳоланади.

Тилшунос олим Низомиддин Маҳмудов кейинги пайтларда терминологик синонимияни ижодий ҳодиса сифатида баҳолайдиган нуқтаи назар ҳам терминшуносликда турғунлашаётгани ҳақида ёзади: “Терминосистемада синонимиянинг юзага келиши асосли равишда мавжуд илмий билимларнинг чуқурлашуви, янги парадигмаларнинг шаклланиши ва фаннинг жиддий ривожини натижаси тарзида изоҳланмоқда, “профессионал-коммуникатив вазифаларни бажаришда махсус тилнинг имкониятларини кенгайтирадиган” ҳодиса сифатида “терминосистеманинг узвий хусусияти” ўлароқ талқин этилмоқда”. [1., 134]

Ўзбек тили туризм терминологиясида “*ҳотел*” – “*меҳмонхона*”, “*номер*” – “*хона*”, “*маршрут*” – “*йўналиш*”, “*администрация*” – “*маъмурият*”, “*турист*” – “*сайёҳ*”, “*туризм*” – “*саёҳат*”, “*агентлик*” – “*ташкилот*”, “*рекреацион*” – “*кўнгилочар*”, “*пикник*” – “*сайр*”, “*иккинчи класс – эконоом класс*”, “*бронламоқ – бандлаш*”, “*гид–таржимон*” каби дублет терминлар учрайди. Бу жуфтликлардаги биринчи бирликлар халқаро терминоелементлардан ташкил топганлиги учун умумийлик касб этса, иккинчилари ўз қатламга мансублиги учун уларда миллий-маданий унсур ёрқинроқ ифодаланади.

“*Отел*” – “*меҳмонхона*” дублетлигида “отел” лексик бирлиги асосан туризмга оид дарсликларда ва соҳа мутахассислари нутқида кўп учрайди. Сўзлашув нутқида “*меҳмонхона*” ва унинг русча “*гостиница*” шакли фаол истемол қилинади. Шунингдек, инглизча “*hotel*” варианты ҳам кўп учрайди. Меҳмонхоналардаги хоналар рақамланганлиги учун уларга нисбатан “*номер*” термини фаол ишлатилади. Халқаро туризм терминологиясини кузатар эканмиз, унда ҳам худди шу ҳолат мавжудлигини кўрамиз: *accommodation – room*. Ҳар икки термин ҳам *хона* бирлиги ифодалаган маънони билдиради.

“Сайёҳ” – “турист”, “саёҳат” – “туризм” кабиларга дублет терминлар деб қаралса-да, соҳа доирасида маълум бир фарқли жиҳатларга эга. “Саёҳатлардан ҳаёт фаолиятининг алоҳида жозибадор усули сифатида янги шакл – туризм ажралиб чиқиб, у ўзига хос хусусиятлар ва ҳислатлар билан тавсифланади. Туризмни саёҳатлардан ажратиб турувчи асосий жиҳати бу унинг ташкилий жиҳатдан йўлга қўйилганлигида, мақсадли ва оммавийлигидадир”. [3., 64]

Сайёҳ термини ҳам турист бирлигига нисбатан кенгрок маънога эга. Туризмга доир адабиётларда қуйидагича таъриф берилади: “Сайёҳ – бу биринчи навбатда, агар таъбир жоиз бўлса, касб бўлиб, одамларнинг кун кўриш манбаи ёки саёҳатда иштирок этувчиларнинг турмуш тарзига айланиши мумкин. Бу эса фаолиятнинг мақсади бўлиб, туризм мақсадларидан фарқ қилади”. [3, 66] Демак, турист бўш вақт ва маблағга эга шахс сифатида турли ҳудудларга ташриф буюради. Унинг асосий мақсади сайёҳдан фарқли равишда вақтни кўнглили ва мазмунли ўтказиш, янги жойлар билан танишишдир.

Юқоридаги терминлар дублет терминлар деб ҳисобланса-да, семантик нуқтаи назардан фарқли жиҳатларга эга. Туризм соҳасидаги мутахассис эса бу фарқларни яхши билиши мақсадга мувофиқдир. Айтилганларни ҳисобга олган ҳола ўзбек тили туризм терминологиясида система нуқтаи назаридан асосий илмий термин сифатида келажакда терминларнинг миллий шаклини истеъмолда қўллаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Администрация бирлигига ўзбекча *маъмурият* бирлиги мувофиқ келса-да, бугунги кунга келиб унинг ўзлашма шакли фаол эканлиги кузатилади. Бундан ташқари, бу терминларнинг инглизча “reception” шакли маълум товуш ўзгаришига учраган ҳолда (“reception”) сўзлашув нутқида кенг истеъмолдаги бирликка айланиб бормоқда. Шу ўринда, меҳмонхоналарда келиб-кетувчиларни рўйхатга олиш билан шуғулланувчи бўлимни англатган маъмурият термини бир вақтнинг ўзида иккита синонимга (“администрация”, “reception”) эга бўлди. Бу ҳолатни ижобий деб ҳисобламаймиз. Реципиент тилнинг фонетик хусусиятларини ҳисобга олиш, тилнинг софлигини сақлаш нуқтаи назаридан reception шакли ўзбек тили қонуниятларига мувофиқ келмайди. “Администрация” шакли эса сўзлашув услубида мустақкам ўринга эгаллиги ва фаол истеъмолда

эканлигини инобатга олсак, синоним термин сифатида ишлатилишини салбий ҳолат деб ҳисобламаймиз.

Бронламоқ термини байналмилал характерга эга бўлиб, у *бандлаш* шакли билан синонимдир. Туризмга доир дарсликларда ҳар икки шакл ҳам келади: “Брон (бандлаш) варақаси туроператорга туристик маҳсулотни ташкиллаштириш учун ёки туристлар гуруҳининг вакили бўлган кишининг аниқ буюртмасидир”.[4., 216] Сўзлашув нутқида эса унинг “бронлаш” варианты фаол истеъмол қилинади. Терминлар синонимияси доимо терминологиянинг муаммоларидан бири сифатида қайд этиб келинади. Янги тушунчага берилган ном ўша тилга сингиб, лисоний фонддан мустаҳкам жой олгунга қадар унинг ўзлашма варианты маълум муддат истеъмолда фаол қўлланиши бир қатор тилшунослар томонидан қайд этилади. Айтиш мумкинки, терминларнинг миллийлигини сақлаган ҳолда истеъмолга киритиш тилшуносликдаги долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, “Ўзбек тили туристик терминларининг изоҳли луғати”ни яратиш, изоҳли, энциклопедик луғатлар сўзлигини туристик терминлар билан бойитиш, туристик терминлар тизимини лексик-семантик, деревацион жиҳатдан тартибга солиш ўзбек терминологиясининг муҳим вазифаларидандир. Шунингдек, синонимия масаласи ҳали ҳам долзарблигича қолмоқда.

ЛИТЕРАТУРА АДАБИЁТЛАР

1. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2017.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent, “Universitet” 2006.
3. Mirzayev M., Aliyeva M. Turizm asoslari. – Toshkent, 2011.
4. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.

В данной статье рассматривается вопрос синонимии терминов, относящихся к туризму. Есть также примеры синонимов некоторых терминов, относящихся к конкретной области.

Ключевые слова: термин, туризм, синоним, турист, администрация, гостиница, номер, гостиница, бронирование.

SYNONYMY AND TERMINOLOGY TOURISM

E. G. Boymanov

This article deals with the issue of synonymy between terms related to tourism. There are also examples of synonyms for some terms related to the area.

Keywords: term, tourism, synonym, tourist, administration, hotel, room, hotel, booking.

Ушбу мақолада туризм соҳасига оид терминлар ўртасида синонимия масаласи ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, соҳага оид баъзи терминлар синонимиясидан намуналар келтирилган.

Калит сўзлар: термин, туризм, синоним, сайёҳ, админстрация, отель, номер, меҳмонхона, бронламок.

РЕТРОНИМЫ С КОМПОНЕНТОМ «НОВЫЙ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

“YANGI” SO‘ZI ASOSIDA PAYDO BO‘LGAN RETRONIMLAR

Холмонова Садокат

докторант кафедры узбекского языкознания, Национальный университет
Узбекистана, Ташкент, Узбекистан
sadoqat87@gmail.com

Har bir tilning lug‘at boyligi uzoq davom etgan tarixiy jarayonda tarkib topadi va rivojlanib boradi. Tilni xalqdan va jamiyatdan ayri holda tasavvur qilish va o‘rganish mumkin emas. Ma‘lum bir tilni tashkil etgan so‘zlarda jamiyat hayotining butun jihatlarini va xususiyatlari to‘g‘ridan to‘g‘ri aks etadi. Jamiyatda bo‘layotgan o‘zgarishlar, rivojlanishlar natijasida tilning lug‘at boyligida ham turli yangi tushunchalar paydo bo‘lib boradi yoki ayrimlari muomaladan chiqib ketadi. “Har bir milliy tilda so‘z va tushunchalarning hammaga ma‘lum bo‘lgan, cheklangan muayyan zahirasi bo‘ladi. Ularsiz qayerda yashashidan, madaniyati, texnikasi, iqtisodiyoti qanday bo‘lishidan qat’i nazar jamiyatning birorta a‘zosi ham o‘z fikrini bildira olmagan bo‘lardi.

Til o‘z tarixi davomida butunlay o‘zgarib ketishi, boyishi va maxsus leksikasini yo‘qotib, qashshoqlashishi mumkin, ammo u hech qachon asosiy jamg‘armani boy bermaydi. Uni yo‘qotish tanazzul bilan teng bo‘lar edi”. [1, 16-bet]

Jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar natijasida tilning lug‘at boyligida ham yangi tushunchalar paydo bo‘la boshlar ekan, ularga doim ham yangi nom berilavermaydi. Ya’ni texnologiyadagi rivojlanishlar, ilmiy yutuqlar va boshqa turli holatlarda paydo bo‘lgan tushunchalar shu kungacha mavjud so‘zdan ajratiladi va buning natijasida tilda retronimlar paydo bo‘ladi.

“Retronim” atamasini ilk bor 1980-yil o‘sha vaqtdagi AQSH Milliy jamoat radiosining prezidenti Frank Mankiyevich ishlatgan. Ushbu atamaning ommalashishiga esa “Nyu-York tayms” gazetasining muxbiri Vilyam Safire sababchi bo‘lgan. U 1992-yil gazetasining “Til tog‘risida” ruknida “elektron

pochta” atamasi paydo bo‘lganidan so‘ng odatiy pochta nima deb nomlana boshlaganiga qiziqqan va shundan so‘ng “retronim” atamasi keng ishlatila boshlangan.

Retronim – mavjud so‘zning asl shaklini taraqqiyot yoki texnologik rivojlanish mahsuli bo‘lgan keyingi shaklidan faqrlash uchun paydo bo‘lgan yangi nomdir. Masalan, XX asrning 20-yillarida paydo bo‘lgan “ovozli kino”lar “ovozsiz kino”ning iste’moldan chiqib ketishiga sabab bo‘lgan. “Ovozli kino” tushunchasi paydo bo‘lgunga qadar “ovozsiz kino” tushunchasi ham bo‘lmagan. Birining paydo bo‘lishi ikkinchi atamaning ham nutqqa kirishiga va tezda u tushunchaning tarixga aylanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Hozirgi kunda deyarli barcha insonlar foydalanadigan uyali telefon apparatlarining paydo bo‘lishi esa “uy telefoni”, “shahar telefoni” kabi retronimlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Tez sur’atda rivojlangan uyali telefonlar qolgan telefonlar va ularning nomini hayotimiz va nutqimizdan chiqarib ham yubormoqda.

Retronimlarning paydo bo‘lishida faol ishtirok etadigan so‘zlardan biri bu “yangi” (inglizcha “new”, ruscha “новый”) so‘zi hisoblanadi. Bu so‘z natijasida turli tillarda, shu jumladan o‘zbek tilida ham, retronimik munosabatlar ko‘p yuzaga kelgan. Masalan,

Toponimlarda:

Dehli – New Dehli

York – New York

Orleans – New Orleans

O‘zbekiston – Yangi O‘zbekiston

Geografik hududlarda:

Eski dunyo (Old World) – Yangi dunyo (New World)

Eski shahar – Yangi shahar.

Yuqoridagi juftliklarning har birida “yangi” so‘zi avvalgi so‘zning retronimga aylanishiga yoki “eski” so‘zi bilan bog‘liq retronimning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda.

“Yangi dunyo” so‘zining ishlatilishi natijasida “Eski dunyo” retronimining paydo bo‘lish tarixiga bir nazar solsak.

“Eski dunyo” atamasi G‘arbda Osiyo, Yevropa va Afrikaga nisbatan qo‘llanadi. Ya’ni Amerika kashf etilguncha mavjud bo‘lgan dunyo shu atama bilan yuritiladi. “Eski dunyo” retronimining paydo bo‘lishiga sabab Ameriko

Vespuchchining 1503-yil do‘stiga yozgan maktubida keltirilgan “Yangi dunyo” atamasidir. U o‘zi borgan joyning Xristofor Kolumb ta’kidlaganidek, Osiyoning bir qismi emasligini, butunlay boshqa yangi dunyo ekanligini aytib o‘tgan. Shundan so‘ng Amerika qit‘asiga nisbatan “Yangi dunyo”, qolgan joylarga nisbatan “Eski dunyo” atamasi ishlatila boshlangan.

Bu retronimik munosabat faqat joyga nisbatan emas, shu ikki joyni farqlovchi turli tushunchalarga nisbatan ham ishlatila boshlandi. Bu atamalar dunyodagi ikki ekozonalarni farqlashda ham bizga qo‘l kelmoqda. Biologiyada bu atamalardan ikki dunyodan kelib chiqqan hayvon va o‘simliklarni farqlashda foydalaniladi. Biologlar faqat Amerikada topilgan barcha turlarni Yangi dunyo atamasi bilan bog‘laydilar. Masalan, Yangi dunyo tulporlari, Yangi dunyo maymunlari kabi. Hayvonlarning Eski dunyo turlari esa Osiyo, Afrika va Yevropaga xosdir.

Qishloq xo‘jaligi sohasida ham bu ikki dunyo atamalari farqlovchi xususiyatga ega. “Eski dunyo” deb nomlangan Osiyo, Afrika va Yevropa qit‘alari uchun umumiy o‘simliklar mavjud bo‘lsa, “Yangi dunyo” o‘simliklari ulardan farq qiladi. Bug‘doy, javdar, arpa, suli kabi ekinlar Eski dunyoda o‘stirilgan, Yangi dunyoning o‘simliklariga esa kakao, tamaki, qahva, kauchuk kabilar kiradi. Papaya, ananas, guava kabi mevalar ham Eski dunyoga Yangi dunyodan kirib kelgan.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, bitta atamaning paydo bo‘lishi natijasida retronim yuzaga kelishi turli sohalardagi atamalarni farqlashda bizga qo‘l kelmoqda.

Yurtimizda Toshkent shahrining qismlariga nisbatan ishlatiladigan atamalarga bir nazar solsak: “Eski shahar” va “Yangi shahar”.

Ma’lumki, Chor Rossiyasi bosqinigacha bo‘lgan davrda Toshkent qismlarga ajratilmagan, umumiy bitta shahar bo‘lgan. Shaharning ruslar tomonidan qurilgan qismi Yangi shahar deb atala boshlangandan keyin, xalq avvaldan yashaydigan mavjud qismi Eski shahar nomi bilan yuritila boshlandi. Shaharga nisbatan “yangi” so‘zining ishlatilishi uning retronimi hisoblangan “eski” so‘zini ham muomalaga kiritdi.

“Toshkent” ensiklopediyasida berilgan quyidagi ma’lumot orqali Yangi va Eski shahar atamalari va ularning geografik o‘rni haqida tasavvur hosil qilish mumkin:

“Yangi shahar – Toshkentning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan (1865) dan keyin vujudga kelgan, yevropacha uslubda qurilgan janubiy-sharqiy qismi, Eski shahardan anhor kanali bilan chegaralangan mustaqil aholi manzili sifatida barpo etilgan. Yangi shahar qurilishi tarixan shakllangan Eski shaharni hisobga olmay, harbiy istehkom tipidagi inshootlar qurishdan boshlangan. 1865-yil shaharning Qo‘ymas darvozasi ro‘parasidagi tepalikda rus askarlari uchun harbiy istehkom – Toshkent tuproqqo‘rg‘oni qurildi. Tuproqqo‘rg‘on orqasida garnizon kazarmalari solindi. Keyinchalik Anhor kanali chap sohili bo‘ylab O‘rda bilan Tuproqqo‘rg‘onni bog‘laydigan yo‘l qurilgan; bu yo‘l Yangi shaharning birinchi ko‘chasi bo‘lib, Chenyayev ko‘chasi deb atalgan (hozirgi Mustaqillik maydonidan o‘tgan).

...Yangi shaharda sanoat korxonalari, vino, yog‘-moy zavodlari, temir yo‘l ustaxonalari ochildi; uning markaziy qismida banklar, savdo uylari, mehmonxonalar, restoranlar qurildi. Oktabr to‘ntarishiga qadar bajarilgan shahar obodonchiligiga doir ishlardan eng yirigi ko‘nka va tramvay qurilishi bo‘ldi. Yangi shaharda o‘rta o‘quv yurtlaridan gimnaziya, real bilim yurti, kadetlar korpusi, kommersiya bilim yurti, shuningdek, 30 quyi o‘quv yurtlari bo‘lgan. 1870-yil Turkiston ommaviy kutubxonasi (hozirda Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi) ochildi.

...1917-yildan Yangi shahar va Eski shahar rasmiy ma‘muriy birliklar hisoblangan. 1939-yil birinchi marta Yangi shahar va Eski shaharning barcha qismlarini yagona shaharga birlashtirish ko‘zda tutilgan Toshkentni rekonstruksiya qilish Bosh plani loyihasi tasdiqlandi”. (4)

Ushbu matnda ma‘lum bo‘lishicha, Yangi shahar va Eski shahar atamalarining paydo bo‘lishi nafaqat geografik bo‘linishlarga, shuningdek, harbiy, sanoat, madaniy-ma‘rifiy sohalardagi bo‘linishlarga ham sabab bo‘ldi. Ruslarning mustamlaka siyosati natijasida Toshkentning qadimdan mavjud qismi, ya‘ni Eski shahar, ruslar natijasida paydo bo‘lgan qism, Yangi shahardan rivojlanish bo‘yicha ancha ortda qoldi. Hozirgi kunda Yangi shahar va Eski shahar atamalari geografik nom sifatida emas, xalq tilidagi farqlovchi atama sifatida saqlanib qolgan.

Hayotimizda sodir bo‘layotgan voqealar natijasida turli neologizmlar va ular bilan birga retronimlar ham paydo bo‘lmoqda.

“Dunyo miqyosida katta xavotirga sabab bo‘lgan Covid-19 pandemiya hodisasi ham milliy tillardagi retronimlar fondini kengaytirmoqda. “Yangi

koronavirusning 100 million nusxasi o'tkir tig'li ignaga bemalol joy bo'ladi". (Gazetadan) Bu matndagi "yangi koronavirus" termini aslida "koronavirus"ga nisbatan retronim hisoblanadi. Biroq hanzuz retronim darajasida muayyanlashib ulgurmagan bo'is "Yangi paydo bo'lgan koronavirus" tarzida tushunilmoqda. Ya'ni "yangi koronavirus" termini hanzuz neologik qatlamga mansubligini saqlab qolmoqda". (3)

Bundan shu narsa ma'lum bo'ladi, "yangi koronavirus" atamasi keng tarqalmadi va umumxalq tilida ishlatiladigan so'zga aylana olmadi.

"Yangi" so'zi bilan bog'liq retronimlar haqida so'z borar ekan, hozirgi paytda eng ko'p duch kelayotgan so'zimiz "Yangi O'zbekiston" tushunchasiga e'tiborimizni qaratsak. So'nggi besh yildagi demokratik o'zgarishlar natijasida yurtimiz rivojlanishini tubdan o'zgartirib yuboradigan islohotlar davri "Yangi O'zbekiston" birligining nutqimizga kirib kelishiga sabab bo'ldi. Bu termin tez sur'atlarda hayotimizning bir bo'lagiga aylanib ulgurdi. U bilan bog'liq turli nomlar paydo bo'ldi: "Yangi O'zbekiston" bog'i, "Yangi O'zbekiston" gazetasi, "Yangi O'zbekiston" universiteti kabi. Bu atama sababli "O'zbekiston" so'zi retronimga aylanib qoldi. Jamiyatda bo'layotgan turli o'zgarishlar ham shu ikki tushunchaga nisbatan tilimizga singmoqda.

"Yangi O'zbekiston" atamasining mohiyati haqida Yurtboshimizning fikrlarini keltirib o'tsak:

"Darvoqe, "yangi" degan so'zning biz uchun alohida ahamiyati bor. Masalan, eng ko'hna bayramlarimizdan biri Navro'z – Yangi kun deb atalishini esga olaylik. Ushbu qadimiy bayram bilan bog'liq qadriyat va an'analar hayotimizga shu qadar singib ketganki, xalqimiz asrlar davomida, buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy aytganlaridek, "Har tuning qadr o'lubon, har kuning bo'lsin Navro'z!" degan ezgu tilaklar, pok niyatlar bilan yashab keladi.

Yoki o'tgan asrning boshlarida yurtparvar, millatparvar bobolarimiz "jadidchilik", ya'ni yangilanish va erkinlik, adolat va tenglik, ilm-ma'rifat va milliy o'zlikni anglash g'oyalarini bayroq qilib, kurash maydoniga mardona chiqqanlarini barchamiz yaxshi bilamiz. Bu ulug' zotlarning maqsadi – jaholat va qoloqlik girdobida qolib ketayotgan Turkiston xalqini dunyoviy ilm-fan, ilg'or kasb-hunarlar bilan qurollantirib, umumbashariy rivojlanish yo'liga olib chiqishdan iborat edi.

...Shu ma'noda bugungi kunda butun xalqimizning qalbidan chuqur joy olgan, umummilliy harakatga aylanib borayotgan "Yangi O'zbekiston" g'oyasi

zamidida ana shunday ulug' ajdodlarimiz, umuman olganda, milliy tariximizda Birinchi va Ikkinchi uyg'onish davrlariga asos solgan alloma bobolarimizning orzu-intilishlari va armonlari ham mujassam, desak, adashmaymiz.

...Yangi O'zbekiston – demokratiya, inson huquq va erkinliklari borasida umume'tirof etilgan norma va prinsiplarga qat'iy amal qilgan holda, jahon hamjamiyati bilan do'stona hamkorlik tamoyillari asosida rivojlanadigan, pirovard maqsadi xalqimiz uchun erkin, obod va farovon hayot yaratib berishdan iborat davlatdir". (5)

Yurtimizda sodir bo'layotgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishlar va demokratik o'zgarishlar natijasida keng imkoniyatlar mamlakatiga aylanayotgan O'zbekistonning "Yangi O'zbekiston" deb atalishi va bu nomga mos tarzda ilgari lab borayotgani nafaqat lug'at boyligimizga, shuningdek, insonlarning dunyoqarashiga, fikrlashiga, kelajak haqida dadil ishonch bilan gapira olishiga sabab bo'lmoqda.

Tez sur'atda rivojlanayotgan zamon, texnologiyalar, ilmiy yangiliklar natijasida har doim ham yangi so'zlar yaratilavermaydi. Tilda ma'lum vaqt davomida ishlatilgan so'zlarni olib, ular asosida yangi tushunchalar nomlanadi va buning natijasida tildagi retronimlar miqdori oshib boradi. Hozirgi kunda retronimlar va ular bilan bog'liq holatlarni o'rganish, retronimlarni tasniflash, matbuot va adabiyotda ulardan foydalanishni keng tahlil qilish, retronimiyaga sabab bo'layotgan omillarni aniqlash, retronimlarning paydo bo'lishida neologizmlarning tutgan rolini belgilash, o'zbek tilining retronimlar lug'atini tuzish kabilar oldimizda muhim masala sifatida turibdi.

ЛИТЕРАТУРА АДАБИЙОТЛАР

1. Abayev V. I. Osetenskiy yazik i folklor. – T. I. – M.–L., 1949.
2. Isa Sari. Dilda yeniden adlandirma ihtiyaci: retronimler.
3. Yo'ldoshev M. O'zbek tilida retronimlar // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2021.
4. Yuldashev Marufjon, Jurayeva Gülnaze. Özbek Ceditlerinin Dilbilimle İlgili Çalışmaları. Bildiriler kitabı. karabuk.edu.tr
5. Yuldashev M, Özkaya Y. Özbekçe Yazım Kılavuzu. Ege Üniv. Yay. – 2011.

6. Юлдашев М., Қўшназарова М.. Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” асаридаги айрим топонимлар хусусида. Таълим Фидойилари. – 2021/12. – Б. 196–202
7. “Toshkent” ensiklopediyasi, 2009-yil
8. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi
9. www.shosh.uz
10. www.thoughtco.com

В данной статье рассматриваются ретронимы в узбекском языке, их место в языке и речи, значение слова «новый» в возникновении некоторых ретронимов, их соотношение с неологизмами, возникновение и распространение понятия ретроним, использование ретронимных единиц в статьях СМИ.

Ключевые слова: ретронимы, неологизмы, термины, топонимы, новые, старые.

RETRONYMS BASED ON THE WORD "NEW"

S. Kholmonova

This article discusses retronyms in Uzbek, their place in our language and speech, the importance of the word "new" in the emergence of some retronyms, their relationship with neologisms. The emergence and spread of the concept of retronym, the use of retronym units in media articles.

Keywords: retronyms, neologisms, terms, toponyms, new, old.

Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi retronimlar, ularning til va nutqimizdagi o‘rni, ayrim retronimlarning paydo bo‘lishida “yangi” so‘zining ahamiyati, neologizm bilan munosabati haqida so‘z boradi. Retronim tushunchasining paydo bo‘lishi va tarqalishi, ommaviy axborot vositalarida chop etilayotgan maqolalarda retronim birliklardan foydalanish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: retronimlar, neologizmlar, atamalar, toponimlar, yangi, eski.

**ВЗГЛЯДЫ НА ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ИЗУЧЕНИЕ
СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ**

**СОМАТИЗМЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ
ИЗЕРТЛЕНИҰИ БОЙЫНША КӨЗҚАРАСЛАР**

Шынназарова Саодат Жубатхановна

канд. филол. наук, доцент кафедры каракалпакского языка Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Түркий тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тил билиминде соматикалық фразеологизмлер арнаўлы изертленбеген. Соматизм фразеологизмлер жоқары оқыў орнына арналған лексикологиялық сабақлықларда жол-жөнекей айтылып өтилген. Қарақалпақ тилинде бүгинги күнге шекем бир қатар фразеологиялық сөзликлер баспадан шықты. Қарақалпақ тилинде, әсиресе фольклорлық шығармалар, көркем шығармалардың тилинде де соматизмлик фразеологизмлер ҳаққында айтылған сын пикирлер бар. Қарақалпақ тил билиминде бүгинги күнге шекем соматизмлик фразеологизмлер бойынша арнаўлы сөзликлердиң болмаўы, ямаса сондай-ақ арнаўлы илимий-изертлеў жумысларының жүзеге келмегенлиги бүгинги тил билиминде актуаль машқалалардан бири.

Соматизм фразеологизмлер оның фонетикалық, грамматикалық қурылысы, лексика-семантикалық мәниси, лингвомәдениий анализлениўи өз шешимин күтип турған әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады.

Бүгинги күн тил илиминде пүткил әлемнің тиллим көринисин жүзеге келтиретуғын нызамлықларын бир тутас түрде үйренетуғын бағдарлар пайда болды.

Тил - бул мәдениий феномен. Адам баласының өзин қоршаған дүнья ҳаққындағы билимлерин антропоцентрилик парадигма көзқарасларынан

салмағын анықлау, әсіресе соматизимлик фразеологизмлер тийкарында теориялық илимий жуўмақларды шығаруы оғада үлкен әҳмийетке ийе.

Фразеологизмлер зат, нәрсе, түсиник, кубылыс атамалары, олардың курамында доминанта сөз ұазыйпасында келеди. Олардан ең баслыларынан адам менен қатнаслы, адамның мүшелери атамаларын билдиретуғын сөзлердің уйтқы (терис) сөз болып келип, турақласқан курамға, белгили мәнилик билдириўлерге ийе болыуы. Атап айтқанда, бас, көз, қол, мурын, аяқ, жүрек, баўыр, ишек, бармақ, мойын, жулын хәм тағы басқа сөзлер қатнасыўында келиўи соматикалық фразеологизмлердің қатарын курайды.

Соматикалық фразеологизмлердің жүзеге келиўинде ең дәслеп этнолингвистикалық факторлар белгили хызметти атқарады. Себеби, фразеологизмлерде халықтың миллий өзгешелик белгилери де өз көринисине ийе. Сонлықтан да, соматикалық фразеологизмлер бәрқулла илимпазлардың дыққатын тартып келген.

Көпшилик тиллерде соматикалық фразеологизмлердің мәниси, грамматикалық курылысы, лексика-семантикалық, тематикалық жақтан топарластырылыуы сыяқлы мәнилери де сөз етилген. Мысалы, З.А.Богус[1], Ж.Х.Геркова [2], Л.В.Архипкина [3], Чжен Гуанцзе [4], Е.В.Николина [5] хәм басқа да илимпазлар соматикалық фразеологизмлерди лингвомәденияттанушылық аспектте қарастырған.

Соматикалық фразеологизмлер – хәр қандай халықтың уғым түсиниклерин, өзин қоршаған орталықты қабыллауының көриниси хәм оны өз дене мүшелерине байланыстырып түсиниўи. Соның менен бирге, бул бирликлер халықтың турмыс тиришилигин, эстетикалық талғамын, салт-дәстүр, үрп-әдетлерин толық таныта алатуғын бирликлер болып саналады.

Түркий тиллердің ишинде қарақалпақ тили де өзинің жеке лексикалық өзгешеликлери бар. Бул өзгешеликлердің ишинде әсіресе, фразеологизмлер айрықша орынды тутады. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер мәнилик жақтан да өзгешеленип келеди. Фразеологизмлер тилдің дерлик барлық стиллеринде кең қолланылып, тилдің тәсирлилигин, көркемлилигин пайда етиў ушын да, сүўретлеў куралы сыпатында да белгили хызмет атқарады.

Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлер мәнилік жақтан оғада бай. Олардың ишінде соматизм фразеологизмлер басқа фразеологизмлерге салыстырғанда әдеуір басым көпшилигін құрайды.

Қарақалпақ тилинің лексикасын изертлеген илимпаз Е.Бердимуратов фразеологиялық сөз дизбеклери бойыншаайтқан пикирлерінде, адамның дене мүшелеринің атамаларына байланысly фразеологиялық дизбеклерине итибар берип, «көз», «тил», «ауыз», «жүрек», «аяқ» сөзлерине байланысly фразеологизмлерди атап өтеди [6].

Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги Ж.Ешбаев [7] тәрeпинен дүзилген хәм онда соматизмлик фразеологизмлер сөзлик мақаланың үлкен бөлегин құрайды. Мектеп оқыұшылары ушын арналып Т.Жумамуратов [8] тәрeпинен дүзилген русша-қарақалпақша фразеологиялық сөзликке де соматизм фразеологизмлер киритилген А.Пирниязова [9] фейил фразеологизмлердиң лексика-семантикалық өзгешелигин таллап, оларды қыймыл-қозғалыс мәнисин, хәрeкет-халатты, сезиұ-ойлаұ мәнисин билдиретуғын жаңа психологиялық процесслерге хәм эмоцияға байланысly фейил фразеологизмлер деп бөледи. Олардан соматизмлик фразеологизмлерден: «көзи илиниұ», «көзи шайдай ашылыұ», «көз жибериұ», «көз салыұ», «көз тигиұ», «көз қыйығын салыұ», «қулақ салыұ», «қулақ қойыұ», «қулақ түриұ», «қулақ алыұ», «аяқ-аяғына тиймеұ», «төбеси көкке жетиұ» сыяқлы фейил фразеологизмлердиң хызметлерине айрықша тоқтап өтеди. А.Пирниязова тәрeпинен докторлық жумыс исленип, қарақалпақ тили фольклоры хәм көркем шығармалары тилиндеги фразеологизмлердиң көркемлик-стиллик тәрeпи үйренилиұи менен бирге, айырым соматизмлик фразеологизмлер де лингвистикалық таллаұларға алынған.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң айырым мәнилик түрлери ямаса грамматикалық өзгешеликлери арнаұлы илим-изертлеұ жумысларының да объектине айланды. Г.Айназарова [10] қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлерди монографиялық жобада изертледи, кандидатлық диссертация қорғады, оқыұ-методикалық қолланба хәм усы тийкардағы сөзлигин баспада жәриялады. Г.Айназарова фразеологизмлердиң курамындағы доминанта (тирек сөз) хызметиндеги бирликлерди «уйтқы сөз» деп атап, олардың ишінде соматизмлик бирликлерден «көз, қол, бас, жүрек, табан» сыяқлы сөзлерди көрсетеди.

Бул мийнетинде автор: «қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелеринин атамаларына (соматизмлерге) байланысly бир қанша фразеологизмлер ушырасады» деп атап көрсетеди хэм олардың қатарында «көз, тил, тис, аўыз» сөзлери менен байланысly фразеологизмлердин мәнилерине таллаў жасайды. Сондай-ақ қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер бойынша сөзлигинде де [11] бир қатар төмендегише фразеологизмлерге түсиндирме берилген хэм көркем шығармалардан мысаллар келтирилген. «Алма пис, аўыма түс (деп отырыў) – жалқаў, қос жақпас. (6-б). «Ана қулағынан кирип, мына қулағынан шығыў» - айтылған гәпти итибарсызлық пенен тыңлаў, дыққатлы болмаў, есинде қалмаў. (7-б). «Ақ шашлы, сары тасли» -ғарры адам, қартайған, жасы үлкен, көп жасаған. (7-б). хэм т.б. Сөзликте жәми 95 соматизмлик теңлес еки компонентли фразеологизм хэм олардың түсиндирмеси берилген.

Б.Юсупованың көпшилиқ илимий мийнетлери қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердин түрли машқалаларына арналған. Мысалы: автор адъектив фразеологизмлердин стильлик хызметлерине тоқтап, олардың арасында жағымсыз хэм жағымлы сезимлерди билдиретуғын фразеологизмлерди таллағанда, «үрип аўызға салғандай» фразеологизмин жағымлы сезим пайда етиўши бирлик сыпатында көрсетеди. Демек бул да адамның дене мүшелерин билдиретуғын сөзлер менен келген фразеологизмлердин тилде атқаратуғын хызметлеринин салмақлы екенлигин көрсетеди [12].

Сондай-ақ, усы автор «Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер» деп аталған илимий мақалалар топламында да соматизм фразеологизмлер мәселесине «фразеологизмлерде адамның мүше атамаларының қабатласып жумсалыўы» (17-б), «фразеологизмлерде еки санлығының адамның мүше атамалар менен жумсалыўы» (75-б) сыяқлы мақалаларын арнайды. [13].

Сондай-ақ, А.Аймурзаева рең билдириўши «ақ» хэм «қара» келбетликлеринин соматизм фразеологизмлер арқалы экспрессивлик мәнилери менен этнографиялық түсиниклерге байланысly қолланылыўын айтады. Олардан, қара келбетлигинин этнографизмлерди билдириўде фразеологизмлер курамынла келетуғынын көрсетеди. Мақалада автор А.Дабыловтың «Бахадир» дәстанынан алынған мысаллар тийкарында «қара» келбетлигинин «жүзи қара», «қара жүз», «қара бет», «жүзине қара

жазыў» фразеологизмлери курамында ушырасатуғынлығын белгилеп көрсетеди [14].

Соматизмлердиң қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерде қабатласып келиўи Б.Юсупованың арнаўлы мақаласында да талланған. Ол Ш.Сейтов хәм Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлердиң Г.Есемуратова шығармалары тийкарында «тили аўзына тығылыў», «тил-аўзы жоқ», «еки езиўи қулағында», «тил жағым тасқа», «қасы қабағына қараў», «еки аяқты ат етти, еки қолын қамшы етти», «қолын мурнына тығыў», «мийин шағып қолына бериў», «аяғына бас урыў», «маңлайында көзиң бар ма?» т.б. сыяқлы фразеологизмлердиң өзгешеликлерин көрсеткен [15].

А. Оразымбетов [16] «Қарақалпақ нақыл-мақалларында соматизмлердиң қолланылыўы» мақаласында «Пил көтермегенди, тил көтереди», «Ақысыздың тили бай, ақыллының қолы бай», «Тиси шыққан балаға, шайнап берген ас болмас» т.б. нақыл-мақалларды таллап, соматизмлик фразеологизмлерде семантикалық биригиўшилиги жағынан фразеологиялық бирликлер менен фразеологиялық дизбеклер, сөз шақапларына қатнасы бойыншасубстантивлик хәм феийл фразеологизмлердиң жийи қолланылатуғынлығын айтады. Қ.Сәрсенбаев [17] арнаўлы мақаласында М.Нызановтың шығармалары көлеминде қолланылған соматизмлик фразеологизмлердиң этимологиясына итибар қаратады. Мысалда аўыз, көз, кирпич, кулақ, жамбас, қол, тис, табан, қабақ сөзлерине қысқа түрде этимологиялық жақтан шолыў жасаған.

Демек, көрип анализлеп шыққанымыздай, қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлер ҳаққында илимий-изертлеўлер, көлемли мийнетлер жәрияланбаған. Ал, К.Пахратдинов хәм Қ.Бекниязовлар [18]тәрәпинен шығарылған «Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер» сөзлигинде 100 ден аслам соматизм фразеологизмлер киритилген.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң мәнилик топары – адамның дене мүшелериниң атамаларына (соматизмлерге) байланыслы болып келген фразеологизмлер тилде үлкен орын тутады. Бул қарақалпақ тилиндеги жоқарыда таллап өткен изертлеўлердиң пикирлеринен де айқын көринеди. Жуўмақлап айтқанда:

1. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң мәнилик топарлары көп хәм хәр қыйлы. Олардың арасында соматизмлер менен берилген

фразеологизмлер саны жағынан да, қолланылыуы өриси бойынша да үлкен орынды ийелейди;

2. Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлерди фольклорлық шығармалардан, халық аўызеки сөйлеу тилинен, көркем шығармалардан жыйнау хэм оны топарластырылыуы, белгили системаға салыныуы илимий айланысқа түсирилиуи, орынланыуы керек болған әхмийетли әмелий-илимий изертлеу жұмысларынан бири деп санаймыз;

3. Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлердин иллюстрациясы, алфавитли, түсіндирмели сөзликлериниң баспада жәрияланыуы белгили илимий әхмийетке ийе.

4. Хәр бир көркем шығарма астарының жеке стиллик, индивидуал соматизмлик фразеологизмлерди дүзе алыу мүмкиншиликлери, сол шығарма тийкарында ислениуи керек фразеологизмлер сөзлигинде жайластырылыуы хэм өз сәулелениуин табыуы тийис;

5. Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлердин түсіндирме сөзлиги ислеп шығылыуы өз шешимин күткен мәселелерден бири;

6. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди, соның ишинде соматизмлер менен берилген фразеологизмлерди арнаулы изертлеу, олардың лексика-грамматикалық, стильлик хэм т.б. өзгешеликлеринен терең илимий көз қарастан ашып бериу бүгинги тил илиминиң алдында турған оғада әхмийетли мәселе болып табылады.

ЛИТЕРАТУРА ӘДЕБИЯТЛАР

1. Богус З. А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологические аспекты (на материале русского, адагейского и английского языка). – Майкоп. 2006.
2. Геркова Ж. Х. Фразеологическая концептуализация понятия и человек (на материале карачаево-балкарского, английского и русского языков). Дисс. канд. фил. наук. – Камчик. 2004.
3. Архипкина Л. В. Немецкие фразеологические единицы с компонентами соматизмами в лингвокогнитивном и культурном аспектах: Автореф. канд. фил. наук. – Москва. 2007.

4. Чжен Гуанцзе. Фразеология теле в русском языке глазами носителя китайской лингвокультуры. Автореф. канд. фил. наук. – Москва, 2013.
5. Николина Е. В. Соматические фразеологизмы характеризующие человека в тюркских языках Сибири и казахском. Автореф. канд. фил. наук. – Новосибирск, 2002.
6. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. – Нөкіс. Билим, 1994. – 251 б.
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкіс, 1985. – Б. 44, 48-49.
8. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус, 1985. – Б. 146.
1. Пирниязова А. 1) Қарақалпақ тилиндегі фейил-фразеологизмлердің лексика-семантикалық өзгешеліктері//Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-әмелий конференциясының тезислери. – Нөкіс. 2005. – 12 б. 2) Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы. – Нөкіс, Қарақалпақстан. 2020.
2. Айназарова Г. 1) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкіс, 2005. 2) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердің лексика-семантикалық хәм стиллик өзгешеліктері. – Нөкіс, Қарақалпақстан, 2015.
9. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкіс. 2020.
10. Юсупова Б. 1) Адъектив фразеологизмлердің стильлик колланылыўы // Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны. Конф. тезисл. – Нөкіс. 2005. – 6 б.; 2) Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Тошкент. Тафаккур қанати. 2014; 3) Қарақалпақ тилинің фразеологиясы хәм оны изертлеўдин гейпара мәселелери. – Тошкент: Тафаккур авлоди, 2020.
11. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер. – Тошкент: Байоз. 2016.
12. Аймурзаева А. А. Дабыловтың «Бахадир» дәстанындағы рең билдириўши келбетликлердің экспрессив мәнилери хәм этнографиялық түсиниклерге байланыслы колланылыўы // Түркий фразеологиясының актуаль мәселелери. – Нөкіс. 2008. – 37 б.

13. Юсупова Б. Фразеологизмларде адамның дене мүшелеринин қабатласып жумсалыуы // Өзбекстан Республикасы ғәрәзсизлигинин 20 жыллығына бағышланған «Хәзирги дәўирде тил илимин изертлеў хәм оқытыў мәселелери» атамасындағы республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкис, 2011. – 107 б.
14. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында сомаизмлардин қолланылыуы // Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конф.материаллары. – Нөкис. 2015. – Б. 122 – 123.
15. Сарсенбаев Қ. Муратбай Нызановтың «Еки қанхор повестинде қолланылған фразеологизмлардеги адам мүшелери атамаларының этимологиясы // Илим хәм жәмийет журналы. – Нөкис, 2018. – № 3. – Б. 31–32.

В статье речь идёт о вопросах изучения соматических фразеологизмов в тюркских языках, в том числе в каракалпакском языке. Уделяется внимание анализу соматических фразеологизмов в учебниках для высших учебных заведений. Был дан обзор самым первым фразеологическим словарям, опубликованным в каракалпакском языке. Были рассмотрены критические замечания о соматических фразеологизмах в каракалпакском языке, в частности в фольклорных произведениях и языке художественных произведений.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, сема, лексика-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвокультурологический анализ, фразеологический словарь.

VIEWS ON THE LINGUISTIC AND CULTURAL STUDY OF SOMATISMAL PHRASEOLOGIES

S. J. Shynnazarova

The article deals with the questions of studying somatic phraseological units in the Turkic languages, including the Karakalpak language. Attention is paid to the analysis of somatic phraseological units in textbooks for higher educational institutions. An overview of the very first phraseological dictionaries published in the Karakalpak language was given. Critical remarks about somatic phraseological units in the Karakalpak language, in particular in folklore works and the language of works of fiction, were considered.

Keywords: phraseology, somatism, sema, vocabulary-semantics, phonetics, component, concept, linguistic and cultural analysis, phraseological dictionary.

Мақалада түркий тил билиминде, соның ишинде, қарақалпақ тил билиминде соматикалық фразеологизмлердің изерлениуі мәселеси ҳаққында сөз етилген. Соматизм фразеологизмлердің жоқары оқыу орнына арналған сабақлықларда анализлениуине итибар берген. Қарақалпақ тилинде ең дәслепки жәрияланған фразеологиялық сөзликлерге шолуу берилген. Қарақалпақ тилинде, әсиресе фольклорлық шығармалар, көркем шығармалардың тилинде де соматизмлик фразеологизмлер ҳаққында айтылған сын пикирлерге тоқтап өткен.

Гилт сөзлер: фразеологизм, соматизм, сема, лексика-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвомәдений анализ, фразеологиялық сөзлик.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абатова М. – магистрант 2 курса каракалпакского языка и литературы Нукусского государственного педагогического института им. Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Ахметгалиева Айгуль Габдулловна – руководитель литературно-драматической части ГАУК РТ «Набережночелнинский государственный драматический театр имени Аяза Гилязова», лауреат Международной премии имени Махмута Кашгари, лауреат премии имени Ильдара Юзеева, Набережные Челны, Россия

Балтабаева Наргиз Смаиловна – PhD, доцент, доцент кафедры казахской литературы Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан, balnargiza@mail.ru

Бойманов Элёр Гиёзович – старший преподаватель кафедры узбекского языка Навойского государственного педагогического института, Навои, Узбекистан

Габдуллина Кадрия Тимерьяновна – учитель родного (татарского) языка и литературы МБОУ «СОШ № 27 с углубленным изучением отдельных предметов», Нижнекамск, Россия, gabdullina-1968@mail.ru

Галиуллин Радик Рамилевич – канд. филол. наук, доцент, доцент кафедры русской и татарской филологии, заведующий подготовительным отделением ИДПО НГПУ, Набережные Челны, Россия, r.galiullin@mail.ru

Галиуллина Марьям Мажитовна – магистр, учитель начальных классов МБОУ «Адымнар-Чаллы», Набережные Челны, Россия, maryam.galiullina@gmail.com

Галиуллина Рамзия Гасымовна – учитель родного (татарского) языка и литературы, МБОУ «Кульбаево-Марасинская СОШ», Кульбаево-Мараса, Республика Татарстан, Россия, 3218000054@edu.tatar.ru

Гатауллина Лилия Фоатовна – учитель родного (татарского) языка и литературы МБОУ «Кукморская средняя школа № 3», Кукмор, Республика Татарстан, Россия, Liliya08111975@mail.ru

Жаксиликова Альбина Сагынбаева – докторант кафедры каракалпакской литературы Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Жолжанова Гулжазира Русланкызы – магистрант кафедры казахской филологии Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, gulzhazira0593@mail.ru

Закиров Раиф Амирьянович – канд. филол. наук, доцент, доцент кафедры русской и татарской филологии НГПУ, Набережные Челны, Россия, raif.zakirov@list.ru

Ишмухаметов Ильгам Шакирзянович – учитель родного (татарского) языка и литературы высшей квалификационной категории МБОУ «Гимназия-интернат № 13», Нижнекамск, Россия, ilham_1974@mail.ru

Кайпанова Мехрибан – магистрант 2 курса Нукусского государственного педагогического институт имени Ажинияза, г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Калбаева Айнура Аuezбаевна – студентка факультета тюркских языков Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Ктайбекова Зульфия Кенгесбаевна – PhD, преподаватель кафедры каракалпакской литературы Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан, ktaybekova77@mail.ru

Кушназарова Малоксат Алимовна – преподаватель кафедры узбекского языка и литературы Ташкентского научно-исследовательского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства, Национальный исследовательский университет, Ташкент, Узбекистан

Мубаракшина Ильзира Ильясовна – канд. филол. наук, доцент, доцент кафедры русской и татарской филологии НГПУ, Набережные Челны, Россия, gilaevailzira@yandex.ru

Мухиярова Разина Хайбрахмановна – канд. филол. наук, доцент, Набережные Челны, Россия, razina.mh@mail.ru

Пангереев Абат Шамович – доктор филол. наук, профессор Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, pan.abat@mail.ru

Панзабек Багила Торебеккызы – PhD, докторант кафедры казахской литературы Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан, bagyla05@gmail.com

Раисова Айназ Раифовна – учитель татарского языка и литературы МБОУ «СОШ № 39», Набережные Челны, Россия

Салахутдинова Зифа Фаниловна – канд. филол. наук, преподаватель первой квалификационной категории ГАПОУ «Технический колледж имени В. Д. Поташова», Набережные Челны, Россия, sal-zifa@yandex.ru

Сафин Факиль Миннехамитович – канд. филол. наук, председатель Набережночелнинского отделения Союза писателей Республики Татарстан, заслуженный работник культуры Республики Татарстан, лауреат Государственной

премии Республики Татарстан имени Габдуллы Тукая, Набережные Челны, Россия, fakil.safin@mail.ru

Темирханова Гульнара Утебаевна – старший преподаватель кафедры методики преподавания языков Регионального центра переподготовки и повышения квалификации работников народного образования Республики Каракалпакстан, Нукус, Узбекистан, gulka-nukus@mail.ru

Тохтабоева Муйассар – научный сотрудник Государственного института искусств и культуры Узбекистана, Ташкент, Узбекистан

Турымбетов Байрамбай Конысбаевич – старший преподаватель кафедры методики преподавания языков Регионального центра переподготовки и повышения квалификации работников народного образования Республики Каракалпакстан, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан, bayramkr@mail.ru

Утенова Куралай Курманкызы – магистрант Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, kuralai.utenova.00@mail.ru

Хазиев Ринал Исмагилович – канд. филол. наук, доцент кафедры русской и татарской филологии НГПУ, Набережные Челны, Россия, haziev.rinal@mail.ru

Холмонова Садокат – докторант кафедры узбекского языкознания, Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан, sadoqat87@gmail.com

Шукурджиева Зельфира Шевкетовна – старший преподаватель кафедры крымскотатарской литературы и журналистики Крымского инженерно-педагогического университета им. Февзи Якубова, Симферополь, Россия, zelfiram@rambler.ru

Шынназарова Саодат Жубатхановна – канд. филол. наук, доцент кафедры каракалпакского языка Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Юлдашев Жубабек – докторант кафедры узбекского языка, Навойский государственный педагогический институт, Навои, Узбекистан.

Юлдашев Маруфжон Мухаммаджонович – доктор филол. наук, профессор Государственного института искусств и культуры Узбекистана, Ташкент, Узбекистан

Юнусова Джамия Болтабоевна – научный сотрудник Института узбекского языка, литературы и фольклора Академии Наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан, Jamila2020_yunusova@mail.ru

ОГЛАВЛЕНИЕ

Приветствие участникам международной конференции ректора Набережночелнинского государственного педагогического университета Галиакберовой Альфинур Азатовны.....	3
---	----------

ГАЛИМЖАН ИБРАГИМОВ ИЖАТЫНДА ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ (ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА И ИСТОРИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА)

Ахметгалиева А. Г. Дружба Галимджана Ибрагимова и Гомера Гали	5
Габдуллина К. Т. Сравнения в рассказе Г. Ибрагимова «Чубарый» («Алмачуар»).....	11
Галиуллин Р. Р., Галиуллина М. М. Интерпретация романа Г. Ибрагимова «Глубокие корни».....	17
Закиров Р. А. Традиции древнеуйгурского литературного языка в ранней прозе Г. Ибрагимова.....	27
Ишмухаметов И. Ш. Г. Ибрагимов и татарская периодическая печать.....	31
Мухиярова Р. Х., Раисова А. Р. Использование металогических приёмов в произведениях Г. Ибрагимова.....	39
Салахутдинова З. Ф. Пейзажная поэтика в произведениях Галимджана Ибрагимова.....	46
Хазиев Р. И. Поэтическая ономастика рассказов Г. Ибрагимова.....	53

ПОЭТИКА ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Балатбаева Н. С., Панзабек Б. Т. Художественное своеобразие произведений Талаптана Ахметжана.....	58
Гатауллина Л. Ф., Галиуллина Р. Г. Наследие Ризаэддина Фахреддина – источник знаний и духовно-нравственного воспитания подростающего поколения.....	64
Жаксиликова А. С. Художественные особенности сатирических произведений М. Низамова.....	70
Жолжанова Г. Р. Тематическое своеобразие произведений Умбентбая Уайдаулы.....	74

Калбаева А. А. Своеобразие поэзии Г. Нурлеспесовой.....	86
Ктайбекова З. К. Вопросы изучения каракалпакских сказок.....	91
Мубаракшина И. И. Драматизм в лирике семидесятых годов.....	97
Пангереев А. Ш., Утенова К. К. Влияние ренессанса на творчество Абая и Шакарима.....	101
Сафин Ф. М. Духовное наследие Челнинского региона (из опыта работы).....	109
Турымбетов Б. К. Вопросы построения сюжета и композиции произведений Г. Есемуратовой.....	114
Шукурджиева З. Ш. Идеино-тематическая направленность публицистики Исмаила Гаспринского.....	121

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Абатова М. Этнографизмы в произведениях Бердаха.....	129
Кайпанова М. Особенности глаголов в прозе И. Юсупова.....	133
Темирханова Г. У. Заимствованные слова в произведениях И. Юсупова.....	139
Тохтабоева М. Повторения в поэзии Боту.....	144
Юлдашев Ж. Лингвопоэтические свойства перифразов в произведениях Усмана Насира.....	151
Юлдашев М. М., Кушназарова М. А. Языковые особенности произведений Толепбергена Кайпбергенова.....	159
Юнусова Д. Б. Лингвистика поэтонимов.....	169

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Бойманов Э. Г. Синонимия в терминологии туризма.....	175
Холмонова С. Ретронимы с компонентом «новый» в узбекском языке.....	180
Шынназарова С. Ж. Взгляды на лингвокультурное изучение соматической фразеологии.....	188
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	196

ДЛЯ ЗАМЕТОК

Научное издание

ВОПРОСЫ ТЮРКСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Материалы Международной научно-практической конференции
«Галимжан Ибраһимов ижатында тел, әдәбият һәм тарих
(Язык, литература и история в творчестве Галимджана Ибрагимова)»,
приуроченной к 135-летию со дня рождения Галимджана Ибрагимова

Главный редактор – К. А. Калинин

Дизайн обложки – Н. В. Калинина

ISBN 978-5-98452-216-8

Подписано в печать 11.04.2022.

Формат 60x84^{1/16}. Бумага офсетная.

Гарнитура «Times». Печать цифровая.

Усл. печ. 11,7 л. Тираж 100 экз.

423806, РТ, г. Набережные Челны, ул. им. Низаметдинова Р.М., д. 28

Отпечатано с готового оригинал-макета.

E-mail: ngpi@tatngpi.ru